

**T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

ENDÜLÜS TEFSİR MUKADDİMELERİ

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

HALİL İBRAHİM GÖRGÜN

DANIŞMAN

DOÇ. DR. BURHAN BALTACI

KASTAMONU 2017

**T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI**

**ENDÜLÜS TEFSİR MUKADDİMELERİ
(YÜKSEK LİSANS TEZİ)**

HALİL İBRAHİM GÖRGÜN

**Danışman Doç. Dr. Burhan Baltacı
Jüri Üyesi Yrd. Doç. Dr. Ahmet Özdemir
Jüri Üyesi Yrd. Doç. Dr. Şükrü Maden**

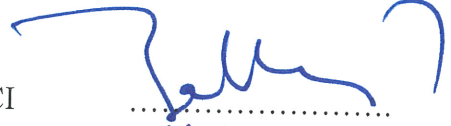
KASTAMONU 2017

TEZ ONAYI

Halil İbrahim GÖRGÜN tarafından hazırlanan "**Endülüs Tefsir Mukaddimeleri**" adlı tez çalışması aşağıdaki jüri üyeleri önünde savunulmuş ve **oy birliği / oy çokluğu** ile Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü **Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı**'nda **YÜKSEK LİSANS TEZİ** olarak kabul edilmiştir.

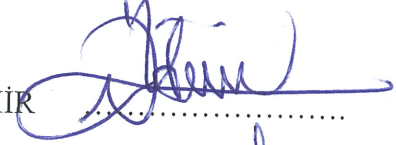
Danışman

Doç. Dr. Burhan BALTACI
Kastamonu Üniversitesi

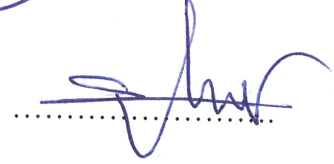
Jüri Üyesi

Yrd. Doç. Dr. Ahmet ÖZDEMİR
Kastamonu Üniversitesi

Jüri Üyesi

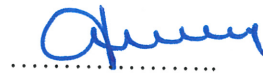
Yrd. Doç. Dr. Şükrü MADEN
Karabük Üniversitesi

18/08/2017

Enstitü Müdürü

Prof. Dr. Duran AYDINÖZÜ

TAAHHÜTNAME

Tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yaptığımı bildirir ve taahhüt ederim.

İmza

Halil İbrahim GÖRGÜN

ÖNSÖZ

Akdeniz'in Atlas Okyanusuna açılan ve birçok farklı topluluklara ev sahipliği yapmış olan Endülüs, bugün hala izlerini görebildiğimiz gibi, medeniyet ve kültür anlamında altın çağını Müslümanların hâkimiyet sürdüğü asırlarda yaşamıştır. Hz. Osman zamanında İslam'ı tebliğ için bölgeye giden müslümanlar, Gırnâta'nın (Granada) düştüğü 897/1492 yılına kadar Endülüs'te siyasi olarak varlık göstermişlerdir.

Kur'an'ın anlaşılması ve yorumlanması açısından bizlere önemli bir örnek olan Endülüs, Müslümanların inşa ettiği en önemli coğrafyalardan biridir. Müslümanlar bu bölgede Hristiyanlık, Yahudilik gibi farklı dinler ve kültürlerle etkileşime girmişler, bu kozmopolit yaşam düşünce ve fikriyatı da etkisi altına almıştır. İslami ilimler alanında da birçok eşsiz eser kaleme almış olan Endülüslü âlimlerin, bu eserler yoluyla doğu İslam dünyasından sadece etkilenmediğini, aynı zamanda etkilemiş olduğunu görmekteyiz.

İlmi, tarihi ve sanatsal anlamda İslam medeniyetinin eşsiz örneklerini sunan Endülüs'ü, biz de araştırmaya ihtiyaç duyulan bir alan olarak gördüğümüz için, Endülüslü tefsir âlimlerinin mukaddimelerini tezimize inceleme konusu yaptık. Tezimizi giriş, iki bölüm ve bir sonuç olarak tasarladık: Birinci bölümü, "Endülüs'te Tefsir ve Tefsir Mukaddimelerinin Önemi" başlığı altında inceledik. İkinci bölümde ise, "Endülüs Tefsir Mukaddimleri ve Mukaddimelerin Tefsir İlimine Katkısı" başlığında müfessirlerin kısaca hayatını ve eserlerini inceleyerek, tefsir mukaddimelerinin analizini yapmaya çalıştık.

Araştırmamızda, konu seçiminde yardımcı olan ve bu süreçte hiçbir desteğini esirgemeyen tez danışmanım, Sayın Doç. Dr Burhan BALTACI'ya teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca arapça ve ilmi bilgi birikimime katkılarından dolayı İSAR (İstanbul Araştırma Vakfı)'a, metinler konusunda katkılarından dolayı Yrd. Doç. Dr. İhab İBRAHİM'e, Öğr. Gör. Mahmoud ANSARİ ve Öğr. Gör. Ahmad KATTAN'a, son olarak tezimin yazımı esnasındaki katkılarından dolayı Eşim Nurgül GÖRGÜN'e de teşekkür ederim.

ÖZET

Yüksek Lisans Tezi

ENDÜLÜS TEFSİR MUKADDİMELERİ

Halil İbrahim GÖRGÜN

Kastamonu Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Danışman: Doç. Dr. Burhan BALTACI

Endülüs yarımadası, Müslümanların idaresiyle birlikte bir medeniyet olma yoluna girmiş, İslam dünyasının ilmi açıdan önemli coğrafyalarından biri olmuştur. Tezimizde bu medeniyetin bir ürünü olan -günümüze kadar ulaşan- tefsir eserlerinin mukaddimeleri analiz edilmiş ve tefsir ilmine katkısı ortaya konulmuştur. Çalışmamız, tefsir ilminin içerisinde yer alan Kur'an tarihi, tefsir tarihi ve tefsir usûlü açılarından tasniflenmiş, tefsir mukaddimelerinin bu ilim dallarına katkısının ortaya çıkması sağlanmıştır.

Bu çalışmamızın ilk bölümünün birinci kısmında, Endülüs tefsir tarihini yüzyıllara göre -uzun olmayacak şekilde- ele aldık ve ulaşabildiğimiz müfessir ve tefsir eserlerine işaret ettik. Bir diğer başlık altında ise, mukaddimelerin önemine, hangi konuları içerdiğine değinerek tarihsel süreç içerisinde tefsir yazımında amaç değişikliği olduğunu, birçok sebepten ötürü tefsir yazıldığını tespit ettik. İkinci bölümün Endülüs Tefsir Mukaddimeleri kısmında, on bir tane Endülüslü müfessiri eserindeki sıralamasına riayet ederek analiz ettik ve Endülüs'te yazılan kimi mukaddimelerin kısa, kimilerinin ise sayfalarca olduğunu gördük. Ayrıca bu tefsir mukaddimelerinin içerisinde kimisinin sadece ahkâm ayetlerini; kimisinin ise, müteşabih ayetleri ele aldığını gördük. İkinci bölümün son kısmında ise, Endülüs tefsir mukaddimelerinin içerdiği Kur'an, tefsir tarihi, ulûmu'l-Kur'ân ve tefsir usûlüne dair meselelere iki başlık altında değindik.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla; Endülüs tefsiriyle ilgili tasavvuf karşıtlığı, salt akılcı gibi kanaatlerin genellemeci bir yaklaşım olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Endülüs tefsirinin özelliklerine dair kesin görüş sahibi olunabilmesi için, bu alanda daha fazla çalışma yapılması gerektiği kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler: 1-Endülüs, 2- Mukaddime, 3- Usûl, 4- Tefsir, 5-Yorum

2017, 130 sayfa

Bilim Kodu:

ABSTRACT

M. sc. Thesis

ANDALUSIAN TAFSEER MUQADDIMAH

Kastamonu University

Institute for Social Science

Department of Basic Islamic Sciences

Supervisor: Assoc. Prof. Burhan BALTACI

The Andalusian peninsula has become a civilization with the administration of Muslims and has become from the scholars' point of view of one of the most important geographical areas of the Islamic world. In our thesis, the heritage of this civilization-the works reaching to our time- were analyzed and the contributions to the commentary of tafseer/exegesis were revealed. This study was classified according to the history of the Qur'an, tafseer and methodology of tafseer branches. Also, it tries to reveal the contribution of muqaddimah of tafseer to these branches.

In the first chapter of this part of our study, we have briefly tackled the history of Andalusian tafseer and we pointed to the study of tafseer and mufassers that we could reach. Under another heading, we have discussed the importance of muqaddimah, what subjects it contains, and we identified the different reason that these tafseer's were written for. In the second chapter of the Muqaddimah on the Tafseer of Andalus, We analyzed the eleven Andalusian mufassir by observing the order in their tafseers, and we saw that some of them were short and some of them were pages. We have also seen in this Tafseer muqaddimah that someone includes only legal verses while other include mutashabih verses. In the last part of the second chapter, we discussed in to under two headings of the Qur'an, the tafseer history, the ulûmu'l-Qur'an and the methodology of tafseer which are included in the Andalusian tafseer muqaddimah.

As far as we studied, we can say that the anti-Sufi and purely rational beliefs about Andalusian tafseers are a generalist approach. We also believe that further study is needed in order to have a clear view of the characteristics of the tafseers of Andalusia.

**Key words: 1-Al-Andalus, 2-Moqaddimah, 3-Methodology, 4-Tafseer/Exegesis
5-Hermeneutic**

2017, 130 pages

Science code:

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAYI	II
TAAHHÜTNAME.....	III
ÖNSÖZ	IV
ÖZET.....	V
ABSTRACT.....	VI
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR	X
GİRİŞ	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI	1
II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ.....	2
III. LİTERATÜR.....	3
I. BÖLÜM	
ENDÜLÜS’TE TEFSİR VE TEFSİR MUKADDİMELERİNİN ÖNEMİ	
A) Endülüs Tefsir Tarihine Genel Bir Bakış.....	5
B) Tefsir Mukaddimelerinin Önemi.....	16
II. BÖLÜM	
ENDÜLÜS TEFSİR MUKADDİMERİ VE MUKADDİMERİN TEFSİR İLMİNE KATKISI	
A. Endülüs Tefsir Mukaddimleri.....	22
1. İbn Ebî Zemenîn ve Tefsir Mukaddimesi.....	22
1.1. İbn Ebî Zemenîn	22
1.1.1. Hayatı.....	22
1.1.2. Eserleri	23
1.1.3. Tefsirinin Özellikleri.....	23
1.2. Tefsiru’l-Kur’âni’l-Azîz’in Mukaddimesi	24
2.1. Mekkî b. Ebî Tâlib.....	26
2.1.1. Hayatı.....	26
2.1.2.Eserleri	27
2.1.3. Tefsirinin Özellikleri.....	27
2.2. Tefsiru’l-Hidâye İlâ Bulûğu’n-Nihâye’nin Mukaddimesi.....	28
3.1. Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî.....	31
3.1.1. Hayatı.....	31

3.1.2. Eserleri.....	31
3.1.3. Tefsirinin Özellikleri.....	32
3.2. Et-Tahsîl li Fevâid-i Kitâbi't-Tafsîli'l-Camî li 'Ulûmi't-Tenzîl'nin Mukaddimesi	32
4.1. İbn Berrecân	35
4.1.1. Hayatı.....	35
4.1.2. Eserleri.....	35
4.1.3. Tefsirinin Özellikleri.....	36
4.2. Tefsiru İbn Berrecân'ın Mukaddimesi	36
5.1. İbn Atıyye.....	42
5.1.1. Hayatı.....	42
5.1.2. Eserleri.....	42
5.1.3. Tefsirinin Özellikleri.....	42
5.2. el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz'in Mukaddimesi	43
6.1. Ebû Bekr İbnü'l-Arabî.....	51
6.1.1. Hayatı.....	51
6.1.2. Eserleri.....	51
6.1.3. Tefsirinin Özellikleri.....	51
6.2. Ahkâmu'l-Kur'ân'ın Mukaddimesi.....	52
7.1. İbnü'l-Feres el-Gırnâtî.....	54
7.1.1. Hayatı.....	54
7.1.2. Eserleri.....	55
7.1.3. Tefsirinin Özellikleri.....	55
7.2. Ahkâmu'l-Kur'ân'ın Mukaddimesi.....	56
8.1. Ebû Bekr el-Kurtubî.....	58
8.1.1. Hayatı.....	58
8.1.2. Eserleri.....	58
8.1.3. Tefsirinin Özellikleri.....	58
8.2. el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân'ın Mukaddimesi	59
9.1. İbnü'z-Zübeyr el-Gırnâtî	70
9.1.1. Hayatı.....	70
9.1.2. Eserleri.....	70
9.1.3. Tefsirinin Özellikleri.....	70

9.2. Milâku't-Te'vîl'in Mukaddimesi	72
10.1. İbn Cüzeyy el-Kelbî	74
10.1.1. Hayatı.....	74
10.1.2. Eserleri	74
10.1.3. Tefsirinin Özellikleri.....	75
10.2. et-Teshîl li 'Ulûmi't-Tenzîl'in Mukaddimesi.....	75
11.1. Ebû Hayyân el-Endelüsî.....	86
11.1.1. Hayatı.....	86
11.1.2. Eserleri	87
11.1.3. Tefsirinin Özellikleri.....	87
11.2. el-Bahru'l-Muhît'in Mukaddimesi	88
B. Mukaddimelerin Tefsir İlmine Katkısı.....	95
1. Kur'an ve Tefsir Tarihi Açısından	95
2. Kıraat Açısından.....	101
3. Tefsir Usûlü Açısından.....	106
SONUÇ.....	115
KAYNAKÇA	118
ÖZGEÇMİŞ.....	130

KISALTMALAR

AÜİFD : *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*

as. : Aleyhisselâm

b. : İbn

bkz. : Bakınız

c. : Cilt

Çev. : Çeviren

DİA : *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*

dpn. : Dipnot

ed. : Editör

İFAV : Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı

h. : Hicri

Hz. : Hazreti

m. : Miladi

nşr. : Neşreden

ss. : Sayfa sayısı

sy. : Sayı

SBE : Sosyal Bilimler Enstitüsü

s. : Sayfa

tahk. : Tahkik

TDV : Türkiye Diyanet Vakfı

TYEKB : Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı

v. : Vefat

vb. : ve benzeri

vğr. : ve diğerleri

vr. : Varak

ys. : Yersiz, Baskı yeri yok

yy. : Yüz yıl

GİRİŞ

Kur'an, nüzülünden günümüze kadar geçen zaman zarfında, anlaşılmaya, yorumlanmaya, yaşanmaya ve tefsir edilmeye çalışılmıştır. Bu anlama ve yorumlama faaliyeti İslamın yayılmasıyla birlikte farklı coğrafyalara, farklı topluluklara yayılmış ve Kur'an'ı anlama çabası tefsir ilminin çeşitlenmesine sebebiyet vermiştir. Anlama faaliyetinde farklı coğrafyalardaki insanların farklı öncelikleri ve problemleri olmuş, bu farklılık ise tefsirde öncelikleri belirlemiştir.

Endülüs coğrafyasına İslam'ın ilk girişiyle birlikte Endülüslü âlimlerin Kur'an'ı tefsir etme çabaları devam etmiş, bu coğrafya daha sonraki süreçte bir tefsir ekolü oluşturmuştur.¹ Endülüs tefsir geleneği denilen bu yorumlama faaliyeti, zamanının en değerli topluluklarından birini oluşturmaya yardımcı olmuş ve Endülüs Müslümanlarının bir medeniyet inşa etmesine katkıda bulunmuştur.

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

Endülüs müfessirleriyle ilgili, müfessir ve tefsir eseri merkezli, meşhur bir kısım müfessirler çerçevesinde çalışmalar yapılmış ve Endülüs tefsirciliği anlaşılmaya çalışılmıştır. Bizim bu çalışmamızın gayesi de Endülüs tefsir geleneğinin anlaşılmasına az da olsa bir katkı sağlamaktır. Ayrıca hedefimiz dar bir çerçevede sürdürülen Endülüs tefsirine dair yapılmış olan çalışmalara, biraz daha genişlik katmak ve müfessirlerin tefsir mukaddimelerinde ele aldıkları tefsir ilmiyle ilgili konuların içeriğine yer vermektir.

Çalışmamızı giriş ve iki bölüm altında ele aldık ve sonuç kısmıyla bitirdik. İlk bölümde Endülüs tefsir tarihini yüzyıllar çerçevesinde özet bir şekilde verdik ve tefsir mukaddimelerinin önemine dikkat çektik. İkinci bölümü ise, matbu olarak elimize bütün bir şekilde ulaşan tefsir eserlerinin mukaddimelerine ayırdık ve bu mukaddimelerdeki tefsir ilmine dair bilgileri inceledik. Sonuç kısmında ise, tefsir mukaddimelerinin ortak özelliklerini özetlemeye çalıştık.

Endülüslü tefsir âlimleriyle ilgili yapılan çalışmalarda genellikle müfessirler münferit olarak ele alınmıştır. Birbirlerinden farklı tarzlarda hazırlanan bu çalışmalar, Endülüs

¹ Mustafa İbrahim el-Meşîni, *Medresetü't-tefsîr fi'l-Endelus*, Müessesetu'r-risâle, Beyrut 1986; Fehd Abdurrahmân b. Süleymân er-Rûmî, *Menhecû'l-medreseti'l-Endelüsiyye fi't-tefsîr sıfâtuhû ve hasâisuhû Mektebetü't-tevbe*, Riyâd 1997.

tefsirciliğini oluşturan yapı taşları veya mozaikten bir parça gibidir. Biz de bu çalışmaları inceleyerek, ulaşabildiğimiz on bir tefsir mukaddimesi çerçevesinde Endülüs tefsirinin karakterini ve tefsir ilmine katkısını ortaya koymaya çalıştık.

Endülüs müfessirlerinin incelendiği eserlerde, ele alınan müfessir sayısının sınırlı kalması ve Endülüslü âlimlerin yazmış olduğu matbu-mahdut onlarca eserin varlığının bilinmemesi sebebiyle, çalışmamızın çerçevesini geniş tutmaya çalıştık. Ancak şunu ifade etmek gerekir ki, Endülüslü müfessirlerle ilgili araştırma çok az yapılmış, Ebdülüs tefsir mukaddimelerine temas eden bir çalışma ise henüz bulunmamaktadır. Dolayısıyla tezimiz bu açıdan yapılan ilk çalışma özelliğine haizdir.

II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Tezimizde “Endülüs” ifadesini, müslümanların siyasi olarak ulaştıkları kuzey bölgesinden Cebelitarık boğazına kadar olan, bugün Portekiz ve İspanya sınırları içerisinde yer alan yarımada olarak değerlendirdik. Nitekim tarih içerisinde Endülüs ifadesinin kapsayıcılığının değişken olduğu bilinmektedir. Ayrıca “Endülüslü âlimler” ifadesini de, ismi geçen âlimlerin bu yarımadada yaşamış veya bir süre vakit geçirmiş olmasına bağladık.

Bazı mukaddimelerde yer alan besmeleyi, müstakil ayet tefsiri bağlamında düşündüğümüz için değerlendirmeye tabi tutmadık. İstiâzeyi de besmeleyle bağlantılı olması hasebiyle mukaddime içerisinde ele almadık. Ancak Kurtubî gibi bir kısım Endülüslü müfessirlerin istiâze ve besmeleye mukaddimesinde yer verdiğini belirtmek isterim. İlgili mukaddimelerde, müfessirlerin konu sıralamasını takip ettik ve gerekli gördüğümüz yerlerde yorumlarda bulunduk. Ayrıca mukaddimelerin ilk bölümünün ikinci kısmında vermiş olduğumuz tasniflemeden hareketle; ilgili tefsir mukaddimesinin mukaddimetü’l-ilim veya mukaddimetü’l-kitab oluşuna da temas ettik.

Genel olarak ulaşabildiğimiz matbu eserlerden faydalanarak hazırladığımız tezimizde, Mehdevî’nin (v. 440 h.) ve İbnü’l-Arabî’nin (v. 543 h.) tefsir mukaddimelerini çalışırken, çeşitli yazma eserlerden faydalandık. Nitekim Ebû Bekr İbnü’l-Arabî’nin mukaddimesindeki eksiklik ve Mehdevî’nin tefsirinin matbu haline ulaşamamamız, yazmalara yönelmemizin en temel sebeplerindendir.

Kaynaklar belirtilirken, dipnotlarda kullanılan şahıs ve eser isimleri, ilk geçtikleri yerlerde ayrıntılı olarak verilmiş; daha sonraları ise müellifin en meşhur ismi, eserin ise en yaygın kullanımı tercih edilmiştir. Arapça eserlerin asıllarında yer alan “el” takısı korunmuş, müelliflerin isimlerinin başlarında ise kolaylık olması için terk edilmiştir. Kur’ân surelerinin isimlerinde Türkçe şekli muhafaza edilmiş; kaynak verilirken sure isminin peşi sıra sure ve ayet numarası “.../...” şeklinde ifade edilmiştir.

Şahıs isimleriyle birlikte verilen tarihler vefat tarihleri olup hicrî ve miladî olarak verilmiştir. Genellikle hicrî tarih tercih edilmiş, (v ... h.) şeklinde kullanılmıştır.

III. LİTERATÜR

Endülüs ile ilgili araştırma yapmak isteyenlerin en büyük kolaylıklarından biri, dönemin âlimlerinin tarih, fihrist, tabakat, bernameç gibi eserler kaleme almış olması ve bu eserlerden günümüze ulaşanların sayısının azımsanmayacak miktarda olmasıdır. Ancak bu kolaylığına rağmen, Endülüs bilim tarihiyle ilgili çalışmaların sayısının azlığı araştırmacıları zorlamaktadır.

Matbu ve mahdut eserlerden faydalanarak hazırladığımız bu çalışmada, Endülüs tefsir ve müfessirleriyle ilgili hazırlanan Türkiye ve Arap dünyasındaki yüksek lisans ve doktora tezlerinden ulaşabildiklerimizden istifade ettik. Ayrıca bu alanda yazılan Türkçe makaleler ve müfessirlerin tanıtımını yaparken kullandığımız tabakat eserleri de istifade ettiğimiz kaynaklar arasındadır.

İstifade ettiğimiz tabakat ve tarih eserleri arasında; Makkarî'nin *Nefhu't-tîb*, Suyûtî'nin (v. 911 h.) *Tabakâtu'l-müfessirîn* ve *Buğyetu'l-vu'at*, Dâvûdî'nin (v. 945 h.) *Tabakâtu'l-müfessirîn*, İbn Beşkuvâl'ın (v. 578 h.) *es-Sılâ* ve buna yazılan şerhleri, Hüseyin ez-Zehebî'nin (v. 1977 m.) *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, Özdemir'in *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih* ve *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet* adlı eserler bulunmaktadır. Ayrıca müfessirlerin tefsir eserlerini tahkik eden kimselerin giriş kısımları çokça istifade ettiğimiz kaynaklardandır.

Mukaddimelerle ilgili kısmı yazarken incelediğimiz eserler arasında; İbn Teymiyye'nin (v. 622 h.) *Mukaddime fî Usûli't-tefsîr*, Isfehânî'nin (v.V İlk Çeyreği h.) *Mukaddimetü Câmii't-tefsîr*, Bulut'un *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin*

Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi, Peker'in *Klasik Dönem Tefsir Mukaddimelerinde Ulûmu'l-Kur'ân* yer almaktadır.

Ayrıca Endülüs tefsirini ve özelliklerini genel olarak ele alan, Meşîni'nin *Medresetü't-tefsîr fi'l-Endelüs*, Rûmî'nin *Menhecü'l-medreseti'l-Endelüsiyye fi't-tefsîr*, Vâfi'nin *et-Tefsîr ve ulûmu'l-Kur'ân bi'l-Garbi'l-İslâmiyyi mine'l-karni's-sânî ile'l-karni's-sâmini'l-Hicrî*, Ekin'in *Endülüs Tefsir Geleneği*, Şentürk'ün *Endülüs Tefsir Kültürü*, Koç'un *Endülüs Tefsirciliği Üzerine Bir Giriş Denemesi* istifade ettiğimiz diğer kaynaklar arasındadır. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*'nin ilgili maddeleri de özellikle biyografileri yazarken faydalandığımız eserlerdendir.

I. BÖLÜM

ENDÜLÜS'TE TEFSİR VE TEFSİR MUKADDİMELERİNİN ÖNEMİ

A) Endülüs Tefsir Tarihine Genel Bir Bakış

Tefsir ilmini konu edinen bir çalışma yapmak, tefsir tarihiyle ilgili malumata sahip olmayı zorunlu kılar. Çünkü ilimler, tarih içerisinde teşekkül etmiş ve tarih içerisinde de devam edecektir. Dolayısıyla tarihin kapsayıcılığı alanına dâhil olmayan bir ilimden bahsetmenin mümkün olmadığını söyleyebiliriz. Tarih içerisinde gerçekleşen olayların farklı noktalara nazarla, farklı tasniflemelerin ortaya çıkmasına meydan verdiği görülmektedir.

H. Peygamberle başlayan tefsir tarihi, tarihte ve günümüzde farklı tasniflere tabi tutulmuştur. Bu gruplandırma işlemleri arasında; yüzyıllara göre, ekollere nispetle, rivayet-dirayet özelliğine göre ve konularına yönelik farklı sınıflandırmalar bulunmaktadır. Klasik tefsir eserlerinde yaygın olan tasnifleme yöntemi, içeriklerine göre veya mezheplere göre yapılan gruplandırma değildir. Günümüzde ise, siyasi merkezli bir yaklaşımla yapılan tasnifleme ve konu merkezli gruplandırma metodu öne çıkmıştır. Bizim tezimizdeki gruplandırma, coğrafyayı ve ilgili coğrafyaya nispetle anılan müfessirleri ele alan bir sınıflandırmadır. Tefsir tarihinin bir parçası olan Endülüs tefsir tarihi, incelenmesi, derinlemesine araştırılması gereken bakir alanlardandır.

Tefsir tarihi yazımında ortaya çıkan problemlerin başında oryantalistik bakış açısının etkisini görmekteyiz. Nitekim tefsir tarihi yazılırken, H. Peygamber'den, sahabeye ve oradan da tabiine geçilmiş, h. V. asırla birlikte tarihi süreç inkitaya uğramıştır. İlerleyen zamanlarda yapılan tefsir çalışmaları, şerhler ve haşiyeler ihmal edilmiştir. Bu konuda Cündioğlu'nun ifadesiyle kayıp halkalar oluşmuş ve ilmin kümülatif oluşuna darbe vurulmuştur.² Cündioğlu'nun Osmanlı müfessirleri için kullanmış olduğu bu nitelemenin, Endülüs tersirciliği için de geçerli olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü yapmış olduğumuz araştırmalar, henüz Endülüs tefsirine dair yapılan çalışmaların mevcut bilgi birikime nispetle oldukça az olduğunu göstermektedir.

² Dücane Cündioğlu, "Çağdaş Tefsir Tarihi Yazımının Kayıp Halkası: 'Osmanlı Tefsir Mirası' - Bir Histogramik Eleştiri Denemesi", İslamiyat, Ankara 1999, c. 2, sy: 4 ss. 51-73.

Endülüs'te yaklaşık sekiz asır hüküm süren Müslümanların Hristiyanlarla ilişkisi daha çok askeri alanda olmakla birlikte, askeri alanın haricinde kültürel ilişkiler ve evlilikler de bulunmaktadır. Bu ilişkiler bağlamında, Müslüman olan Hristiyanların sayısı iki milyona yakındır. Endülüs'te yaşayan Yahudiler ise bürokratik, tıbbi ve ticari işlerle meşgul olmuşlar, kimi zaman Müslüman idarecilerin, kimi zaman da Hristiyan idarecilerin hizmetinde olmuşlardır.³

Bugün İspanya ve Portekiz'i içine alan bu coğrafyada, Kur'an, Kıraat ve tefsir ilimlerine büyük önem atfeden Endülüs âlimleri, tefsir ile ilgili ilk dönemlerden itibaren eserler kaleme almışlardır. Dolayısıyla kıraat, tefsir ilmi ve tarihi ile uğraşan araştırmacıların bu önemli bölgeyi göz ardı etmemesi gerekir.⁴ Türkiye ve Arap dünyasında Endülüs Müslümanları ve Endülüs tefsirciliğine dair yapılan çalışmalar yeterli düzeye ulaşmamış; var olan çalışmalar ise İbn Atıyye, Kâdî İbnu'l-Arabî, Kurtubî, Ebû Hayyân gibi meşhur bazı âlimlerle sınırlı kalmış veya incelenen müfessir sayısı sınırlı sayıda olmuştur.⁵

Endülüs'te İslami ilimler fetihle göç eden Arap ve Berberi Müslümanlarla başlamış ve doğu İslam dünyasına yapılan ilim yolculuklarıyla ivme kazanmıştır. Endülüs'e ulaşan ilk müslümanlar arasında; sahabeden el-Müneyzir el-Yemanî el-Ifrîkî (v. I h.), tabiinden Musâ b. Nusayr (v. 97 h.), Ali b. Ebî Rabah el-Lahmî (v. 114 h.) gibi şahıslar bulunmaktadır.⁶ Endülüs'te Yahyâ b. Yahyâ el-Leysî (v. 234 h.), Abdumelik b. Habîb es-Sülemî (v. 238 h.) ve İsâ b. Dînar'ın (v. 212 h.) İslami ilimlerin yayılmasında ilk öncüler olduğu bilinmektedir. Ayrıca bu zevat Malikiliğin Endülüs'te yer edinmesini ve yaygınlaşmasını sağlamışlardır.⁷ İlgili bölgede Maliki mezhebinden önce Evzâi Mezhebi yaygın olup, h.II. asrın sonlarına kadar etkisini

³ Mehmet Akif Koç, "Endülüs Tefsirciliği Üzerine Bir Giriş Denemesi", *İslâmiyât*, c. 7, sy. 3, Ankara 2004, s. 44,45.

⁴ İbrâhîm Ahmed el-Vâfi, "et-Tefsîr ve 'ulûmu'l-Kur'ân bi'l-Garbi'l-İslâmiyyi mine'l-karnî's-sânî ile'l-karnî's-sâmîni'l-hicrî", *es-Sicillü'l-ilmiyyü li nedveti'l-Endelüs*, haz.: Abdullah b. Ali ez-Zeydân, vgr. , Riyâd 1996, s. 11, 12.

⁵ Mustafa İbrahim el-Meşîni, *Medresetü't-tefsîr fi'l-Endelus*, Müessesetu'r-risâle, Beyrut 1986; Fehd Abdurrahmân b. Süleymân er-Rûmî, *Menhecu'l-medreseti'l-Endelüsüyye fi't-tefsîr sfâtuhû ve hasâisuhû* Mektebetü't-tevbe, Riyâd 1997; Mustafa Şentürk, *İbn Atıyye el-Endelüsî ile Tabersî'nin Kur'ân'a Yaklaşımları*, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2008; Tahsin Peker, *Klasik Dönem Tefsir Mukaddimelerinde Ulûmu'l Kur'ân (Kurtubî ve İbn Cüzeyy Örneği)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2010.

⁶ Meşîni, *Medresetü't-tefsîr fi'l-Endelus*, Müessesetu'r-risâle, Beyrut 1986, s.81-82.

⁷ M. Kemal Atik, "Endülüs ve Kur'an İlimlerindeki Yeri", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1985, sy; 2, Kayseri 1985, s. 275-276.

sürdürmüştür.⁸ Hicri II. asırda İmam Evzâî'nin (v. 157 h.) mezhebi, S'asa'a b. Sellâm ed-Dimeşkî (v. 192 h.) vasıtasıyla Endülüs'te bulunmakta olup, bu zat Endülüs'te müftülük makamında olduğu bilinmektedir.⁹

Endülüs Müslümanlarının İslam ilim dünyasına en önemli katkılarından biri de kıraat alanında olmuştur. Kıraat ilminin Endülüs'e girişinin mütevatir kıraat âlimlerinden İmam Nâfî'nin (v. 169 h.) öğrencisi Gâzî b. Kays el-Endelüsî (v. 199 h.) vesilesiyle olduğu ve bu konuda eser yazan ilk kişinin Ebû Ömer b. Abdullah et-Talemnekî (v. 429 h.) olduğu söylenmektedir. Endülüs'te Kırâat ilmi sahasında meşhur olan âlimlerin başta gelenleri; Mekkî b. Ebî Tâlib (v. 437 h.), Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî (v. 440 h.), Ebû Amr ed-Dânî (v. 444 h.), Muhammed b. Şurayh er-Ruaynî (v. 476 h.) ve Ebu'l-Kâsım eş-Şâtıbî (v. 590 h.)'dir.¹⁰ Tabi bu süreçte sözlü kültürün ve bunun meydana getirdiği bilgi birikimin çok daha önce var olduğu göz ardı edilmemelidir.¹¹ Endülüs'te kıraati seb'anın meşhur olduğu ve yaygın olarak kullanıldığı bilinmekte, ancak Ya'kûb el-Hadramî (v. 205 h.) kıraatine de yer verildiği, kıraati aşerenin yaygın olmadığı görülmektedir.¹²

Ahmed el-Vâfî, Endülüs'te kaynaklarda geçen 86 âlime tefsir eseri nispet edildiğini tespit etmiş, ancak bu âlimler arasında Endülüs yarımadasında ikamet etmeyen Yahyâ b. Sellâm (v. 200 h.) gibi Mağrib'li âlimlere de yer vererek, bu âlimin Endülüs tefsir âlimlerine etkisinin altını çizmiştir.¹³ Ekin; Abdurrahman b. Mûsâ el-Huvvârî (v. 228 h.), İbn Habîb es-Sülemî (v. 238 h.), İbrâhîm b. Hâlid el-Kurtubî (v. 249 h.) gibi daha önce Endülüs'te yaşamış âlimlere tefsir eserleri nispet edildiğini göz ardı etmiş ve Endülüs'te ilk tefsir yazan kişinin Bakî b. Mahled (v. 276 h.) olduğunu söylemiştir.¹⁴ II. asırda daha çok sözlü geleneğin hakim olmasından ve kaynakların ilk defa III. asır âlimlerinin tefsir yazdığından bahsetmesinden hareketle,

⁸ Yunus Ekin, "Endülüs'te Tefsir Geleneği", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, sayı: 3, Sakarya 2001, s. 252.

⁹ İbn Faradî, *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, tahk. Seyyid İzzet el-Attâr el-Hüseynî, Mektebetü'l-hancî, Kahire 1998, II, 240; Zikriklî, *el-A'lam*, III, 204; Malikilik için bkz. Muhammed Halid Mesud, "Endülüs İslam Hukuk Tarihine Genel Bir Bakış", çev. Muhammed Tayyib Kılıç, *İstem*, sy: 14 İstanbul 2009, s. 405-410.

¹⁰ Burhan Baltacı, "Tefsir ve Kıraat", *İslam Tarihi ve Medeniyeti (Endülüs)*, c.IV, Siyer Yayınları, İstanbul Baskıda.

¹¹ Sâlim b. Garmî'l-Allah Muhammed ez-Zehrâvî, *el-Kâfî fî kıraati's-seb'a dıraseten ve tahkiken*, Câmiatu Ummi'l-Kurâ, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mekke 1998, I, 30-35; Mustafa Şentürk, "Endülüs Tefsir Kültürü," *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2012/1, c. 11, sayı: 21, Çorum 2012, s. 56.

¹² Zehrâvî, *el-Kâfî*, I, 33.

¹³ Vâfî, "et-Tefsir ve 'ulûmu'l-Kur'an bi'l-Garbi'l-İslâmiyyi mine'l-karni's-sânî ile'l-karni's-sâminî'l-hicrî", s.15.

¹⁴ bkz. Ekin, "Endülüs'te Tefsir Geleneği", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, sayı: 3, Sakarya 2001, s.249.

Endülüs'te tefsir ilminin h.III. yüzyılda başladığını söylemek yanlış olmasa gerektir.¹⁵

Endülüslü İbn Hayr'ın *fehrese* isimli eserinden hareketle, Endülüs tefsir faaliyetlerinin Doğu İslam dünyasından çokça etkilenmiş olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.¹⁶ Genel olarak Endülüslü müfessirlerin tefsir eserlerinde istifa ettiği bir kısım tefsir ve Kur'an ilimleri eserlerini Şentürk; Taberî'nin (v. 310 h.) *Câmiu'l-Beyân*'ı, Nehhâs'ın (v. 338 h.) *İ'râbu'l-Kur'ân ile Meâni'l-Kur'ân*'ı, Nakkâş'ın (v. 351 h.) *Şifâu's-Sudûr*'u, Mâverdi'nin (v. 450 h.) *en-Nüket ve'l-Uyûn*'u, Tûsî'nin (v. 460 h.) *et-Tibyân*'ı, Kuşeyrî'nin (v. 465 h.) *Letâifü'l-İşârât*'ı, İlkiyâ el-Harrâsî'nin (v. 504 h.) *Ahkâmu'l-Kur'ân*'ı, Zemahşerî'nin (v. 538 h.) *el-Keşşâf*'ı, Râzî'nin (v. 606 h.) *Mefâtihu'l-Gayb*'ı, İbnü'n-Nakîb'in (v. 698 h.) *et-Tahrîr ve't-Tehcîr*'i şeklinde sıralamıştır.¹⁷ Endülüslü müfessirlerin doğulu müfessirlerden istifa ettiği kimselerin başında Taberî, Zemahşerî ve Râzî olduğunu söyleyebiliriz.¹⁸

Doğu İslam dünyasında başlangıç ve inşâ şeklinde vücut bulan tefsir ilmi, Endülüs'te öğrenme ve yeni meseleler ekleme tarzında yaygınlık kazanmıştır. Dolayısıyla bu açıdan doğu İslam dünyası Endülüs dünyasından farklılık arz etmektedir. Endülüslü âlimlerin doğu İslam dünyasına gittikleri gibi, Mağrip ve doğu İslam dünyasından âlimler Endülüs'e gelmiştir.¹⁹ Dolayısıyla sadece Endülüslü âlimleri etkilenen konumunda değerlendirmek isabetli bir yaklaşım olmayacaktır.

Endülüslü müfessirleri kaynak olarak kullanan, i'rab, belagat, ahkâm gibi konularda çokça istifa eden âlimler arasında; Tâceddin en-Nahvî (v. 749 h.), İbn Kesîr (v. 774 h.), Süleyman b. Amr el-Acîlî (v. 1204 h.), Ahmed b. Muhammed b. Şihâbeddin (v. 1029 h.), Muhammed b. Ali eş-Şevkânî (v. 1250 h.), Âlûsî el-Bağdadî (v. 1270 h.), Cemâleddin el-Kâsımî (v. 1395 h.), Şankîfî (v. 1395 h.) yer almaktadır. Bu

¹⁵ Meşinî, *Medresetü't-tefsîr fi'l-Endelüs*, s. 81-82; Yunus Ekin, "Endülüs'te Tefsir Geleneği", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2001, sayı: 3, Sakarya 2001, s. 249-250; Mustafa Şentürk, "Endülüs Tefsîr Kültürü," *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 58; Mustafa Şentürk, *İbn Atıyye el-Endelüsî ile Tabersî'nin Kur'ân'a Yaklaşımları*, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2008, s. 10-20.

¹⁶ Koç, "Endülüs Tefsirciliği Üzerine Bir Giriş Denemesi", s. 46, 47.

¹⁷ Şentürk, "Endülüs Tefsîr Kültürü," s. 62.

¹⁸ Meşinî, *Medresetü't-tefsîr fi'l-Endelüs*, s. 116,117; Koç, "Endülüs Tefsirciliği Üzerine Bir Giriş Denemesi", s. 47; Şentürk, "Endülüs Tefsîr Kültürü," s. 62. Endülüslü müfessirlerin istifa ettiği diğer kaynaklar için bkz. Meşinî, *Medresetü't-tefsîr fi'l-Endelüs*, s.118-124; Burhan Baltacı, "Tefsir ve Kıraat", Baskıda.

¹⁹ Rûmî, *Menhecu'l-medreseti'l-Endelüsiyye fi't-tefsîr sıfâtuhû ve hasâisuhû*, Mektebetü't-tevbe, 1997 Riyâd, s. 8.

istifade türü nakil olarak gerçekleşmiş olmakla beraber, yeri geldiğinde eleştirme ve kabul etmeme şeklinde de terettüp etmiştir.²⁰

Hicri III. asrın başında dünyaya gelen ve Endülüsün ilk müfessirleri arasında yer alan Bakî b. Mahled, ilim tahsili için doğu İslam coğrafyasına gitmiş, uzun yıllar fıkıh, hadis gibi alanlarda dersler almıştır. III. asırda farklı âlimlere nispet edilen tefsir eserleri bulunmakla birlikte, kaynakların daha çok Bakî'ye vurgu yaptığını görmekteyiz. Bakî, İmam Malik'in *el-Muvatta'* adlı hadis kitabını, İmam Malik'in öğrencisi olan Yahyâ b. Yahyâ el-Leysi'den okumuştur. Bakî'nin tefsir alanında yazdığı *et-Tefsîru'l-kebîr* ve hadis alanında yazdığı *el-Müsnedü'l-kebîr* isimli eserleri günümüze ulaşmamıştır. Ancak bu eserler Taberî'nin *Câmiu'l-Beyân* adlı tefsiri ve Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned* adlı hadis eserleriyle kıyaslanarak müellifin eserlerinin önemine vurgu yapılmıştır.²¹

Endülüs Emevi Devletinin hüküm sürdüğü zamana denk gelen hicri IV. asra baktığımızda, tefsir ilmi açısından genel olarak Yahyâ b. Sellâm, Bakî b. Mahled ve İbn Cerîr et-Taberî'nin tefsirleri gibi Endülüs tefsirinin kaynakları arasında yer alan ve yaygın olarak kullanılan eserlerin ihtisarları yapılmış, ahkâm tefsirleri yazılmış ve ulûmul-Kur'ân'a dair eserler kaleme alınmıştır.²² IV. asır âlimleri arasında; Ahmed b. Bakî b. Mahled (v. 324 h.), Muhammed b. Kâsım b. Asbağ el-Kurtubî (v. 340 h.), Ebû Muhammed Abdullah b. İshâk (v. 371 h.), Abdurrahman b. Muğîre el-Kureşî (v. 398 h.) ve tezimizde inceleme konusu yaptığımız İbn Ebî Zemenîn (v. 399 h.) sayılabilmektedir.²³

Bu yüzyıla ilgili Kâsım b. Asbağ'a ayrıca parantez açmak gerekmektedir. Çünkü bu âlimin hocaları arasında; Bakî b. Mahled, maliki fakihî, Kurtuba müftüsü ve rey ile meşhur olan müellifin babası Ebû Kâsım b. Halîl (v.273 h.), hadis âlimi Muhammed b. Vaddâh (v. 287 h.) ve Meserriyye hareketinin başlatıcısı İbn Meserre'nin (v. 319 h.)²⁴ babası Ebû Muhammed Abdullah b. Meserre (v.286 h.) bulunmaktadır. Ayrıca bu şahıs tefsir ilmi için önemli görülen şahıslardan biri olan İbn Kuteybe'nin (v. 276

²⁰ Meşînî, *Medresetü't-tefsîr fi'l-Endelüs*, s. 856-889.

²¹ M. Yaşar Kandemir, "Bakî b. Mahled", *DİA*, İstanbul, 1991, IV, 541-542.

²² Tefsir mukaddimelerinin ulûmu'l-Kur'ân'a katkısı için bkz: Muhammed Sefâu Şeyh İbrâhîm Hakkî, *Ulûmu'l-Kur'ân min hilâli mukaddimâti't-tefâsîr*, Müessesetü'r-risâle, I-II, Beyrut 2004.

²³ Vâfi, "et-Tefsîr ve 'ulûmu'l-Kur'ân", s. 18-22.

²⁴ Mustafa Çağrırcı, "İbn Meserre", *DİA*, XX, 188-193.

h.) *Garibu'l-Kur'ân ve Te'vilu müşkili'l-Kur'ân* gibi eserlerini Endülüs'e ilk defa getiren kişidir.²⁵

Siyasi olarak oldukça çalkantılı bir dönem olan h. V. yy'a geldiğimizde, Endülüs Emevilerinin sağlamış olduğu istikrar ve birlikteliğin kaybolmuş olduğunu görmekteyiz. Endülüs coğrafyası bölünerek farklı idareciler tarafından yönetilmiş ve Emevilerin kendisinde topladığı hilafet makamı da ilga edilmiştir. Bu döneme tarihte Mulûku-t-Tavâif dönemi denilmektedir. İbn Hazm ve el-Bâcî gibi âlimler bu bölünmüşlüğü felakete yol açacağını kestirmiş, ancak onların bu konudaki çabaları siyasi çekişmelere engel olamamıştır. Bu dönemin en büyük siyasi olayı Müslümanların Tuleytula'yı (Toledo) kaybetmesi olmuştur.²⁶

Bu yüzyılda görülen siyasi istikrarsızlığa rağmen, dönem içerisinde oldukça değerli âlimlerin yetiştiği bilinmektedir. Bu âlimler arasında bizim incelememize konu olan Mekkî b. Ebî Tâlib ve Ebû Ammâr el-Mehdevî haricinde; Abdurrahman b. Mervan el-Kanâz'î (v. 413 h.), Ebû Yahyâ Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman b. Samâdîh (v. 419 h.), Ebû Amr ed-Dânî (v. 444 h.), Ebu'l-Velîd el-Bâcî (v. 474 h.), İbn Hazm el-Endelüsî (v. 456 h.), Muhammed b. Şüreyh er-Ruaynî (v. 476 h.) gibi kıraat, fıkıh, usûl ve tefsir gibi farklı alanlarda eser telif etmiş müellifler bulunmaktadır. el-Kanâ'iz Yahyâ b. Sellam'ın tefsirini, İbn Samâdîh ise Taberî'nin tefsirini ihtisar etmiş, zahiri mezhebinin en önemli kişilerinden İbn Hazm ve Maliki usulcülerinden el-Bâcî nesih meselesine dair eserler kaleme almışlardır. İbn Şurayh ve ed-Dânî gibi âlimler kıraat ilminde yıldızı parlamış isimler olmuştur.²⁷ Siyasi olarak karışık bir dönem olmasına rağmen Vâfî bu dönemle ilgili kaynaklarda on altı âlime tefsir eserinin nispet edildiğini belirtmiştir.²⁸

VI. asra baktığımızda yaklaşık ilk yarım asrı Murâbitlar'ın, sonraki seneleri ise Muvahhidler'in yönettiği bir dönem olduğunu görmekteyiz.²⁹ Bu dönem bir önceki yüzyıla göre daha sakin olsa da siyasi tartışma ve problemler devam etmiş, ancak bu problemler ilmi gelişmelerin devamına mani olmamıştır. İlim dünyası açısından

²⁵ Kâzım Abd Netîş el-Hafâcî, Cennân Cevde Câbir el-Anzî, "Kâsım b. Asbağ ve cuhûduhu'l-ilmiyyefi'l-Endelüs", *Mecelletü Zî Kâr*, sy: 5, Nâsırıyye 2009, s. 100-115; Mehmet Görmez, "Kâsım b. Asbağ", *DİA*, XXIV, 540-541.

²⁶ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2016, s.165-182.

²⁷ Vâfî, "et-Tefsîr ve 'ulûmu'l-Kur'ân", s. 23-32; Ekin, "Endülüs'te Tefsir Geleneği" s. 254.

²⁸ Vâfî, "et-Tefsîr ve 'ulûmu'l-Kur'ân", s. 27-30; Şentürk, "Endülüs Tefsîr Kültürü", s. 60.

²⁹ Ekin, "Endülüs'te Tefsir Geleneği", s. 259.

oldukça önemli olan bu asırda, dede İbn Rüşd (v. 520 h.), İbn Bâcce (v. 533 h.), İbn Beşkuvâl (v. 578 h.), İbn Tufeyl (v. 581 h.), filozof İbn Rüşd (v. 595 h.) gibi şahıslar yaşamışlardır.

Tefsir ve Kur'an ilimlerinin büyük bir atılım gerçekleştirdiği bu asırda, Endülüs tefsirinin omurgası oluşmuştur. Bu yüzyılda yazılan tefsir eserlerinin oldukça önemli olduğunu ve daha sonra gelen müfessirlerin kaynakları arasında bulunduğunu belirtmek gerekir. Ulûmu'l-Kur'ân ile ilgili müstakil eserler, nesh meselesine, müşkilu'l-Kur'ân'a, garibu'l-Kur'ân'a ve yedi harf meselesine dair eserler bu yüzyılda kaleme alınmıştır.³⁰ Vâfi, tezimize konu olan İbn Atıyye, İbnü'l-Arabî, İbn Berrecân ve İbnü'l-Feres'le beraber dönemin on dört tane müfessirinin isimlerini ve eserlerini zikretmiş, bu tefsir sahipleri arasında; Muhammed b. İbrahim b. Esved el-Ğassânî (v. 536 h.), Kâdı İyâd (v. 544 h.), İbn Zafr es-Saklî el-Mekkî (v. 565 h.) gibi âlimleri saymıştır.³¹

VII. asır, siyasi olarak Muhavvidler'in yaklaşık son otuz yılını ve Nasrîler dönemini içermektedir. Bu yüzyılda Hıristiyan dünyası akın akın Müslümanlara saldırmakta, Büyük Reconquista dalgası gerçekleşmekteydi.³² Endülüslü Müslümanlar Kurtuba, Ceyyân, İşbîlîye gibi önemli şehirleri kaybetmiş, merkez camileri kiliseye çevrilmişti. Müslümanlar siyasi ve askeri güç olarak oldukça yıpranmış, Hıristiyan birlikleri karşısında savunmasız kalmışlardı. 636 yılından sonra Nasrîler, Gırnâta, Vâdiâş, Mâleka gibi şehirleri elinde bulundurmuş ve yaklaşık iki buçuk asır iktidarını devam ettirmiştir.³³

Bu asır, Ebû Muhammed Abdulkerîm b. Muhammed b. İsâ el-Ğâfikî (v. 617 h.), Abdusselam b. Abdirrahman b. Abdisselam b. Berrecân el-Hafîd (v. 627 h.), Muhyiddin b. Arabî et-Tâî (v. 638 h.), Ahmed b. Yûsuf el-İltîfâşî (v. 651 h.) gibi zatların yaşadığı bir dönem olmuştur. Vâfi, bu dönem içerisinde tefsir eseri yazmış kişilerin sayısını yirmi olarak zikretmiştir.³⁴ Kaynaklar İbn Berrecân el-Hafîd'in müstakil tefsir eserinin yanı sıra Fatıha tefsiri yazdığını belirtmiş ve Vâfi bu eserlerin yazmalarının var olduğuna işaret etmiştir.³⁵ Bu dönemde Kur'an ilimlerinden nesih

³⁰ Vâfi, "et-Tefsîr ve 'ulûmu'l-Kur'ân", s. 39-42.

³¹ Vâfi, "et-Tefsîr ve 'ulûmu'l-Kur'ân", s. 36-39.

³² Lütfî Şeyban, *Reconquista Endülüs'te Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2016.

³³ Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, s. 233-235.

³⁴ Vâfi, "et-Tefsîr ve 'ulûmu'l-Kur'ân", s. 39-47.

³⁵ Vâfi, "et-Tefsîr ve 'ulûmu'l-Kur'ân", s. 44, dpn. 222, 223.

meselesiyle birlikte, i'cazu'l-Kur'ân meselesine dair eserler de yazılmıştır. İbn Atıyye ve Zemahşerî tefsirlerini bir arada değerlendiren eserler yazılmış, Muhammed b. Ali el-Ensârî el-Fâsî (h. 662) *el-Keşşâf* adlı eseri ihtisar etmiş ve Zemahşerî'nin itizali görüşlerini çıkarmıştır.³⁶ Yine bu dönemin önemli âlimlerinden müfessir Kurtubî'yi de hatırlatmak gerekir ki onunla ilgili ayrıntılı bilgi ileride verilecektir.

Bu dönem içerisinde temayüz etmiş olan ve *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* adlı eserin sahibi İbn Ebi'r-Rebî'(v. 688 h.); dil, fıkıh, kıraat, hadis gibi konularda da eserler yazmıştır. Tefsir eserine mukaddime olmaksızın başlamış olan bu müfessir, eserinde ilk olarak besmeleyi tefsir etmiştir. Dil meselelerine önem vermiş olması hasebiyle, dil ekollerine ve kıraat farklılıklarına temas etmiş, farklı mezheplerin görüşlerine tefsir eserinde yer vermiştir. Dil konusunda maharetini ve bilgisini ayetleri tefsir ederken gösteren müfessirin, bu eseriyle ilgili Suudi Arabistan'da çalışma yapılmış ve eserin bize ulaşan kısımları tahkik edilmiştir.³⁷

VIII. asır ise Nasrîler'in denge politikalarıyla ayakta kalmaya çalıştığı siyasi bir dönem olmuş, Müslümanlar siyasi olarak savunma pozisyonuna çekilmiştir. İlim adamları geçmiş asırlarda olduğu gibi rihle yolculuklarına çıkmış, bazı âlimler geri dönmeyip Mısır, Tunus gibi beldelerde ilmi çalışmalarına devam etmişlerdir. VIII. Asrın önemli âlimleri arasında; Lisânu'd-dîn İbn Hatîb (v. 776 h.), İbn Zümrek (v.798 h.), İbrahim b. Musâ eş-Şâtûbî (v. 790 h.) sayılabilir. Bu asır içerisinde tefsir ilmiyle ilgilenen önemli âlimler var olmuş, bu âlimlerden İbnü'z- Zübeyr, İbn Cüzeyy ve Ebû Hayyân tezimizde inceleme konusu edilmiştir. Vâfî, bu asırda tefsir eserinin olduğu rivayet edilen âlimlerin sayısını yirmi olarak tespit etmiş, ancak Endülüslü olmayan Mağrib'li âlimlere de yer vermiştir. Bu âlimler içerisinde önemli kabul edilenlerden bir kısmı, Ebu'l-Abbâs el-İşâb el-Kurtubî (v. 736 h.), el-Askerî el-Endelüsî ed-Dîmeşkî (v. 751 h.), Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Belensî el-Gırnâfî (v. 782 h.), Abdullah b. Muhammed b. Ahmed eş-Şerîf et-Tilimsânî (v. 792 h.) olarak sayılmıştır.³⁸ Bu asırda, tefsire dair müstakil eserler olmakla beraber, *el-Muharrer*, *el-Keşşâf* gibi tefsirlerin özetleri yapılmış ve Ömer b. Muhammed b. Halil

³⁶ Vâfî, "et-Tefsîr ve 'ulûmu'l-Kur'ân", s. 46-49.

³⁷ Sâliha bint Râsîd b. Ğuneym Âl Ğuneym, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Kerîm dıraseten tahkiken*, Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, I-II, Riyâd 2009; İsmail Durmuş, "İbn Ebü'r-Rebî'", *DİA*, XIX, 470, 471.

³⁸ Vâfî, "et-Tefsîr ve 'ulûmu'l-Kur'ân", s. 49-56.

es-Sekûnî³⁹ (v. 717 h.)⁴⁰ gibi âlimlerin yazdığı, *el-Keşşâf*'taki itizali görüşlere yönelik tenkitleri içeren ve sufi tefsire yönelişin öne çıktığı eserler yazılmıştır. Kur'an ilimlerinde ise münasebâtu'l-Kur'ân, mübhemâtu'l-Kur'ân, irâbu'l-Kur'ân ve havâssu'l-Kur'ân gibi konulara yönelik eserler kaleme alınmıştır.⁴¹

es-Sekûnî, kendi eserine uzunca bir mukaddime yazmış ve burada kelimeler ilmine dair oldukça önemli cümleler sarf etmiştir. Zemahşerî'nin itizali düşüncelerini eleştirmiş ve ilimler tasnifine dair dikkate değer bir giriş yapmıştır. Eş'ari mezhebi kelamcılarında olan âlimin bu eserinden çok sonraları haberdar olmamız ve ilgili eserin kelimeler eseri kabul edilmesi hasebiyle hususi bir inceleme konusu yapmadık. Bu esere tezimizde yer vermeme sebeplerimizden bir diğeri ise, konunun yüksek lisans boyutlarını aşacak olması ve eserin hususi olarak incelenme gerektiriyor olmasıdır. Türkiye kütüphanelerinde birçok yazması bulunan eserin, yeniden tahkikle ilim dünyasına kazandırılması gerektiği düşünülmektedir.⁴²

IX. asır, Endülüs müslümanlarının siyasi olarak son dönemleri olmuş, Gırnâta'nın 897/1492 yılında düşmesiyle müslümanların siyasi hayatı Endülüs yarımadasında sona ermiştir. Daha sonraki süreçte çeşitli baskılar, hristiyanlaştırma politikası ve sürgünlerle Endülüs'te İslamiyetin izleri tamamen silinmeye çalışılmıştır.⁴³ Baba Ahmed et-Tinbukî'den elde ettiğimiz bilgiye göre, bu dönemin önemli âlimleri arasında; Ebu'l-Kâsım el-Endelûsî (v. 848 h.), Muhammed b. Muhammed b. İsmail el-Gırnâtî (v. 853 h.), Muhammed b. el-Ensârî es-Serakustî (v. 865 h.) sayılabilir. Yine et-Tinbukî'nin naklettiği bilgiye göre tefsir eseri yazdığı ve Kur'an ile ilgili eserler kaleme aldığı rivayet edilen âlimler arasında Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Gırnâtî el-Haffâr (v. 811 h.), Ebû Bekr el-Gırnâtî (v. 829 h.) ve Ebû Abdullah Mevvâk el-Gırnâtî'yi (v. 897 h.) saymak mümkündür.⁴⁴

³⁹ Yazma ve matbu eserlerde es-Sekûnî veya es-Sukûnî şeklinde kaydedilen âlimin ismini biz es-Sekûnî olarak kullanacağız.

⁴⁰ *et-Temyîz* ve bu eserin özeti *el-Muktezab min Kitabi't-Temyîz*, Yazmaları için; Süleymaniye Kütüphanesi, 79. Feyzullah Efendi, 239, Bursa İnebey Kütüphanesi, 75, Samsun İl Halk Kütüphanesi, 772, Nuriosmaniye, 475.

⁴¹ Vâfi, "et-Tefsîr ve 'ulûmu'l-Kur'ân", s. 49.

⁴² Muhammed b. Halîl es-Sekûnî, *et-Temyîz*, tahk. Seyyid Yusuf Ahmed, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 2005, I, s. 15-207; Mustafa Akçay-Ömer Türker, "Sekûnî", *DİA*, XXXVI, 336.

⁴³ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, s. 275-300; Bkz. Lütfi Şeyban, *Reconquista Endülüs'te Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2016.

⁴⁴ Bkz. Ahmed Bâbâ et-Tinbukî, *Neylû'l-ibihâc bi tatrîzi'd-dîbâc*, Nâşir: Dâru'l-kâtib, Trablus 2000, I, 57, 59, 777, 478, 484, 491, 492, 493, 495, 496, 526, 530, 539, 540, 558.

Bu dönemde yaşayan Maliki fakihlerinden Mevvâk, Fâtır 35/32. ayetini tefsir etmiş ve bu eser Endülüs bölgesinde karşılaştığımız müstakil ilk ayet tefsiri olmuştur. Müellif bu eserle tasavvuf, fıkıh ve fıkıh usûlüne olan yetkinliğini göstermiş, bu ayet tefsirine yazdığı mukaddime oldukça önemli görülmüştür. Yazmış olduğu ayet tefsirine *Sünenu'l-mühtedîn fi makâmâti'd-dîn* ismini vermiştir Eserini tedüllî ve terakkî olarak iki kısma ayırmış ve her bir kısımda dokuz makam saymıştır. Tasavvuf ilmi içinde oldukça önemli sayılan bu eserle ilgili bu kadar bilgi vermekle yetineceğiz.⁴⁵

Rûmî'ye göre Endülüs tefsirlerinin özellikleri; ibare kolaylığı, mukaddimelerinde metotlarını açıklamaları, rivayete, kıraate, ulûmu'l-Kur'ân'a önem vermeleri, fıkıh konusunda geniş bilgi sahibi olmaları, sapık fırka ve görüşlerden uzak olmaları, salt rivayete dayanmamaları, belağat konularıyla tefsiri boğmamaları, meseleleri çözüme kavuşturmalarındaki maharetleri, israiliyyat karşıtlığı,⁴⁶ toplumu ıslah etme ve felsefi-kelami-cedeli görüşlere yer vermemeleri ve Endülüslü âlimlerden çokça istifade etmeleri şeklindedir.⁴⁷ Endülüslü tefsir âlimlerinin mukaddimelerini tahlil ederken, ayetleri tefsir yapma metotlarına yer verdiklerini ve Endülüslü âlimlerin birbirleriyle bağlantılı olduklarına temas ettiklerini söyleyebiliriz.

Şentürk, Kenûnî'den nakille Endülüs tefsir anlayışını; Kur'ân metnini çeşitli yöntemlerle belgelemek, Kur'ân'ı i'rab, nesh ve i'caz açısından anlamaya çaba sarfetmek ve Kur'ân'ın anlamları üzerinde durarak doğru hükümlere varmak şeklinde üçe ayırmıştır. Rivayet ve dirayet özelliklerinin de yer aldığı Endülüs tefsiri, rivayetlerin senetlerine yer vermeyi ve doğruluğunu tartışmayı ihmal etmemişlerdir.⁴⁸

Yaklaşık 9 asır süren Endülüs Müslümanlarının siyasi hayatı Gırnâta'nın düşmesiyle sonlanmış; Hristiyanlar, Müslümanlarla yaptıkları anlaşmaya sadık kalmayarak zamanla Müslümanları Endülüs yarımadasından sürgün ve asimile etmiş ya da ölüme mecbur bırakmışlardır. Bu süreç içerisinde Moriskolar veya Müdeccenler olarak

⁴⁵ Bkz: Ebû Abdullah Mevvâk el-Gırnâti, *Sünenu'l-mühtedîn fi makâmâti'd-dîn*, tahk. Muhammed b. Seydî Muhammed b. Hammeyenne, Müessesetü'l-Şeyh Merbîh Rabbah li ihyâ-i'-turâsve't-tedâbüli's-sekafi 2002. Ahmet Özel, "Mevvâk", *DİA*, XXIX, 492.

⁴⁶ İsrailiyyat ile ilgili Endülüslü bir kısım müfessirlerin, farklı yaklaştığını düşünmekteyiz. Bu genellemenin mutlak olarak kabul edilmeyip bir itibarla olduğunu söyleyebiliriz.

⁴⁷ Rûmî, *Menhecu'l-medreseti'l-Endelüsiyye fi't-tefsîr sıfâtuhû ve hasâisuhû*, s. 63-68.

⁴⁸ Şentürk, "Endülüs Tefsir Kültürü," s. 64.

bilenen gruplar ortaya çıkmış, bu kimseler Hristiyan kimliği altında gizli şekilde İslami kimliklerini idame ettirmeye çalışmışlardır. Arapçanın yasaklandığı bir ortamda, kimliklerini gizleyen Müslümanlar Arap harfleriyle İspanyolca dini eserler kaleme almaya çalışmış, bu durum yeni bir literatürün oluşmasını sağlamıştır.⁴⁹

“Aljamiado literatürü” olarak tanımlanan bu yeni yazım türü, Endülüslü müslümanları dini-kültürel eserler yazmaktan alıkoymamış ve Arap harfleriyle İspanyolca dini eserler kaleme alınmıştır. Bu yeni literatürde ağırlıklı olarak Kur’ân mealleri yazılmış olup, satır aralarında tefsir kabilinden izahlar bulunmaktadır.⁵⁰ Yeni yazım tarzında gerçekleşen bu meal ve dini çalışmaların bir araya getirilmesinin önemli olduğunu, en azından tefsir ve yorum açısından değerlendirilmesi gerektiğini belirtmek istiyorum.

---

⁴⁹ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, TDV, Ankara 2013, s. 345-382; Lütfi Şeyban, *Reconquista Endülüs'te Müslüman-Hristiyan İlişkileri*, İz Yayıncılık, İstanbul 2016. Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, s. 275-300.

⁵⁰ Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, s. 359-368.

B) Tefsir Mukaddimelerinin Önemi

Arapça “ ق-د-م ” kökünden türemiş, tef'îl babının ism-i fâili olan mukaddime kelimesinin sözlük anlamı, “öne geçirilen şey” demektir. Bu sebeple Arapçada, ordu birliklerinin ön kısmında yer alan birliğe mukaddimetü'l-ceyş denilmiştir.⁵¹

Cürcânî (v. 816 h.) mukaddime kelimesinin, sonraki bahislerin yer aldığı kısım, kıyasın bir parçası olan önerme veya delilin sağlamlığı anlamlarında kullanıldığını söylemiştir.⁵² Ebu'l-Beka (v. 1095 h.), “Mukaddime, kitabın içinde bulunmayan bilgilerin bulunduğu bölümdür.” demiş, Tahanevi (v. 1158 h.) ise, “Mukaddime, kitabın içinde anlatılanlardan maksadın neler olduğunu ve kitabın içinde anlatılanların faydalarını, kitaba başlamadan önce kitabın başında anlatan bir söz grubudur.” şeklinde farklı tarif etmiştir.⁵³

Klasik kaynaklarda mukaddimeler, “mukaddimetü'l-kitâb” ve “mukaddimetü'l-ilm” olarak iki kısma ayrılmış, ilk kısım önsöz anlamı kazanırken ikinci kısım giriş anlamına gelmektedir. Cürcânî; mukaddimetü'l-kitâbı, “Kitaba başlamadan önce konuyla ilişkisinden dolayı zikredilen kısım.” mukaddimetü'l-ilm ise, “Başlangıcın dayandığı kısım.” şeklinde tanımlamış ve iki kavram arasında umum-husus ilişkisinin var olduğunu, mukaddimetü'l-kitâb kavramının daha genel olduğunu belirtmiştir.⁵⁴ Önsöz anlamındaki mukaddime kısmında eserin adı, yazılış sebebi, amacı, önemi, başlıca bölümleri ve muhtevası tanıtılırken, giriş anlamındaki mukaddime kısmında ise, eserin ait olduğu ilmin tanımı, konusu, amacı gibi esasa yönelik bilgiler verilmektedir. Bazı eserlerde bu tür mukaddimelerin müstakil bir kitap hacmine ulaştığı bilinmektedir.⁵⁵ Buna en güzel örneği İbn Haldûn'un (v. 808 h.) *Kitâbu'l-iber* ismiyle kaleme aldığı tarih eserinden daha çok bilinen, bu esere yazdığı giriş mukaddimesidir.⁵⁶ Mukaddime kavramıyla eş değer olarak fâtiha, medhal, dibâce, taviye gibi bir kısım isimlendirilmeler bulunmaktadır. Bugün

⁵¹ Murtezâ ez-Zubeydî, *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*, İbrahim et-Terzî, nşr. Dâru'l-hidaye, Kuveyt 2000, XXXIII, 235; Mütercim Âsım Efendi, *Kâmusu'l-muhît Tercümesi*, Yay. Mustafa Koç- Eyüp Tanrıverdi, TYEKB, İstanbul 2014, s. 5154, 5155; Ali Bulut, *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Isparta 2009, s. 15.

⁵² Seyyid Şerif Cürcânî, *Mu'cemu't-t'arîfât*, tahk. Muhammed Sıddık Mişâvî, Dâru'l-Fazile, Kahire 2004, s. 190.

⁵³ Tahsin Peker, *Klasik Dönem Tefsir Mukaddimelerinde Ulûmu'l Kur'ân (Kurtubî ve İbn Cüzeyy Örneği)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2010, s. 14, 15.

⁵⁴ Cürcânî, *Mu'cemu't-t'arîfât*, s. 190.

⁵⁵ İsmail Durmuş, “Mukaddime”, *DİA*, XXXI, 115.

⁵⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, tahk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş, Dâru y'areb, I-II, Dimeşk 2004.

Türkçede kullanılan giriş, önsöz, giriş yerine gibi ifadeler de mukaddime kapsamına girmektedir.

Müteahhirin tefsircileri arasında; Feyruzâbâdî (v. 817 h.) ve Âlûsî (v. 1217 h.) gibi âlimler, Kur'an ilimlerini mukaddimelerinde sistematik olarak ele alan müfessirlerdendir.⁵⁷ Mukaddimelerin uzunluğu veya kısalığı, tefsirden tefsire farklılık arz etmekte, Peker, bunu oluşturan sebeplerden birisini, yazılan tefsirin hacminin belirlemiş olacağını söylemiştir. Bir diğer sebebi ise, tarihi süreçte tefsir usûlü ve Kur'an ilimlerine dair sunulan bilgiler genişledikçe mukaddimelerde bilgi miktarında artış olması olarak saymıştır.⁵⁸

Peker, ayrıca mukaddimelerin önemini, “ Tefsirlerinin mukaddimelerinde ulûmu'l-Kur'ân konularına yer veren müfessirlerin tefsirleri, ulûmu'l-Kur'ân'ın tarihi seyrini ve gelişimini izlememize yarayan belgeler niteliğindedir ” ifadesiyle vurgulamıştır.⁵⁹

Bazı müfessirler yazdıkları tefsir eserlerinin mukaddimelerinde, tefsir usûlünün bir kısım konularına yer vermiş ve bu mukaddimeler, tefsir ilmi için alt yapı oluşturacak bilgiler ihtiva etmiştir. Bu gerekçeden dolayı Muhsin Demirci, tefsir usûlünün asli kaynakları arasında tefsir mukaddimelerine yer vermiştir. Demirci, usûl açısından önemli gördüğü mukaddimeler arasında, bizim de inceleme konusu yaptığımız İbn Atıyye, Kurtûbî, İbn Cüzeyy ve Ebû Hayyân gibi Endülüslü âlimlerin tefsir mukaddimelerinden örnekler vermiş, bu âlimlerin haricinde Taberî, Râğıb, İbn Kesîr ve Âlûsî gibi şahısların tefsirlerine yazmış oldukları mukaddimelerin usûl açısından önemli olduğunu zikretmiştir.⁶⁰

Elimizde bulunan ilk tefsir eserlerinin dil ağırlıklı olduğu bilinmektedir. III. asır müelliflerinden Ferrâ (v. 207 h.), San'ânî (v. 211 h.) ve Ahfeş (v. 215 h.) dil ağırlıklı tefsir eserlerine mukaddimesiz başlamışlardır. Ebû Ubeyde (v. 209 h.), İbn Kuteybe (v. 276 h.) ve işâri metodu takip eden Tusterî (v. 283 h.) ise, kısa mahiyetli bilgiler içeren bir mukaddime yazmışlardır. Taberî ile tefsir eserlerine mukaddime yazma geleneği düzene girmiş ve mukaddimeler sistematik hale gelmiştir. Daha sonraki süreçte ise, önsöz ve giriş anlamında mukaddime yazılmaya devam edilmiştir.

⁵⁷ Peker, *Klasik Dönem Tefsir Mukaddimelerinde Ulûmu'l Kur'ân (Kurtubî ve İbn Cüzeyy Örneği)*, s. 19.

⁵⁸ Peker, *Klasik Dönem Tefsir Mukaddimelerinde Ulûmu'l Kur'ân (Kurtubî ve İbn Cüzeyy Örneği)*, s. 21.

⁵⁹ Peker, *Klasik Dönem Tefsir Mukaddimelerinde Ulûmu'l Kur'ân (Kurtubî ve İbn Cüzeyy Örneği)*, s. 147, 148.

⁶⁰ Muhsin Demirci, *Tefsir Usûlü*, İFAV, 8. Yay., İstanbul 2009, s.30-36.

Sa'lebî'nin (v. 427 h.) izlediği yöntem gibi, tefsir mukaddimesinde kendi asrına kadar yazılan tefsir eserlerini rivayet-dirayet ayırımına tabi tutma tarzında farklı yaklaşımlar da bulunmaktadır.⁶¹

Önemli Hanefi âlimlerinden Cessâs (v. 380 h.), *Ahkâmu'l-Kur'ân* adlı eserine başlarken mukaddime yazdığını ifade etmiş, bu mukaddime Kur'ân'ın manasının anlaşılmasında tevhid ilminin önemine işaret etmiştir. Mukaddime olarak adlandırdığı bu eser, fıkıh usûlüne dair yazılmış önemli Hanefi kitaplarından *el-Fusûl fi'l-Usûl* isimli eserdir. Ahkâm tefsirine dair yazmış olduğu eserine fıkıh usûlü ve tevhid ilmini mukaddem kılması, oldukça dikkate değer bir husustur.⁶²

19. asırla beraber siyasi ve kültürel olarak büyük değişimler yaşayan İslam dünyası, Reşid Rızâ, Seyyid Kutub ve Mevdûdî gibi son dönem müelliflerin tefsir mukaddimelerinde görüldüğü üzere, İslam dünyasının yaşamış olduğu buhranlı hayatın tek çaresinin Kur'an'ın sunmuş olduğu sosyal ve kültürel yaşantı biçimini hayata geçirmek olduğunu belirtmişlerdir. Bu durum tefsir yazımındaki amaç farklılıklarının belirgin bir biçimde değiştiğini göstermektedir.⁶³

Önsöz anlamında mukaddime yazımı, elimize ulaşan ilk tefsir eserlerinin bir kısmında erken dönemlerden itibaren görülmektedir. Giriş anlamında tefsire mukaddime yazımının öncüsünün, IV. yüzyıl âlimlerinden Taberî olduğunu söyleyebiliriz. Ali Bulut, IV. asırla tefsirlerin girişlerine mukaddime isminin verildiğini söylemektedir. Bunun örneğini Râğıb⁶⁴ ve İbn Teymiyye'nin⁶⁵ mukaddime isimli eserlerinde görmekteyiz.⁶⁶

Mukaddimelere Müslüman ümmetin geleneği üzere besmele, hamdele ve salvele ile başlanır. Hamdele kısmında Allah'ın isim ve sıfatlarına belîğ bir şekilde vurgu yapılır; salvele kısmında ise Hz. Peygambere, ailesine ve ashabına dualarda bulunulur. Mukaddimelerde kullanılan dil genellikle müfessirin edebiyat bilgisini

⁶¹ Bkz: İbrahim Hilmi Karşlı, "Tarihsel Gelişimleri İtibariyle Tefsir Mukaddimelerine Dair Bir İnceleme", *AÜİFD* 2003, sy:20, s. 226-260.

⁶² Ebû Bekr el-Cessâs, *Ahkâmu'l-Kurân*, tahk: Muhammed es-Sâdik el-Kamhâvî, Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî, Beyrut 1992, I, 5.

⁶³ İbrahim Hilmi Karşlı, "Tarihsel Gelişimleri İtibariyle Tefsir Mukaddimelerine Dair Bir İnceleme", s. 251-254.

⁶⁴ Râğıb el-İsfehânî, *Mukaddimetu Câmiu't-tefâsîr*, tahk. Ahmed Hasan Ferhât, Dâru't- D'ave, 1984 Kuveyt. Eserin tercümesi için; Rağıb el-İsfehânî, *Mukaddimetü Câmiu't-tefâsîr*, çev. Celalettin Divlekçi, Rağbet, 2011 İstanbul.

⁶⁵ İbn Teymiyye, *Mukaddimetun fi Usûli't-tefâsîr*, nşr. Dâru mektebeti'l-hayât, 1980 Beyrut.

⁶⁶ Bulut, *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısında Değerlendirilmesi*, s. 20.

izhar ettiği alanlar olmuştur. İbn Berrecân'ın *et-Tenbîh* adlı eserinde olduğu gibi kimi tefsir mukaddimelerinde istiaze ve besmele tefsiri bu kısmında yer alırken, Mehdevî'nin *et-Tahsîl* adlı eserinde olduğu gibi kimi tefsir mukaddimelerinde istiaze ve besmele Fatiha suresiyle birlikte ele alınmıştır. Bir kısım tefsir eserlerinde mukaddime bulunmazken, bazı mukaddimeler ise müfessirin talebelerinin kaleme almasıyla oluşmuştur. İbn Cüzeyy gibi bazı müfessirlerin ise birden fazla mukaddime yazdığı bilinmektedir.⁶⁷

Tefsir usûlü ve tefsir mukaddimleri arasındaki ilişki, amaç ve anlam birlikteliğidir. Bu durumu Bulut, “Erken dönem tefsir mukaddimleri, Tefsir Usûlü'nün ana esaslarının zikredildiği kaynaklardan birisi olarak karşımıza çıkmakta ve sahip olduğu içerikle sonraki dönem (Taberî sonrası) Tefsir Usûlü eserlerinin ilk tasniflerini oluşturan bir özellik arz etmektedir. Bazı klasik Tefsir Usûlü eserlerinin de aslında birer tefsir mukaddimesi olduğu, bu durumu teyit etmektedir.” cümleleriyle ifade etmiştir.⁶⁸ Tefsir usûlünün kaynakları arasında kabul edilen *el-İksîr fi İlmi't-tefsîr*, *el-Burhân*, *el-İtkân* ve *Menâhilu'l-irfân* gibi eserlerde ele alınan konularla, tefsir mukaddimelerinde incelenen konular arasında benzerlik bulunmaktadır. Bu benzerlik tefsir usûlünde tefsir mukaddimelerinin önemini gösterir niteliktedir. Ayrıca Ömer Nasuhi Bilmen'in tefsir usûlü ve tefsir mukaddimesini aynı mefhum olarak gruplandırması dikkate şayandır.⁶⁹ Dolayısıyla tefsir usûlü ve mukaddimler aynı anlamda kullanılmakta ve bu iki kavram tefsir ilminin mebâdisi olmaktadır.

Tefsir mukaddimleri müfessirin tefsiri yazma sebebini bildirmesi, amacını içermesi, hamdele ve salve kısmında kelama dair görüşlerine işaret etmesi, dikkat çekmek istediği önemli meselelerin olması ve bazen de sosyal problemlere ve bozulmalara temas etmesi açısından oldukça önemlidir. İlmi, siyasi ve sosyal problemler Kurtubî gibi bir kısım müelliflerin mukaddimelerinde yer almaktadır. Ayrıca mukaddimler, tefsir usûlü ile ilgili konulara yer vermekle birlikte, tefsir ilminin mebâdisi olan dil ve kelimeler gibi ilimlerin önemine dolaylı olarak da olsa işarette bulunmuştur.

⁶⁷ Bulut, *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısında Değerlendirilmesi*, s. 19.

⁶⁸ Bulut, *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısında Değerlendirilmesi*, s. 220, 221.

⁶⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, Ravza Yayınları, I-II, 2008 İstanbul naklen; Bulut, *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısında Değerlendirilmesi*, s. 49.

Tefsir mukaddimleri müfessirin yöntem ve üslubunu içerdiği için, ilgili tefsir eserlerinden istifade etmek isteyen kimselerin, mukaddimleri kavramadan tefsiri tam olarak anlaması mümkün olmamaktadır. Müellifin tefsir eserinde hangi konuya odaklandığını, hangi meselelere ağırlık verdiğini ve hangi şahıslardan istifade ettiğini mukaddimler yoluyla bilmek mümkün gözükmemektedir. Yine tefsir mukaddimleri, yazılan tefsir eserinin kategorik olarak hangi kısımda yer aldığı sorusuna cevap bulmamıza yardımcı olur. Örneğin, ahkâm tefsiri yazan İbnu'l-Arabî ve İbnu'l-Feres (v. 597 h.) mukaddimelerinde sadece ahkâm ayetlerini tefsir edeceklerini belirtmişlerdir.

Bugün tefsir usûlünün kaynakları arasında bulunan Necmüddin et-Tûfî (v. 716 h.) nin *el-İksîr* isimli eserini incelediğimizde, eseri üç kısma ayırdığını görmekteyiz. İlk kısımda, tefsir ve te'vil kavramlarını değerlendirmiş, ikinci kısımda, Kur'an'da yer alan ilimlerden bahsetmiş ve son bölümü ise meâni, beyân ilimlerine ayırmıştır.⁷⁰ Giriş anlamındaki tefsir mukaddimelerine baktığımızda, Tûfî'nin eserinde ele aldığı konularla benzeştiğini söyleyebiliriz. Nitekim tefsir mukaddimelerinde de tefsir ve te'vil kavramlarına temas edilmiş, Arapçayı en güzel şekilde bilmenin önemi vurgulanmış ve nesh gibi Kur'an ilimleri içerisindeki konulardan bahsedilmiştir.⁷¹

Mukaddimler çerçevesinde tefsir ilmi yapabilmenin ölçütlerine baktığımızda; tefsiri sadece Hz Peygamberin beyanına hasreden âlimler, Hz Peygamberle birlikte sahabe ve tabiinin rivayetlerine de yer veren âlimler, Şii âlimlerden Kummî (v. 290 h.) gibi Ehli Beyt ve masum imamlara ait görenler bulunmaktadır. Ayrıca Arap dilinin edebiyat ve belağat kısımlarını bilmenin önemli olduğunu ifade edenler, ulûmu'l-Kur'an'ın önemine işaret edenler, akli, nakli ve vehbi ilimlere muttali olmak gerektiğini söyleyen âlimler de bulunmaktadır.⁷²

Endülüs tefsir geleneğinde ele alınan tefsirler ve bu tefsirlerin mukaddimleri incelendiğinde, Kur'an'ın anlaşılması için dilbilimin yerine ve kaynaklarına dair önemli bilgiler içermekte olduğunu ve yazılan tefsir eserleri incelendiğinde i'cazu'l-

⁷⁰ Necmüddin et-Tûfî, *el-İksîr fî ilmi't-tefsîr*, tahk. Muhammed Osmân, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 2009.

⁷¹ Necmüddin et-Tûfî, *el-İksîr fî ilmi't-tefsîr*, s. 44, 57, 69; Mustafa Karagöz, "el-İksîr fî Kavâidi't-Tefsîr Örneğinde Tefsir Usûlü Yazımına Bir Katkı", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c: 9 sy: 17, 2010, ss. 171-200.

⁷² Adî Cevâd Alî Haccâr- Alî Muhsin Cebur, "Meâyîru't-tefsîr fî mukaddimâti't-tefâsîr", *Câmiatu'l-Kûfe Mecelletü'l-lüğatil'l-arabiyye ve âdâbuhâ*, sy: 24, Kûfe 2016, ss. 257-274.

Kur'ân ve Arapçanın incelikleriyle birlikte bilinmesi gerekliliğine işaret edildiğini söyleyebiliriz.⁷³

Endülüslü müfessirlerin mukaddimelerinde de belirttikleri üzerine, rivayetleri asıl ve merkez olarak kabul ettiklerini söylemek yanlış olmasa gerektir. Meşîni, bu yöneliş için selefî metot tabirini kullanmıştır. Aynı şekilde Endülüslü müfessirlerin nassın anlaşılması noktasında dil meselesine özel önem verdiklerinin altını çizmiştir.⁷⁴ Yine Meşîni'nin eserinden hareketle, Endülüslü müfessirlerin kıraat konusuna dikkat ettiğini, israiliyata mesafeli olmaya çalıştığını ve fıkhi meselelere ayrıca önem verdiklerini söyleyebiliriz.⁷⁵ Çalışmanın ilerleyen kısımlarında Endülüslü müfessirlerin mukaddimelerinde yer verdiği hususları ayrıntılı olarak ele almaya çalışacağız.

⁷³ Bulut, "Kur'an'ın İcâzı ve Dilbilimsel Tefsiri Bağlamında Endülüs Geleneğine Mensup Bazı Tefsir Mukaddimelerinin Mukayeseli Bir Tahlili", *Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Mecmuası*, sy: 2, Bakü 2013, ss. 7-23.

⁷⁴ Meşîni, *Medresetü't-tefsîr fi'l-Endelüs*, s. 591-616.

⁷⁵ Meşîni, *Medresetü't-tefsîr fi'l-Endelüs*, s. 892-894; Koç, "Endülüs Tefsirciliği Üzerine Bir Giriş Denemesi", *İslâmiyât*, s. 51-56.

II. BÖLÜM

ENDÜLÜS TEFSİR MUKADDİMELERİ VE MUKADDİMELERİN TEFSİR İLMİNE KATKISI

A. Endülüs Tefsir Mukaddimleri

1. İbn Ebî Zemenîn ve Tefsir Mukaddimesi

1.1. İbn Ebî Zemenîn

1.1.1. Hayatı

Asıl adı Muhammed b. Abdullah b. İsbâ el-Mürri olan ve h.324 yılında İlbîre’de doğan müfessir, neden İbn Ebî Zemenîn lakabının verildiği bilinmemektedir.⁷⁶Köse, bazı kaynaklarda müellifin isminin “İbn Ebî Zemeneyn” şeklinde geçtiğini belirtmiştir.⁷⁷ Çeşitli kaynaklarda âlim, muhaddis, zâhid, fakih, edip gibi birçok farklı meziyetini ortaya koyan vasıflandırmalar yapılmıştır.⁷⁸ İlberî nispetiyle anılan müfessir, maliki mezhebinde geniş bir bilgi birikime sahiptir.⁷⁹ Hocalarının birçoğunun Kurtuba’da bulunması ve müfessirin ömrünün çoğunluğunu burada geçirmesi, ilmi birikimini Kurtuba şehrinde elde ettiği kanaatini kuvvetlendirmektedir.⁸⁰

Elde ettiğimiz bilgilere göre, tefsir eseri bütün olarak elimize ulaşan ilk Endülüs tefsircilerinden olan İbn Ebî Zemenîn’in, yaşadığı dönem Emevi devletinin sonu, Abbasi devletinin ise ilk zamanlarına tekabül etmektedir. Hicri IV. yy.’a denk gelen bu asırda, Fâtîmî ve İdrisi devletlerinin varlığı neticesinde, Şiilik endişesi kaynaklı problemler meydana gelmiş ve bunun yansımaları birçok tartışmaya kapı aralamıştır.⁸¹ Birçok öğrenci yetiştiren İbn Ebî Zemenîn, yetiştirdiği en meşhur

⁷⁶ Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâluddin es-Suyûtî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, tahk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Vehbe, Kahire 1975, s. 89; Muhammed b. Ali Ahmed ed-Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, nşr. Dâru'l kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1983, I, 165-166.

⁷⁷ Saffet Köse, “İbn Ebû Zemenîn”, *DİA*, IXX, 449.

⁷⁸ İbn Ebî Zemenîn, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîz*, tahk. Hüseyin b. Ukkâşe, Muhammed-Mustafa el-Kenz, Kâhire 2002, I, 21, 22.

⁷⁹ Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, tahk. Süleyman b. Sâlih el-Hızzî, Mektebetü'l-İlûm ve'l-hikem, Medine 1997, s. 93-94.

⁸⁰ Abdü'l-Cevvâd Muhammed el-Estal, *Menhecu'l- İmâm Muhammed b. Ebî Zemenîn fî tefsiri'l-Kur'âni'l-azîz Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*, el-Câmiatu'l İslamiyye Gazze 2006, s. 18,19.

⁸¹ Abdü'l-Cevvâd, *Menhecu'l- İmâm Muhammed b. Ebî Zemenîn*, s. 4, 5; Karataş, Ali, “Endülüs Tefsir Geleneği ve Müfessir İbn Ebî Zemenîn”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013, sy: 40, s. 302; Saffet Köse, “İbn Ebû Zemenîn”, *DİA*, XIX, 449.

öğrenciler arasında, kıraat âlimi Ebû Amr ed-Dânî (v. 444 h.), İbn Saffâr (v. 429 h.), ve ez-Zehrâvî (v. 454 h.) gibi âlimler sayılmaktadır.⁸²

Yaklaşık 75 yıl gibi uzun sayılabilecek bir ömür yaşayan, ilim ehli bir ailede yetişen ve değerli öğrenciler yetiştiren müfessir, hicri 399 yılında İlbîre’de vefat etmiştir.⁸³

1.1.2. Eserleri

Kaynaklarda, birçok konuda eserleri olduğu rivayet edilen müellifin, burada bir kısım önemli eserlerini zikredeceğiz. Bu eserler arasında *Müntehabü’l-ahkâm*⁸⁴, *Usûlu’s-sünne*⁸⁵, *Kudvetü’l-gâzi*⁸⁶ ön plana çıkmıştır.⁸⁷ Yahyâ’nın günümüze ulaşan tek tefsir ihtisar eseri, bizim de inceleme konusu yapmış olduğumuz İbn Ebî Zemenîn’in *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîz* isimli eseridir.⁸⁸

1.1.3. Tefsirinin Özellikleri

Tefsirde rivayet metoduna sahip olan bu eser, Kayrevanlı âlimlerin eserlerine şerhler yazılması açısından, Kayrevan-Endülüs Müslümanları arasındaki ilişki ve irtibatı ortaya koymaktadır. Kûfe’de doğup Basra’da yetişen Yahyâ b. Sellâm’ın tefsir eserini, Kayrevan’da yazmış olması ve eserin Endülüslü âlimler tarafından ihtisarının yapılması, Endülü âlimlerin mevcut ilmi gelişmelerden haberdar olduğunu ve Kuzey Afrika yoluyla, doğu İslam âlemiyle temasta olduğunu gösterir.⁸⁹ Nitekim Endülüslü İbn Hayr, İbn Atıyye gibi âlimlerin yazmış olduğu fihrist eserlerine bakıldığında, ilgili eserlerde tanıtılan kitapların, doğu İslam dünyasından birçok eseri ele aldığı ve Kayrevan ile ilmi bir ilişki içerisinde olduğu düşüncesi, doğru olduğu yadsınamaz bir

⁸² Abdu’l-Cevvâd, *Menhecû’l- İmâm Muhammed b. Ebî Zemenîn*, I, 20; Edirnevî, *Tabakâtu’l-müfessirîn*, s. 94.

⁸³ Hannân İbrahim Abdullah, *İbn Ebî Zemenîn ve Menhecûhü fi’t-tefsîr min hilâli ihtisârî li tefsir-i Yahyâ b. Sellâm*, Câmîatu’l-Hartûm Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, 2009 Hartûm, s. 5-12; Abdu’l-Cevvâd, *Menhecû’l- İmâm Muhammed b. Ebî Zemenîn*, I, 17; Saffet Köse, “İbn Ebû Zemenîn”, *DİA*, IXX, 449.

⁸⁴ İbn Ebî Zemenîn, *Müntehabü’l-ahkâm*, tahk. Abdullah b. Atıyyeti’l-reddâd el-Ğâmidî, el-Mektebetü’l-mekkiyye, Mekke ty.

⁸⁵ İbn Ebî Zemenîn, *Usûlu’s-sünne*, tahk. Abdurrahim b. Hüseyin el-Buhârî, Mektebetü’l-ğurabâ el-eseriyye, Medine 1415.

⁸⁶ Aişe es-Süleymanî, *İbn Ebî Zemenîn Kudvetü’l-gâzi*, Ümmü’l-kurâ Üniversitesi Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mekke 1987.

⁸⁷ Saffet Köse, “İbn Ebû Zemenîn”, *DİA*, IXX, 449. Yahyâ b. Sellâm’ın tefsirini, İbn Ebî Zemenîn dışında Endülüslü başka bir âlim olan Abdurrahman b. Mervan el-Kanâz’i (v. 413 h.) de ihtisar etmiş, ancak bu eser günümüze ulaşmamıştır.

⁸⁸ Muhammed b. Rızk b. Tarhûnî, *et-Tefsîr ve’l müfessirîn fi Garbî İfrika*, Dâru İbnu’l-Cevzî, Riyâd 2005, s. 546-568.

⁸⁹ Tarhûnî, *et-Tefsîr ve’l müfessirîn fi Garbî İfrika*, s. 546-568.

gerçektir. Nitekim o dönemde karadan hacca ve ilim yolculuğuna gidecek kimselerin Mağrib ve Kuzey Afrika vasıtasıyla Mekke'ye ulaştığı bilinmektedir.⁹⁰

Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîz adlı bu eser, ibare kolaylığı, fer'î meselelerde boğulmaması, istidlal ve derin anlam taşınması, kıraatlere dair bilgiler bulunması, kendisinden sonra gelen Endülüslü âlimlere etkisi gibi hasletler barındırmaktadır.⁹¹ Hüseyin b. Ukkâşe ve Muhammed Mustafa el-Kenz tarafından 2002 yılında Kahire'de beş cilt halinde basılmıştır.

1.2. Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîz'in Mukaddimesi

Hamdele ve salveleden sonra, Hz. Peygamberin kendisine gelen vahyi insanlara ulaştırmış olduğunu ve Kur'an'da vafedildiği üzere; Müminler için rauf, rahim ve güvenilir bir şahsiyet olduğunu vurgulamıştır. Yahyâ b. Sellâm'ın tefsirini okuyan müfessir, tefsirde bir takım fazlalıkların yer aldığını, tekrarları ortadan kaldırarak ilim talebeleri için kısalttığını ve bazı konulardaki eksiklikleri tamamladığını belirtmiştir. Yahyâ'nın tefsirinde yer vermediği dil ekollerinden i'rab ve dile dair eklemeler yapmış, fıkıh metoduna sahip dil okullarından, te'vil usûlüne uygun nakillerde bulunduğu bahsetmiştir.⁹²

Yapmış olduğu eklemeler ve çıkarmaları belirten müfessir, bu eseri öğrenciler için uygun bir hale getirdikten sonra, Yahya'nın tefsirine başladığı gibi hadis rivayeti ile başlamıştır. Ele aldığı ilk hadis rivayeti, hadis kaynaklarında ve tefsir ilmine dair yazılmış birçok eserde karşımıza çıkan, Kur'an'ın re'yle tefsiri meselesi ile alakalı olan hadistir.⁹³ Yahyâ'nın eserinden nakille, Kur'an'ın Hz. Osman zamanındaki tek mushaf olarak okunmasına katkısından bahsetmektedir. Daha sonra Cibril(a.s)'in Kur'an'ı Hz. Peygamberle muaraza etmesinden bahseden rivayete temas etmiş ve “bizim kıraatimiz son arzada olandır.” ifadesine yer vermiştir.⁹⁴

İbn Ebî Zemenîn, Kur'an'ın tertibiyle ilgili rivayete de temas etmiş, surelerin toptan inmediğine işaret etmiş ve nüzûl sırasıyla mushaf sırasının farklı olduğunu

⁹⁰ Tarhûnî, *et-Tefsîr ve'l-müfessîrîn fî Garbî İfrika*, s. 546-568.

⁹¹ İbn Ebî Zemenîn, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîz*, tahk: Hüseyin b. Ukkâşe, Muhammed Mustafa el-Kenz, el-Farûk el-Hadisîyeli't-tabâa ve'n-neşr, Kahire 2002, I, 10, 11.

⁹² İbn Ebî Zemenîn, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîz*, I, 111.

⁹³ “من قال في القرآن بغير علم فليتبوأ من النار” ayrıntılı bilgi için: İbn Ebî Zemenîn, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîz*, I, 112, dpn. 1.

⁹⁴ İbn Ebî Zemenîn, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîz*, I, 112.

belirtmiştir. Burada Kur'an'ın tertibi ilgili rivayetlere dayanakla, müfessirin Kur'an tertibinin tevkifi olduğu düşüncesine sahip olduğu çıkarılabilir. Çünkü müellif, Cebrail (a.s)'in Hz. Peygambere sure tertibini gösterdiğine dair rivayete işaret etmiştir. Ayrıca yine ilgili rivayette, surelerin Hz. Peygamber tarafından isimlendirildiği ifadesinin geçmiş olması bizde, sûrelerin isimlendirilmesi meselesinin de tevkifi olarak kabul ettiği kanaatini oluşturmaktadır. Mekkî-medenî kavramlarını, Hz. Peygamber'in Medine'ye hicretine nispetle ayıran müfessir, hicretten önce inen ayetlerin, hicret yolunda dahi inse mekkî, hicretten sonra inen ayetlerin ise Medine dışında inse dahi medenî olduğunu kabul etmiştir.⁹⁵

İbn Ebî Zemenîn, tefsir yapabilmek için on iki özelliğin bilinmesi gerektiğinden bahsetmiş, bunları; mekkî, medenî, nâsih, mensûh, takdim, te'hîr, maktu', mevsul, hâs, âmm, idmâr ve Arapça şeklinde sıralamıştır.⁹⁶

Müellif, Yahyâ'dan nakletmiş olduğu rivayetlerin isnat zincirini iki şekilde zikretmiştir: Birinci isnad, Kendisi - Babası⁹⁷ - Ebû Hasen Ali b. Hasen (v. 334 h.) - Ebû Dâvud Ahmed b. Mûsâ'dan (v. 273 h.) - Yahyâ b. Sellâm, ikinci isnad ise; Ben – Babam – Ebû Hasen Alî b. Hasen (v. 334 h.) - Yahyâ b. Muhammed b. Yahyâ b. Sellâm'dan (v. 280.h.) - Babası⁹⁸ - Yahyâ b. Sellâm şeklindedir. Yahyâ b. Sellâm'dan yapmış olduğu her eklemeye, “Yahyâ dedi ki” şeklinde atıfta bulunan İbn Ebî Zemenîn, kendisine ait fikirlerin başına da “Muhammed dedi ki” diyerek, kendi görüşünü ve Yahyâ'nın görüşünü ayırt etmemizi sağlamıştır.⁹⁹

⁹⁵ İbn Ebî Zemenîn, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîz*, I, 113.

⁹⁶İbn Ebî Zemenîn, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîz*, I, 114.

⁹⁷ Babası Abdullah b. İsâ b. Muhammed b. Ebî Zemenîn el-Mürri (v.359 h.). Bkz. İbn Ebî Zemenîn, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîz*, I, 65-69.

⁹⁸ Babası Muhammed b. Yahyâ Sellâm (v. 262 h.), müfessir Yahyâ b. Sellâm'ın oğludur. Bkz. İbn Ebî Zemenîn, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîz*, I, 65-69.

⁹⁹ İbn Ebî Zemenîn, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîz*, I, 114.

2. Mekkî b. Ebî Tâlib ve Tefsir Mukaddimesi

2.1. Mekkî b. Ebî Tâlib

2.1.1. Hayatı

Tam adı Mekkî b. Ebî Tâlib Hammûş Muhammed b. Muhtar el-Kaysî olan ve hicri 355'te Kayrevan'da dünyaya gelen müfessirin, doğum tarihiyle ilgili farklı görüşler bulunmaktadır.¹⁰⁰ Kahire, Hicaz, Kayrevân, gibi farklı ilim şehirlerine giden, birçok hocadan ders alan müfessir, son olarak Kurtuba'ya gelmiş ve ilmi hayatına başta kıraat ilmi olmak üzere birçok alanda, Kurtuba'da devam etmiştir.¹⁰¹ Rıhle yolculukları arasında Mısır, Mekke ve doğmuş olduğu Kayrevan bulunmaktadır.¹⁰² İlk tahsiline Kayrevân'da başlamış, kıraat, tefsir ve fıkıh gibi temel dersler almıştır. Dönemin önemli ilim merkezlerinden olan Mısır'a müteaddit defa gitmiş ve burada Ebû Bekr Muhammed b. Ali el-Üdfüvî'den (v. 388 h.), başta kıraat ve dil ilimleri olmak üzere birçok konuda istifade etmiştir.¹⁰³ Dâvûdî, Kurtuba'ya h.393 yılında, Mufazzer b. Ebî Âmir (v. 399 h.) zamanında geldiğini söylemiş ve büyük bir teveccüh gördüğünü ifade etmiştir.¹⁰⁴

Tabakât sahipleri, kıraat, Arapça, fıkıh, tefsir ve Kur'an ilimlerinde temayüz etmesinin yanı sıra, anlayış, zekâ ve ahlak konusunda da Mekkî b. Ebî Tâlib'den övgüyle bahsetmektedirler.¹⁰⁵ Muasırı olan müfessir Mehdevî, onun hakkında: "Arap dili, kıraat ve Kur'an ilimlerinde derya, birçok eser yazmış, ahlaklı ve fazilet sahibi bir kişi" demiştir.¹⁰⁶ Mekkî'nin kıraat ilmine önemli katkılarından biri, kıraatin sahih kabul edilmesi için üç şart öne sürmüş olmasıdır. Bu şartlar; sahih senet, Arap diline ve Hz. Osman Mushaf'ına uygunluk şeklinde sıralanmıştır.¹⁰⁷

Müfessir, 82 yaşında hicri 437'de Kurtuba'da vefat etmiş, cenazesini oldukça kalabalık bir grup kaldırmış ve Kurtuba'da defnedilmiştir.¹⁰⁸ En önemli öğrencileri

¹⁰⁰ Tayyar Altıkulaç, "Mekkî b. Ebû Talib", *DİA*, XXVIII, 575.

¹⁰¹ Edirnevî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, s. 114.

¹⁰² Kayrevan ile ilgili bkz. Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Ebî'l-feth el-Attâr, *et-Tibyân fî ma'rifet-i tenzili'l-Kur'ân*, tahk. Şerif Haşim b. Hezzâ eş-Şenberî, Suudi Arabistan Kültür Bakanlığı, Riyâd 2012.

¹⁰³ Detaylı bilgi için bkz. M. Suat Mertoğlu, "Tefsir Tarihinde Dikkatlerden Kaçan Bir Eser: Üdfüvî'nin el-İstiğnâ fî ulûmi'l-Kur'ân'ı ve Eserin Mukaddimesi ile Fâtiha Sûresi Tefsirinin İlmî Neşri", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2011, sy: 25, ss. 51-112

¹⁰⁴ Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, nşr. Dar kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 1983, s. 332.

¹⁰⁵ Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, I, 332; Edirnevî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, s. 114.

¹⁰⁶ Ferhât, *Mekkî b. Ebî Talib ve tefsiru'l-Kur'ân*, s. 537.

¹⁰⁷ Mustafa Öztürk, *Tefsir Tarihi Araştırmaları*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2014, s. 29.

¹⁰⁸ Ahmed Hasan Ferhât, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve tefsiru'l-Kur'ân*, Dâru 'imâr, Ammân 1997, s. 84.

arasında, Endülüs Maliki fakihî ve usûlcülerinden Ebû Velid el-Bâcî (v. 474 h.), müfessirin oğlu Ebû Tâlib (v. 474 h.) ve Ebû Muhammed Abdurrahman b. 'Îtâb (v. 520 h.) sayılmaktadır.¹⁰⁹ Ahmed Ferhât, Mekkî b. Ebî Tâlib'in fikhî mezhebinin malikî, itikadi mezhebinin ise selefî olduğunu belirtmiştir.¹¹⁰ Tabi buradaki selefî ifadesini selef-i salih akidesi olarak anlamak doğru bir yaklaşım olacaktır.

2.1.2.Eserleri

Ahmed Ferhât, müellifin yazmış olduğu eserlerin çoğunun ulûmu'l-Kur'ân ve Arapça ile ilgili olduğunu, salt dil amaçlı eserler yazmadığını, dolayısıyla dili, Kur'an'ı anlamaya yönelik bir alet olarak gördüğünü belirtmiştir.¹¹¹ Günümüze ulaşan ve ulaşmayan onlarca eseri ortaya koyan Mekkî'nin, önemli eserleri: *el-Hidâye ilâ bulûği'n-nihâye*¹¹², *müşkil-i i'rabi'l Kur'ân*, *el-Îdâh li nâsihi'l-Kur'ân ve mensûhihi*¹¹³, *el-Vakf alâ kellâ ve belâ*¹¹⁴, *et-Tebşira fî kiraâtî'l-seb'* şeklindedir.¹¹⁵

2.1.3. Tefsirinin Özellikleri

Endülüslü âlimler arasında kayda değer bir yeri olan ve kendisinden sonra yaşayan İbn Atıyye, Kurtubî ve Ebû Hayyân gibi Endülüslü tefsir sahiplerini etkileyen Mekkî, tefsirde rivayet ve dirayet metodunu beraber kullanan âlimler arasındadır. Tefsirini yaptığı ayetleri kimi zaman başka ayetlerle açıklamış, kimi zaman ise hadis ve rivayetlere yer vermiştir. Ayetleri tefsir ederken farklı rivayetlere de yer vermiş, ilgili rivayetler arasında tercihte bulunmuştur. Ferhât, Mekkî'nin tefsir kaynakları arasında sahih hadislerin de önemli bir yeri olduğunu ifade etmiştir. Dil konusunda ise çeşitli istidlallerde bulunmuş, ayette bulunan kelimelerin anlamını izah etmiş, iştikak ilminden faydalanmış ve ilgili ayetleri çokça dil merkezli bir yaklaşımla tefsir etmiştir. Ayrıca, i'rab ve kıraat konusuna da dikkat çektiğini belirtmek gerekmektedir.¹¹⁶

¹⁰⁹ Ferhât, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve tefsiru'l-Kur'ân*, s. 62-64.

¹¹⁰ Ferhât, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve tefsiru'l-Kur'ân*, s. 72-76.

¹¹¹ Ferhât, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve tefsiru'l-Kur'ân*, s. 87.

¹¹² Mekkî b. Ebî Tâlib, *Tefsiru'l hidâye ilâ bulûğu'n-nihaye*, tahk. Mustafa Muslim, Câmîatu'lşâriفة, I-XIII, Birleşik Arap Emirlikleri 2008.

¹¹³ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Îzâh li nâsihi'l-Kur'ân ve mensûhihi*, tahk. Ahmed Hasan Ferhât, Daru'l-minâre, Cidde 1986.

¹¹⁴ Mekkî b. Ebî Tâlib, *el-Vakf alâ kellâ ve belâ fî'l-Kur'ân*, tahk. Hüseyin Nassâr, Mektebetü's- sekafe'd-diniyye, Kahire 2003.

¹¹⁵ Mekkî b. Ebî Tâlib, *Tefsiru'l hidâye*, I, 16; Ahmed Hasan Ferhât, *Mekkî b. Ebî Talib ve tefsiru'l-Kur'ân*, Daru 'imâr, Amman 1997, s. 85. Tayyar Altıkulaç, "Mekkî b. Ebû Talib", *DİA*, XXVIII, 575.

¹¹⁶ Ferhât, *Mekkî b. Ebî Talib ve tefsiru'l-Kur'ân*, s. 228-314; Mekkî b. Ebî Tâlib, *Tefsiru'l-hidâye*, I, 33-50.

Mekkî, kendisinden sonra gelen İbn Atıyye, Kurtubî ve Ebû Hayyân gibi birçok müfessiri etkilemiştir.¹¹⁷ Ahmed Hasan Ferhât Mekkî b. Ebî Tâlib'i cedelden uzak olması, naslara bağlı kalması hasebiyle selefi salihin akidesinde ve malikî fihhına mensup olarak gördüğünü söylemektedir.¹¹⁸ Nitekim ismet konusunda mukaddimedeki görüşü de bu düşünceyi desteklemekte veya Ehl-i Sünnete mensup olduğuna işaret etmektedir. Elde ettiğimiz bilgilere göre, müfessirin tefsir eseri ilk defa, 2008 yılında XIV cilt halinde Birleşik Arap Emirlikleri'nde Mustafa Müslim tarafından basılmıştır.¹¹⁹

2.2. Tefsiru'l-Hidâye İlâ Bulûğu'n-Nihâye'nin Mukaddimesi

Müfessir tefsirine hamdele ve salvele ile başladıktan sonra, yazmış olduğu tefsir eserinde neler yaptığından bahsetmiştir. Kendisine Kitabullah ilimlerine dair ulaşan bilgilere yer vermiş, bu ulaşan şeyleri özetleme, aralarında tercihte bulunma ve açıklama şeklinde değerlendirmiştir.¹²⁰ Sahabe ve tabiinden kendisine ulaşan te'villerden uygun olanları seçmiş, onlardan sonra gelen rivayetlerin gücü nispetinde şazz olanları almamak için çaba harcamıştır. Hz. Peygambere isnat edilen rivayetleri zikretmiş, kendisinde sahih olarak bulunan bir başka rivayetlerle durumu desteklemiştir. Rivayetlere yer verirken senetleri hafzetmiş, bunun gerekçesi olarak da dileyen kimselerin rivayetleri kolayca ezberlemesini amaçlamıştır.¹²¹

Birçok ilmi ihtiva eden faydalı bir eser yazdığını belirtmiş ve bu eserinin içerisinde nâsih-mensûh, müşkilin şerhi, garib lafzın beyanı, kapalı manaların ortaya çıkarılması konularına yer vermiştir. Bununla beraber Kitabullah ilimlerinin sanatı (funûn) olarak isimlendirdiği kıraat, i'rab, sarf, nahiv ve belagat ilimlerine yer verdiğini ifade etmiştir. Bu mukaddimenin dikkat çeken yönü, az önce yazdığımız ilimleri, funûn olarak zikretmesidir.¹²²

Daha sonra kitabını isimlendirme konusuna açıklama getirmiş ve kitabının isminin, kendisine ulaşan bilgiler çerçevesinde, Kitabullah'ı açıklamak anlamına geldiğinin altını çizmiştir. Müfessir Kur'an'ın nihayetine erebilen birisinin olamayacağını ifade

¹¹⁷ Ferhât, *Mekkî b. Ebî Talib ve tefsiru'l-Kur'ân*, s. 547-567.

¹¹⁸ Ferhât, *Mekkî b. Ebî Talib ve tefsiru'l-Kur'ân*, s. 75.

¹¹⁹ Mekkî b. Ebî Tâlib, *Tefsiru'l-hidâye ilâ bulûğu'n-nihaye*, tahk. Mustafa Müslim, *Câmiatu'ş-şâriفة*, I-XIII, Birleşik Arap Emirlikleri 2008.

¹²⁰ Mekkî b. Ebî Tâlib, *Tefsiru'l-hidâye*, I, 71.

¹²¹ Mekkî b. Ebî Tâlib, *Tefsiru'l-hidâye*, I, 72.

¹²² Mekkî b. Ebî Tâlib, *Tefsiru'l-hidâye*, I, 72.

ettiği görüşünü: “Çünkü her ilim sahibinin üstünde bir bilen vardır.” sözüyle pekiştirmiştir.¹²³

Eserini kendisine ulaşan ulemanın sözlerinden, güvenilir râvilerden, fukahâ ve kurrâ meclislerinden, ehli nazar ve dirayetin araştırmalarından elde ettiği bilgi birikimiyle yazdığını söylemiştir. Nahiv ve i’rab konularından ilk başlarda bahsettiğini, ancak kitabın uzama korkusundan, ileriki bölümlerde bu konulara daha az yer verdiğini ve bu konuları bir başka eserinde¹²⁴ ele aldığını ifade etmiştir.¹²⁵ Müfessir, bu eseri yazma sebeplerini; Kur’an tilaveti, kıssa ve haberlerin açıklanması, manalardaki müşkilin giderilmesi ve bu konudaki farklı görüşlere yer verme, nâsih ve mensûhun açıklanması, sebebi nüzûl ile ilgili rivayetlerin şerhi şeklinde sıralamıştır. Geçmiş âlimlerin konularla ilgili lafızlarını mümkün oldukça aynı lafızla eserine koyduğunu ifade etmiştir.¹²⁶

Bu eseri yazarken Mısır’dan hocası olan Ebû Bekr el-Üdfüvî’nin ‘ulûmu’l-Kur’ân ile ilgili *el-İstiğna* adlı eserinden oldukça faydalanmıştır. Ayrıca Ebû Ca’fer et-Taberî, Ebû Ca’fer en-Nehhâs, Ebû İshak ez-Zeccâc, İbn Abbâs, İbn Sellâm ve Ferrâ mukaddimedede adı geçen müfessirimizin yararlandığı âlimlerin başında gelmektedir.¹²⁷ Bu eserler, inceleme konusu yaptığımız tefsirin ismi zikredilen belli başlı kaynaklarındandır. Müellif birçok tefsir, ulûmu’l-Kur’ân, meânî ve müşkil ile ilgili eserlerden istifade ettiğini de söylemiştir.¹²⁸

Müfessir, her insanın hata yapabileceği ve eksiklerinin olabileceğinden bahsetmekte ve bu eseri yazarken yaptığı hatalardan af dilemiştir. Hiç kimsenin ismet sahibi olmadığı, ancak ismetin peygamberlere ait bir sıfat olduğunu vurgulamıştır.¹²⁹ Eserini, ömrünün ortalarında ve anlayış kabiliyetinin yüksek olduğu bir zaman diliminde yazdığını ifade eden müfessir, okuyan kimselerden dua bekleyerek mukaddimeye son vermiştir.¹³⁰

¹²³ Mekkî b. Ebî Tâlib, *Tefsiru’l-hidâye*, I, 73.

¹²⁴ *Şerhu müşkili’l-irab* şeklinde elimizdeki eserde geçmektedir. Krş. Tayyar Altıkulaç, “Mekkî b. Ebû Talib”, *DİA*, XXVIII, 576.

¹²⁵ Mekkî b. Ebî Tâlib, *Tefsiru’l hidâye*, I, 73.

¹²⁶ Mekkî b. Ebî Talib, *Tefsiru’l hidâye*, I, 73.

¹²⁷ Mekkî b. Ebî Talib, *Tefsiru’l hidâye*, I, 74.

¹²⁸ Mekkî b. Ebî Talib, *Tefsiru’l hidâye*, I, 75. Bkz. Ahmed Hasan Ferhât, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve tefsiru’l-Kur’ân*, Dâru ‘imâr, Amman 1997.

¹²⁹ Mekkî b. Ebî Tâlib, *Tefsiru’l hidâye*, I, 75.

¹³⁰ Mekkî b. Ebî Tâlib, *Tefsiru’l hidâye*, I, 75-76.

Bu mukaddimede önemli noktalardan bir kısmı, ulûmu'l-Kur'ân kavramına yer vermesi ve kıraat, i'rab gibi konuları ayrıştırarak funûn kısmından sayması diyebiliriz. Eser, rivayet tefsiri özellikleri taşımakla beraber, dirayet tefsiri özellikleri de göstermektedir. Dilsel çıkarımlar ve rivayetlerin değerlendirilmesi bunun en bariz örneğidir. Eserinde yer verdiği rivayetlere azami gayret göstermiş, hem senet hem manasını göz önünde bulundurmuştur.¹³¹

---

¹³¹ Ferhât, *Mekkî b. Ebî Talib ve tefsiru'l-Kur'ân*, s. 151.

3. Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî ve Tefsir Mukaddimesi

3.1. Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî

3.1.1. Hayatı

Bugün Tunus sınırlarında, Kayrevan şehrinde bulunan Mehdev kasabasına nispetle tanınan ve doğum tarihiyle ilgili kaynaklarda bilgiye rastlayamadığımız müellifin, vefat tarihiyle ilgili de tartışmalar bulunmaktadır.¹³² Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'at* adlı eserinde, h.440 tarihini zikrederken, *Tabakâtu'l-müfessirîn* adlı eserinde, h.330 civarında vefat ettiğini söylemiştir.¹³³ Dâvûdî ve Edirnevî de h.330'dan sonra vefat ettiği söylemişlerdir.¹³⁴ Biz burada *DİA*'nin vermiş olduğu tarihi esas olarak kabul ettik ve müfessirin vefat tarihini 440 olarak kabul ettik.¹³⁵

Kayrevan, Mısır ve Haremeyn bölgelerinin değerli hocalarından dersler aldığı şehirler, ilmi bilgi ve birikimini artırdığı önemli şehirlerin başında gelmektedir. H.330 civarında Endülüs'e geldiği rivayet edilen müfessirin, kıraat alanında önemli katkıları olduğu söylenmiştir. Kıraat ilmi dışında kaynaklar onu, iyi bir Arapça bilgini olarak tanımlamış, tefsir sahibi olduğunu, *et-Tafsîl* isimli tefsir eserini *et-Tahsîl* olarak özetlediğini ve aynı zamanda birçok konuda da eser sahibi olduğunu belirtmiştir.¹³⁶

3.1.2. Eserleri

Kaynaklarda birçok eser sahibi olduğu söylenen müfessirin, tabakat kitaplarında eserlerinin isimlerine pek fazla yer verilmemiştir.¹³⁷ Önemli eserleri olarak şunları sayabiliriz; *el-Hidâye* adlı kıraat eserini *Şerhü'l-Hidâye* olarak açıklamış, *et-Tafsîlü'l-camî li 'ulûmi't-tenzîl* adlı tefsir eserini burada ele aldığımız tefsirle özetlemiş, *el-Kifaye*, *Hicâu mesâhifi'l-emsâr*, *Beyânü's-sebebi'l-mucib li ihtilafi'l-kıraât ve kesreti't-turuk ve'r-rivayât* şeklindedir.¹³⁸

¹³² Halef b. Abdulmelik b. Beşkuvâl, *es-Silâ fî târih-i eimmeti'l-Endelüs*, tahk. Es-Seyyid İzzet el-Attâr el-Hüseynî, Mektebetü'l-hancî, Mısır 1955, s. 87; Tartûnî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn fî Garbî İfrîka*, Dâru İbnü'l-Cevzî, Medine 2005, s. 168.

¹³³ Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâlüddin es-Suyûtî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, tahk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-vehbe, Kahire 1975, s. 19; Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâlüddin es-Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'at*, tahk. Muhammed Ebu'l-fadl İbrahim, el-Mektebetü'l-asriyye, Lübnan ty. s. 351.

¹³⁴ Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, s. 56; Edirnevî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, s. 97.

¹³⁵ Altıkulaç, "Mehdevî", *DİA*, XXVIII, 367.

¹³⁶ Altıkulaç, "Mehdevî", *DİA*, XXVIII, 367.

¹³⁷ İbn Beşkuvâl, *es-Silâ*, s. 87; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, s. 56.

¹³⁸ Ahmed b. Ammâr el-Mehdevî, *Şerhu'l-hidâye*, tahk. Hâzîm Saîd Haydar, Mektebetü'r-rüşd, Riyâd 1415, s. 85-107; Altıkulaç, "Mehdevî", *DİA*, XXVIII, 367-368.

3.1.3. Tefsirinin Özellikleri

Kastamonu Yazma Eser Kütüphanesi'nde Mehdevî'ye atfedilen eseri incelediğimizde, giriş varakında yazıldığı üzere *el-Keşşâf*'ın şerhi olmadığı anlaşılmıştır. Büyük ihtimalle bu hata, kütüphaneciden kaynaklanmaktadır.¹³⁹ Bu yazmayı Mehdevî'nin tefsirine dair yapılan tahkiklerle mukayeseli olarak incelediğimizde, eserin Mehdevî'ye ait olduğunu tespit ettik. Çünkü Mehdevî'nin temel tefsir yönteminden biri, ilk önce ayetlerde nesh ve ahkâma dair ayetleri ele alması, daha sonra sahabe ve diğer tefsir âlimlerinden rivayetlerle, ilgili ayetin tefsirine devam etmesidir. Bu sebeplerden ötürü, Kastamonu yazmalarındaki eserin Mehdevî'ye ait olduğu aşikâr olmuştur. Bu eserin mevcut sure ve ayetleri geniş bir şekilde ele almasından hareketle *et-Tafsîl* isimli eserin parçası olduğunu düşünmekteyiz.

Mehdevî *et-Tahsîl* adlı eserinde, Kur'an'ın tamamını tefsir etmiştir. Tefsir yaparken ilk önce ayetleri nesh ve ahkâm açısından ele almış, daha sonra tefsir başlığında rivayetlerle de destekleyerek ayetin manasını ortaya koymaya çalışmıştır. Uzun surelerdeki ayetleri bölerek kısım kısım tefsir eden müfessir, hangi sebeple bu taksimi yaptığına işaret etmemiştir. Tefsir kısmından sonra, kıraat ve i'rab başlıkları açan müellif, birçok farklı açıdan ayetleri ele almıştır.¹⁴⁰

Müfessirin *et-Tahsîl* adlı ihtisar eserinin Katar'da 2017 yılında basıldığını duyduk, ancak ilgili esere ulaşamadığımız için yazmalarından hareketle mukaddime kısmını ortaya çıkardık. Ayrıca *et-Tafsîl* isimli eserin de Topkapı kütüphanesinde yazmaları olduğu belirtilmekte, ancak erişim izni uzun zaman aldığı için ulaşamadık.

3.2. et-Tahsîl li Fevâidi Kitabi't-Tafsîli'l-Camî li 'Ulûmi't-Tenzîl'in Mukaddimesi

Mehdevî *et-Tahsîl* isimli tefsir mukaddimesinde, Allah'a hamd etmiş ve âlemin onun birliğine şahitlik ettiğini ifade etmiştir. Allah'ın, her şeyi ilmiyle kuşattığını, gizli ve açık bütün her şeyden haberdar olduğunu söylemiştir. Yaş-kuru her şeyin yazılmış

¹³⁹ Mehdevî, 37 Hk 3402, vr. 2b-3a

¹⁴⁰ Örnek için bkz: Mehdevî, 34 Sü-Hü 10, vr. 4b-5a.

olduğunu ve Hz.Peygamberin son peygamber olduğunu belirtmiş, ensar, muhacir ve Hz. Peygamberin eşlerine dua etmiştir.¹⁴¹

Müellif, yazmış olduğu bu eserin *Tafsîli'l-camî li 'ulûmi't-tenzîl* isimli kendi eserinin özeti olduğunu ifade etmiştir. İhtisar yapma sebepleri arasında, *et-Tafsîl*'in aksine eserin kolay ulaşılabilirliğini artırmak ve elden ele dolaşan bir eser olmasını sağlamak, ayrıca Dâniyye Emirliğinin kurucusu el-Muvaffak Mücâhid el-Âmirî'nin (v. 436 h.) tefsir yazma emrini yerine getirmek bulunmaktadır. Mukaddimesinde ayrıca, Hükümdar el-Muvaffak'ın devlet idaresinde başarılı olması için Allah'a niyazda, karşısında olanların başarısız olması için ise duada bulunmuştur.¹⁴²

Ehl-i Sünnetin başarılı olmasından bahsetmiş ve Ehl-i Sünneti, isim ile müsemmanın aynı şey olduğu görüşünü savunanlar olarak betimlemiştir. Bu ihtisarında *et-Tafsîl* adlı eserindeki gayelerin yer alacağını belirtmiş; tefsir, i'rab, nesh gibi ele alacağı konulara temas etmiştir. Dikkat çektiği konulardan biri de, ayetlerdeki te'vile muhtemel şeyleri ele alacak olmasıdır.¹⁴³

Özetlemiş olduğu bu eserde, imkân ölçüsünde ahkâm ayetlerinden, nesih meselesinden, yaygın kıraatlerden, tefsir, garib ve müşkil lafızlardan, i'rabdan, mev'iza, emsal ve edebi konulardan bahsedeceğini ifade etmiştir. Ayrıca yeri geldiğinde ayetin muhtemel te'villerine de yer vereceğinden bahsetmiştir. Ahkâm ile ilgili meseleleri çok fazla detaylandırmayacağını, ancak nesih meselesine dikkatli bir şekilde eğileceğini ifade etmiştir. Kıraat meselesinde genellikle yedi kıraate temas edeceğini belirtmiş, ancak bazı ihtilafli konularda, meşhur kıraat olan dokuz kıraate temas edeceğini ve diğer âlimlerin yapmadığı kıraat usullerini ve mebâdisini bu özeti sonunda serdedeceğini ifade etmiştir.¹⁴⁴

Tefsir eserini yazarken, öncelikle sureleri ahkâm ve nesih açısından ele alacağını, daha sonra tefsir başlığı altında kıraat farklılığına ve i'rab konusuna değineceğini belirten müellif, daha sonra ise ilgili farklı noktalara da temas edeceğini, ayetlerin

¹⁴¹ Mehdevî, 34 Sü-Hü 10, vr. 2b-3a.

¹⁴² Mehdevî, 34 Sü-Hü 10, vr. 2b-3a.

¹⁴³ Mehdevî, 34 Sü-Hü 10, vr. 2b-3a.

¹⁴⁴ Mehdevî, 34 Sü-Hü 10, vr. 2b-3a.

nüzûl yerleri, sebepleri ve emsallerden bahsederek tefsiri bitireceğini ifade etmiştir.¹⁴⁵

---

¹⁴⁵ Mehdevî, 34 Sü-Hü 10, vr. 2b-3a.

4. İbn Berrecân ve Tefsir Mukaddimesi

4.1. İbn Berrecân

4.1.1. Hayatı

Tam adı Muhammed b. Abdurrahman b. Ebi'r-Rical el-Lahmî olan müfessir, Ebu'l-Hakem künyesiyle anılmaktadır. İşbiliyye'de ikamet eden Afrika asıllı bir müfessirdir.¹⁴⁶ Karadeniz, İbn Berrecân'ın Endülüs'e dışarıdan gelen yabancılar arasında olmadığını, dolayısıyla Endülüs'te doğmuş olduğu kanaatinin kuvvetli olduğunu ifade etmiştir.¹⁴⁷ Doğum tarihi tam olarak bilinmeyen müellifin, doğum tarihinin hicri 450-470 tarihleri arasında olduğu tahmin edilmiştir.¹⁴⁸

Aktif bir hayatın içerisinde olduğu ve Murâbıtlara karşı Muvahhid hareketi gibi siyasi hadiseleri destekleme olaylarında yer aldığı bilinmektedir. Tasavvufta Gazâlî'nin (v. 505 h.) yolunu takip ettiği söylenmiş ve bölgede tasavvufun yaygınlaşması için faaliyetlerde bulunmuştur. Müstakil bir tasavvuf eseri olmayan müfessir, tasavvufî düşüncesi, diğer eserlerinden hareketle ortaya çıkarılabilir.¹⁴⁹ Öne çıktığı ilmi alanlar arasında kıraat, hadis, kelam, tasavvuf bulunmakta; müellif, zühd ve ibadete düşkünlüğü ile bilinmektedir. Muasır tasavvufçularından İbnü'l-Arif (v. 536 h.) ve Hüseyin el-Mayorkî (h.?) en yakın iki arkadaşı olup, akranı olan İbnü'l-Arif'in öğrencileri ise, sufi Muhyiddin b. Arabî'nin Endülüslü hocalarındandır.¹⁵⁰ İbn Berrecân'ın hadis hocasının İbn Manzûr olduğunu ve Ebu'l-Kâsım el-Kanterî'nin meşhur öğrencisi olduğunu belirten kaynaklar, müfessirin h.537 yılında Marâkeş'te vefat ettiğini söylemiştir.¹⁵¹

4.1.2. Eserleri

Kaynaklarda fazla eser sahibi olmadığı, ancak yazmış olduğu eserlerin oldukça faydalı eserler arasında olduğu nakledilen müellifin, kaynaklarda yer alan kitapları

¹⁴⁶ İbn Ebbâr, *Tekmiletu kitâbi's-silâ*, tahk. Abdusselam el-Herrâs, Daru'l-fikr, III, Lübnan 1995, s. 21; İbn Hallikân, *Vefâyâtü'l-ayân*, tahk. İhsan Abbâs, Daru sâdir, IV, Beyrut 1971, s. 237.

¹⁴⁷ Osman Karadeniz, "İbn Berrecân", *DİA*, 1999, XIX, 371.

¹⁴⁸ Ebi'l-Hakem Abdusselam b. Abdurrahman b. Ebi'r-Rical Muhammed el-Lahmî, *Tefsiru İbn Berrecân el-Müsemma tenbihü'l-efhâm ilâ tedebbüri'l-kitâbi'l-hakîm ve ta'arrufi'l-âyâti ve'n-nebei'l-azîm*, thk: Ahmed Ferîd el-Mezîdî, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 2013, I, 23.

¹⁴⁹ Osman Karadeniz, "İbn Berrecân", *DİA*, 1999, XIX, 371.

¹⁵⁰ Nihat Azamat, "İbnü'l-Arif", *DİA*, XX, 522, 523.

¹⁵¹ Suyûtî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, tahk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Vehbe, Kahire 1975, s. 57; Muhammed b. Ali Ahmed ed-Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, nşr. Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1983, I, 306; Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, tahk. Süleyman b. Sâlih el-Hizzî, Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem, Medine 1997, s. 169.

şunlardır: *Şerhu'l-esmâi'l-hüsnâ, et-Tefsîr, Tercümânu lisânu'l-hak el-mebsûs fi'l-emr ve'l-halk, Kitabü ayni'l-yakîn*.¹⁵²

4.1.3. Tefsirinin Özellikleri

Tasavvufi tefsirin önemli örneklerinden biri olarak kabul edilen tefsirin, ismiyle ilgili kaynaklar farklı bilgiler ihtiva etmiştir. Türkiye’de bulunan yazma eserlerde, tefsir eserinin ismi *Tefsîru'l-Kurâni'l-Azîm* olarak kayda geçmiş, Brockelmaan ise *Tenbîhi'l-efhâm ilâ tedebbüri'l-kitâbi'l-hakîm ve ta'arrufi'l âyâti ve'n-nebei'l-azîm* olarak zikretmiştir. Tefsir eserinde Kur'an'ın Kur'an'la, Hz. Peygamberden gelen hadislerle veya sahabe-tabiin rivayetleriyle tefsir etmiş, bazı ayetlerde nesih olup olmadığına ve münâsebâtü'l-Kur'ân'a temas etmiştir. Kıraat ilminde önemli bir yeri olan müfessirin, ayetlerdeki farklı okuyuşları sahabe ve tabiin kıraatleri üzerinden ele almıştır.¹⁵³

Tefsir eserinin kaynakları arasında kendi yazdığı *Şerhu'l-esmâi'l-hüsnâ*'ya atıflarda bulunmuş, hadis kaynaklarına müracat etmiş, İbn Messere'nin Deccâl hadisleriyle ilgili tahrîcine atıfta bulunmuş, Tevrat ve İncil'den uzunca alıntılar yapmıştır.¹⁵⁴

2013 yılında Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye tarafından beş cilt halinde -tesbit edebildiğimiz kadarıyla- ilk defa basılmıştır. Endülüs tefsir eserleri arasında farklı bir tat olması hasebiyle oldukça önemli olan bu eser, bize göre Endülüslü âlimlerin tasavvufa mesafeli oldukları şeklindeki genel kanaatin sorgulanmasına sebebiyet vermektedir. Çünkü bu eser tasavvufi bir tarzda yazılmış, ayetlerin tefsirinde işâri ve hurûfî (harflere dayalı) yorumlar çokça yer almıştır.

4.2. Tefsiru İbn Berrecân'ın Mukaddimesi

Hamd ve salve ile söze başlamış olan müellif, Allah'ın başı ve sonu olmadığını, varlığı ve yokluğu, nur ve zülmü meydana getiren olduğunu ifade etmiştir. Ezeli bilgi sahibi olduğunu ve bunun levh-i mahfuzda yazıldığını söylemiştir. Allah'ın yüceliğinden bahsederken, ayetlerdeki ifade kalıplarını kullanmaya dikkat etmiştir ve ihlâs süresinin son iki ayetini zikretmiştir. Tasavvufta kullanılan bazı kavramlara da mukaddimedede yer verdiği göze çarpmaktadır. Salve kısmında Hz. Peygamberin

¹⁵² Osman Karadeniz, “İbn Berrecân”, *DİA*, XIX, 371.

¹⁵³ İbn Berrecân, *Tefsiru İbn Berrecân*, I, 30-35.

¹⁵⁴ İbn Berrecân, *Tefsiru İbn Berrecân*, I, 37.

diğer peygamber gibi vahiy alıp, insanları doğru yola çağırıldığını ifade etmiş ve Hz. Peygamberin Hz. İsa tarafından müjdelenmiş olduğunu vurgulamıştır. Hz. Musâ ve İbrahim peygambere verilen sahifelerde isminin geçtiğini ifade etmiştir.¹⁵⁵

Peygamberimize indirilen Kur'an'ın amacına yönelik kelimeler söylemeye başlayan müellif, Kur'an'ın hidayet, furkân, nezîr, beşîr vb. özellikleri olduğunu ifade etmiştir. Kur'an'ın helal ve haramı ayırdığını, sözlerin en doğrusu olduğunu, örneklerin en güzelini verdiğini, olanı ve olacağı olduğu gibi haber veren bir üslubunun olduğunu vurgulamıştır.¹⁵⁶

Allah'ın insanları peygamberler ve kitaplarla doğru yola çağırıldığından, müttaki ve müzekkirlerin hidayete ulaştığından ve böylece bu kimselerin kazanan ve zafere ulaşan kimseler olduğunu söylemiştir. Kitaptan yüz çevirenler ve ona duyarsız kalanların ise kayba ve hüsrana uğradıklarını ifade etmiştir.¹⁵⁷ Bu görüşünü de Kehf suresi 18/57 ayeti ile delillendirmiştir.¹⁵⁸ Zikirden yüz çevirmenin düşüncesizliğe, şükürsüzlüğe, kalplerin mühürlenmesine, gözlerin perdelenmesine ve kulakların işitmemesine sebep olacağından bahsetmiştir. Kim müttaki olur, Rabbinin kitabına ciddiyetle sarılıp okur ve Kur'an'daki hikmetleri incelerse ayağının kaymasından kurtulacağını ifade etmiştir.¹⁵⁹

Allah'ın kelamının beşerin kelamından farklı olmasına rağmen akleden kimselerin Kelamullahı anlayabileceğini belirtmiştir. Bu çok zor bir iş olsa bile Allah'ın insana bu yetiyi vermiş olduğundan bahsetmiştir. Bu kudretle insanların hayırda yarışmasının umulduğunu ifade etmiştir. İnsanın topraktan yaratıldığını, yücelik ('uluv) ve düşkünlükten (sufh) müteşekkil bir halde olduğunu ifade etmiştir.¹⁶⁰

İbn Berrecân, ahiretin, cennet ve cehennem olarak ikiye ayrıldığından bahsetmiş ve yaşamış olduğumuz âlemi Allah'ın hikmeti gereğince şakî ve saîd olarak iki kısma ayırdığını söylemiştir. Allah'ın kişinin iyilerden olmasını dilemesi, O'nun faziletinin sonucunda olan bir şey olarak kabul etmiştir. Bu meseleyi yukarıda ifade ettiği insanın topraktan yaratılmış olmasına bağlamış ve nasıl toprağa bitki ve canlı

¹⁵⁵ İbn Berrecân, *Tefsiru İbn Berrecân*, I, 51.

¹⁵⁶ İbn Berrecân, *Tefsiru İbn Berrecân*, I, 52.

¹⁵⁷ İbn Berrecân, *Tefsiru İbn Berrecân*, I, 52.

¹⁵⁸ وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ ذَكَرَ بِآيَاتِ رَبِّهِ فَأَعْرَضَ عَنْهَا وَنَسِيَ مَا قَدَّمَتْ يَدَاہُ إِنَّا جَعَلْنَا عَلَى قُلُوبِهِمْ أَكِنَّةً أَنْ يَفْقَهُوهُ وَفِي آذَانِهِمْ وَقْرًا وَإِنْ تَدْعُهُمْ إِلَى "الْهُدَىٰ فَلَنْ يَهْتَدُوا إِذًا أَبَدًا"

¹⁵⁹ İbn Berrecân, *Tefsiru İbn Berrecân*, I, 53.

¹⁶⁰ İbn Berrecân, *Tefsiru İbn Berrecân*, I, 54.

parçacıkları karışmışsa, insanın özü olan toprağın bu özelliği barındırması, insanların sakî ve saîd olmasında etkili olmuştur. İbn Berrecân, toprağın farklı özellikleri haiz olması üzerinden bir insan tasavvuru oluşturmuştur.¹⁶¹

Müfessir, toprağın özünden hareketle, insanda cemadat özellikleri ağır basarsa, o kimsede cehalet ve işlerini yerine getirememe hasletinin ortaya çıkacağından, şayet kişide topraktaki özelliklerden biri olan nebât hasleti ön plana çıkarsa, o kimsede yeme ve içme düşkünlüğü, akıl ve düşünce kıtlığı ortaya çıkacağını söylemiştir. Eğer kişide topraktaki özelliklerden bir diğeri olan hayvansallık ön plana çıkarsa, o kimsede yukarıdaki özelliklerin yanı sıra, cinsel düşkünlük ortaya çıkacağını vurgulamıştır. Eğer bu hayvansallık özelliğın alt başlığı olan yırtıcı hayvansallık ön plana çıkarsa, o zaman da kan dökme, öfke, intikam duygusu, haramları işleme, fasıklık vb. reziletler ortaya çıkacağını söylemiştir. Akıl sıfatının ön plana çıkması, kişide akıl sahibi olma, temyiz özelliğı, eşyanın zahirini bilme ve batınına müttali olması sonucunu meydana getireceğini belirten müellif, kimde melekî vasıf ön plana çıkarsa o kimse, Müslüman, mümin, ahlak ve edep sahibi, iyiliğey arzulu, kötülükten kaçan, hakikati arzulayan vb. bütün iyi vasıflarla vasıflanacağını ifade etmiştir.¹⁶²

İbn Berrecân, bu meydana gelen bu sıfatlar kişinin ahlakını oluşturduğunu ve bu çerçevede kişilerden fiiller sadır olmaya başladığını ifade etmiştir. Mesela nebât özelliğı baskın gelen kimse de cehalet, akıl azlığı ortaya çıkar ki bu da insanın özü olan toprakta mevcut olan bir vasıftır. Akıl özelliğı ön planda olan kimse ise halim, vakur, doğru düşünme, sağlam fikirli olur, ayıp olan şeyleri yapmaz, doğru olanı yapar. Bütün bu verilen örnekler yukarıda ayrı ayrı sayılan özellikler gibi düşünülebilir. Müfessir, bütün bunlar insanın yaratılışından sahip olduğu özelliklerdir ki “bu da insanı insan yapan şeylerdir.” demiştir.¹⁶³

Allah dilediğine iman ruhunu vereceğini ve bununla ölü toprağı dirilttiğey gibi, insanları da dirilteceğini ifade eden müellif, böylelikle Allah dilediğey kimseye hidayeti vereceğini, onun yaratılışında var olan cemâd ve nebât özelliklerini bu şekilde temizleyeceğini (tezkiye) söylemiştir. İnsan var oluşunda bulunan bu özellikler sebebiyle kimi kâfir insanlarda iyi davranışlar görüleceğey gibi kimi

¹⁶¹ İbn Berrecân, *Tefsiru İbn Berrecân*, I, 54, 55.

¹⁶² İbn Berrecân, *Tefsiru İbn Berrecân*, I, 54.

¹⁶³ İbn Berrecân, *Tefsiru İbn Berrecân*, I, 54.

Müslüman kimselerde kötü davranışlar ortaya çıkabilmesinin anlaşılır olabileceğini söylemiştir. Ancak şu unutulmamalıdır ki; Müslüman olanın yapmış olduğu bu davranışlar iman ve İslam'ın tabiatından değildir. Kâfir ve Müslümanın yapmış olduğu bu davranışların karşılığının Allah tarafından kıyamette verilecektir. Allah iman ehlinde olanları mağfiret ve rahmet ile karşılarken, ehli küfrü ise amellerini boşa gitmesi, yapmış olduğu kötülüklerin karşılığını görecektir ve böylelikle Allah gayb bilgisi ortaya çıkacak ve hikmetini tamama erdirecektir. Böylece Müfessir, bir hadisi kutside geçen “bunlar cennetliklerdir, bunlar da cehennemliklerdir” nassının tahakkuk etmiş olacağını ifade etmiştir.¹⁶⁴

Yeni bir fasıl açan müellif, tasavvuf meselelerini de içine alan birçok kavrama temas etmiştir. Allah'ın rızası için çalışan kulların gözle görülmeyen birçok meseleye muttali olacağını ve Allah'ın onlara hakikat kapısını açacağını ifa etmiştir. Hakikatin kapıları açılan kimselerin iman nuruyla göreceklerini, dolayısıyla eşyadaki cevher veya araza ihtiyaç duymayacaklarını ifade etmiştir. Allah'ın lütufta bulunduğu kimselerin, gördüklerini zahir ve batın şeylerin aklın veya vehmin idrak edemeyeceğini türden şeyler olduğunu söylemiştir.¹⁶⁵ Eşyayı ve zahiri alışılmış şekilde görmediklerini, o kimselerin ruhaniyet gözüyle gördüklerini ifade etmiştir. Ruhaniyeti ise, aklın iman ile tasavvur olmaksızın ulaştığı, gözün basiret ile elde ettiği bir lütf olarak açıklayan müfessir, hakikat kapısı açılmış olan kimselerin görmeye ilgili geçtiği üzere kulaklarıyla duyması için ne harfe ne de sese ihtiyacı olmadığını belirtmiştir. Batın duyular içerisinde görme ve işitmeyi anlattıktan sonra batın duyuların içerisinde, en karışığı ve ortaya çıkışı en yavaş olanların tat, koku ve his duyuları olarak saymaktadır.¹⁶⁶

Akıl, zahir duyular ve batın duyular arasındaki farkı anlayabilir ve ilgili şeyin batın duyu olduğuna karar verebilir. Bu durumda olan kimseler için zikir, şuur, fitnat ve ilham kapıları açılır. Böylelikle kişi ilk zikri, şuur ve sıfatları idrak edebilir. İbn Berrecân duyuların sıfat olduğunu ve sıfatların bazılarının alçak, bazılarının ise yüksek olduğunu belirtmiş, cehalef, gaflet ve Allah'ın nurundan uzak olan kimselere iyi sıfatlarının kapalı olduğunu söylemiştir. İbn Berrecân, bu kişilerin şuur kapıları açıldığında, eski bilgilerini daha iyi öğrenir olduğunu, başka noktaların kapılarının

¹⁶⁴ İbn Berrecân, *Tefsiru İbn Berrecân*, I, 55.

¹⁶⁵ İbn Berrecân, *Tefsiru İbn Berrecân*, I, 55.

¹⁶⁶ İbn Berrecân, *Tefsiru İbn Berrecân*, I, 56.

araladığını, benzer durumları bilebilir ve fitnatla sırların sırlarına ulaşabilirliğinin altını çizmiştir.¹⁶⁷

Müfessir nuru, öyle bir şeydir ki neredeyse basireti kapatacak, garabetinden dolayı aklı oynatacak ağırlıkta olduğunu ifade etmiştir. Bu kişilerin böyle halden kurtuluşunu, Allah'ın kendisinden bir ruh ile desteklemesi sonucunda izole edileceğini ve akıllarını kaybetmeyeceklerini vurgulamıştır. Batın görüşlerin olduğunu ve nurun kuvvetli ışıklarının, Allah'ın lütfuyla basiret kapılarını açtığını söylemiştir.¹⁶⁸

İlhamı ise “kalbe inen, kalbin bâtın hazinesinden bir bildirim” şeklinde tanımlayan müfessir, hitap esnasında muradı anlamayı sağladığını, bilmecenin düşünme ile ortaya çıkarılması gibi ilham, fitri olarak anlamları ortaya çıkaracağını ifade etmiştir. İlham kavramının amaç ve gayelere göre çok uzun bir mesele olduğunu belirtmiş, Allah'ın dilediği kimsenin bu konuda basiretini açacağını ve anlamasını sağlayacağını belirtmiştir.¹⁶⁹

Bu sıfatlara sahip olan kimselerin değerlendirilip, yükseleceğini belirtmiş ve en mükemmel makam olan sıddıkiyyet makamına ulaşabileceğini söylemiştir. Bu makamda sıddık, nübüvvet ve haberleri doğrulamakta, -gafil kimseyi uyanık kıldığı gibi- makamlar arası geçişin, her zaman yaratıcının iradesine bağlı olduğunu bilmektedir. Mümin bir kimsenin muttaki oluşu, muttaki olan kimsenin ise sıddık oluşu ilahi irade ile gerçekleşmektedir. Sıddık kimsenin nebi olması da yine Allah'ın kula has kılması ve faziletiyle gerçekleşeceğini belirtmiştir.¹⁷⁰

İmanın önemi, inananların ve inanmayanların derece derece oluşunu ve sıddık makamının değerini göstermek için, Fâtır 19, 20, 21 ve 22. ayetlerini delil getirmiş, 19. Ayette geçen “a'mâ” ve “basîr” ifadelerini sırasıyla “câhil” ve “âlim” olarak te'vil etmiştir. 20. ayetteki “zulûmât” ve “nûr” lafızlarını “batıl ilahlar” ve “hak ilah” olarak, 21. ayetteki “zıl” ve “harûr” kelimelerini “cennet” ve “ateş” olarak, 22. ayetteki “ahyâu” ve “emvât” kelimelerini “müminler” ve “kâfirler” şeklinde yorumlamıştır. Aynı surenin 27-28. ayetlerindeki su ile oluşan bitki, renk

¹⁶⁷ İbn Berrecân, *Tefsiru İbn Berrecân*, I, 56.

¹⁶⁸ İbn Berrecân, *Tefsiru İbn Berrecân*, I, 56.

¹⁶⁹ İbn Berrecân, *Tefsiru İbn Berrecân*, I, 56.

¹⁷⁰ İbn Berrecân, *Tefsiru İbn Berrecân*, I, 57.

çeşitliliğini, âlemdeki farklılıkları, insanların ahlak, amaç ve huy farklılıklarına benzettiğini ve ilgili ayetin buna işaret ettiğini ifade etmiştir.¹⁷¹

Dünya iyisiyle kötüsüyle ahiretin bir parçası olduğunu, iyi tarafının cennetten, kötü taraflarının ise sığınılması gereken cehennemden bir parça olduğunu söylemiştir. Cennet ve cehenneme girecek olan kimselerin var olduğunu, ancak Allah'ın iradesi, kudreti ve dilemesiyle bu işin gerçekleşeceğini belirtmiş, mutlak olarak karar verici olanın Allah olduğunu ifade etmiştir.¹⁷²

Müfessir, Allah'ın kelamının tamamının zahir veya mufassal olmadığını, bunun hikmetinin ise akleden ve düşünen kimseler arasındaki farkın ortaya çıkması için olduğunu belirtmiştir. İnsanlardaki bu farklılığın yaratılıştan gelen farklılıktan daha etkin olduğunu belirtmiş ve tefekkür eden kimselerin hitabı anlamasının kolay olacağını ifade etmiştir. Dolayısıyla behimi sıfata sahip olan cahil kimsenin gördüğü ve hissettiği dışındaki şeyleri anlaması mümkün değildir. Mutavassıt olan kimselerin ise zahir ve batın taraflarından haberdar olduğunu, her kesin payına düşeni bileceğini ve kabı hacmince dolacağını söylemiştir.¹⁷³

Müellif, Hz. Peygamberi muhatap alan Allah, ondan kendisine vahyolunanı insanlara bildirmesi gerektiği söylemiş, kulun peygamber varisi olduğunu bildirmiştir. Dolayısıyla Kur'an okuyan kimsenin Allah ile konuştuğunun farkında olması gerektiğini ve Allah'ın kuluna kelami nefsi olarak hitap ettiğine işaret etmiştir. Allah hikmeti ve kolaylık olması için kullarına, onların lisanıyla hitapta bulunmuştur. Müfessir, namaz kılan kimse için kiblenin yön olup, kulluğun Allah'a olması gibi harflerin kullar için sınır ve mekân olduğunu, okunan şeyin kulun lisanındaki kelimullahı olduğunu belirtmiştir. Bunun Kur'an'ı hakkı ile okumanın ve varis olmanın gerekliliği olduğunu ifade etmiştir. Verasetin yakınlık ile değil de Hz. Peygamberin ümmetinden olmasıyla meydana geldiğini söylemiştir. Dua ve niyazda bulunarak besmele tefsirine başlamıştır.¹⁷⁴

¹⁷¹ İbn Berrecân, *Tefsiru İbn Berrecân*, I, 57.

¹⁷² İbn Berrecân, *Tefsiru İbn Berrecân*, I, 58.

¹⁷³ İbn Berrecân, *Tefsiru İbn Berrecân*, I, 57-58.

¹⁷⁴ İbn Berrecân, *Tefsiru İbn Berrecân*, I, 59-60.

5. İbn Atıyye ve Tefsir Mukaddimesi

5.1. İbn Atıyye

5.1.1. Hayatı

H.481 yılında, ilim ehli bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen müfessir İbn Atıyye, Ebû Muhammed künyesiyle anılmıştır. Babası Gâlib b. Abdurrahman (v. 518 h.) Maliki fıkhnın önde gelen âlimlerindendir ki, babasının bu ilminden çokça istifade etmiştir. İbn Atıyye, fıkıh, hadis, tefsir, Arap dili ve edebiyatı alanlarında oldukça mahir bir kişidir. Akıl ve feraset sahibi olmasının yanı sıra, adaletin yanında yer alan müfessir, h.529 yılı ve sonrasında Meriyye şehrinin kadılığını yaptığı için kâdı sıfatıyla da anılmıştır.¹⁷⁵

Müfessir, çeşitli Endülüs şehirlerine ilim tahsili için gitmiş, ancak Endülüs'ün dışına çıkmamıştır. Bu şehirler içerisinde Kurtuba, İsbiliyye ve Ceyyân bulunmaktadır. Yazılı olarak bazı âlimlerden icazet aldığı söylenmiştir. Ölüm tarihiyle ilgili farklı rivayetlerin olduğu söylenen İbn Atıyye, tercih edilen görüşe göre, h.541 yılında vefat etmiştir.¹⁷⁶

5.1.2. Eserleri

Müfessirin kaynaklarda geçen *el-Muharreru'l-vecîz* adlı tefsir eserinin dışında, bazı tabakât sahiplerinin *Bernâmec* olarak adlandırdıkları, kendi hocalarından bahsettiği *Fihrist* isimli eseri bulunmaktadır. Ayrıca *el-Ensâb* isimli bir başka eserinden de bahsedilmiştir.¹⁷⁷

5.1.3. Tefsirinin Özellikleri

Endülüs müfessirleri arasında çok değerli bir konuma sahip olan ve kendisinden sonra gelen hem Endülüs hem de doğu müfessirlerinin çokça istifade ettiği bir şahıs olan İbn Atıyye *el-Muharreru'l-vecîz* adlı tefsir eserinde dil, nahiv ve rivayete yer

¹⁷⁵ Halef b. Abdulmelik b. Beşkuvâl, *es-Silâ fî târih-i eimmeti'l-Endelüs*, tahk. Es-Seyyid İzzet el-Attâr el-Hüseynî, Mektebetü'l-hancî, Mısır 1955, s. 367-368; Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'at*, II, 73; Suyûtî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, s. 50.

¹⁷⁶ Ahmed b. Muhammed el-Makkârî, *Nefhu't-tîb min ğusni'l-Endelüsi'r-ratîb*, tahk. İhsan Abbâs, Dâru sâdır, II, Beyrut 1968, 526; ez-Zehebî, *Siyer-i 'alâmi'l-nubelâ*, nşr. Dâru'l-hadîs, Kahire 2006, XIV, 401-402; Ahmed b. Muhammed el-Edirnevî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, s. 175,176; İbn Atıyye, *Fihristu İbn Atıyye*, tahk. Muhammed Ebu'l-Ecfân, Muhammed ez-Zâhî, Dâru'l-garbi'l-İslamî, Beyrut 1983, s. 12-15; Muhammed b. Ali Ahmed ed-Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, nşr. Dâru'l kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1983, s. 266; Abdulhamit Birışık, "İbn Atıyye el-Endelüsi", *DİA*, 1999, XIX, 338-340.

¹⁷⁷ Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, s. 266; Abdulhamit Birışık, "İbn Atıyye el-Endelüsi", 339-340.

veren âlimlerdendir. Tefsirinde istifade ettiği eserler arasında, Endülüslü ve doğulu müfessirler bulunmaktadır. Yazmış olduğu tefsirinin, onun şöhretine çok büyük bir katkı sağladığı yadsınamaz bir hakikattir.¹⁷⁸

Tefsirinde rivayetleri kısa bir şekilde veren müellif, sadece nakilde bulunmayıp, ilgili rivayetleri süzgeçten geçirmiş, ilgili ayetlerin varsa sebab-i nüzûlüne ve farklı kıraatlerine temas etmiş, mutezile gibi bazı kelami gruplara cevaplar vermiş, ayetlerle ilgili dilsel çıkarımlarda bulunmuş ve akıcı bir üslupla tefsirini kaleme almıştır. Eserinde yer verdiği rivayetler arasında, sahabe ve tabiinin rivayetlerinin ayrı bir yeri vardır.¹⁷⁹

el-Muharrerü'l-vecîz Katar'da İslamî İşler Bakanlığı tarafından sekiz cilt halinde, Beyrut'ta Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye tarafından beş cilt halinde, Dâru İbn Hazm, Fas Vakıflar Bakanlığı tarafından basılmış, birçok farklı kişiler tarafından tahkikleri yapılmıştır. Ayrıca mukaddimesi tek olarak basılmış, Arthur Jeffery'in basmış olduğu eser, tahriflerden dolayı ilim ehli tarafından eleştirilmiştir.¹⁸⁰

5.2. el-Muharrerü'l-Vecîz fî Tefsiri'l-Kitâbi'l-Azîz'in Mukaddimesi

Allah'a hamd ettikten sonra, Allah'ın kullarına vermiş olduğu nimetleri saymış, bizi yokluktan var ettiğini ve Kur'an'ı bizim için indirdiğini ifade etmiştir. Kur'an'ın içerisinde Allah'ın bize öğüt verdiğini, uyarıda bulunduğunu, müjde-tehdidin olduğunu, emir-nehyin bulunduğunu ifade etmiş ve Kur'an'ın i'cazına vurguda bulunmuştur. Salât ve selamın kulların seçkini olan, makam-ı mahmud ve havz sahibi, kıyamette şefaatçi Hz. Muhammed'e olsun diyerek sözlerine devam etmiştir.¹⁸¹

Müfessir, birçok ilimle iştigal olduğunu, ilimleri elde etmek isteyen kimselerin çok fazla çalışması ve bazı geceler uykusuz kalması gerektiğini belirtmiş, yüksek makamlara gelen âlimlerin bu gereklilikleri yerine getirmesine rağmen, ilimden az bir kısmı elde ettiklerine işaret etmiştir. Kendisinin de bu yollardan geçtiğini belirten müellif, ilim konusunda ilerlemek isteyen kimsenin, ilgili ilmin derinliğine inmesi,

¹⁷⁸ Enise Kutlu, *İbn Atıyye'nin el-Muharrerü'l- Veciz İsimli Eserinde Kur'an İlimlerine Yaklaşımı*, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2007, s. 7-9.

¹⁷⁹ Enise Kutlu, *İbn Atıyye'nin el-Muharrerü'l- Veciz İsimli Eserinde Kur'an İlimlerine Yaklaşımı*, s. 87-90.

¹⁸⁰ Abdulhamit Birişik, "İbn Atıyye el-Endelüsî", *DİA*, XIX, 339.

¹⁸¹ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz*, tahk. Abdusselam Abdüşşâfi Muhammed, Dâru'l-kütübü'l-ilmiyye, I-VI, Beyrut 2011.

usûl, fûru ve kendisine yönelik eleştirileri cevaplayabilmesi gerektiğini belirtmiş ve bunu yapabilen kimsenin sağlam bir kale gibi olacağına işaret etmiştir.¹⁸²

Müfessir, karanlıkları aydınlatacak bir ilim için fikir teatisi yaptığını, bunun neticesi olarak ilimlerin değerinin bilenen şeylerin değerine bağlı olduğu sonucuna ulaştığını ifade etmiştir. Kitabullah ilminin en değerli, en geniş ve en güzeli olduğunu tespit etmiş ve kitabın gökyüzü emini Cibril'den, yeryüzü emini Muhammedü'l-Emin'e indiğini belirtmiştir. Kitabullah ilmini şeriatın esası olarak görmüş; diğer ilimlerin onun hizmetçisi olduğunu, o ilimden mebâdilerin alınacağını, ona uygun olanların makbul, uygun olmayanların ise reddedileceğini söylemiştir. Ayrıca bu ilmin Allah'a yakınlaştırdığını, niyetleri halis kılmayı sağladığını, batıldan uzak durmayı ve insanları aldatan dünya ilimlerinden olmadığına inandığını belirtmiştir. Kur'an ilmi ile uğraşmayı en güzel amel saymış, bu amelin kabulü için Allah'a niyazda bulunmuştur. *Ağır söz* olarak, Müzemmil suresinin 5. ayetinde geçen lafzı, Kur'an'ın manalarını anlamak ve onunla amel etmek olarak ifade etmiş ve Kur'an'ın ağır bir sorumluluk gerektirdiği fikrini desteklemiştir.¹⁸³

Müfessir eserinde, tefsirdeki en güzel tartışmalara, mana düzenine, gerekli yerlerde kıssalara yer verdiğini, ayrıca âlimlerin ve selefin Kur'an'ın anlamına dair görüşlerine isim vererek işaret ettiğini belirtmiştir. İlhad ve batın ehli hakkında hüsn-ü zan besleyenlerin, bunların amaçlarına fayda sağladığına işaret ettiğini ve bu kimseleri uyardığını söylemiştir.¹⁸⁴ Müfessir tefsir eserinde, ayetlerin sıralamasına dikkat edeceğini, nahiv, dil, mana ve kıraat meselelerine temas edeceğini söylemiş; kapsayıcı fakat veciz bir eser kaleme almıştır. Ayrıca bir kısım tefsir kitaplarında olduğu gibi, ayetlerin takibini zorlaştıracak işlemlerden uzak duracağını belirtmiştir.¹⁸⁵

İbn Atıyye, Mehdevî'nin yazdığı gibi bir kısım tefsir eserlerinin sistematik olmadığını söylemiş, musta'mel veya şaz kıraatlerine yer vereceğini belirtmiş, gücü nispetinde lafızların muhtemel manalarına işaret ettiğinden söz etmiştir. Tefsir ilmi için vakit harcanması gerektiğini ifade eden müfessir, Kitabullah'ı anlamak için bütün ilimlerin bilinmesi gerektiğini belirtmiştir. Allah'ın halis niyetle yapmış

¹⁸² İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, I, 34.

¹⁸³ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, I, 34.

¹⁸⁴ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, I, 35.

¹⁸⁵ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, I, 34.

olduğu bu işi mübarek eylemesini ve okuyanlar için fayda temin edilmesini niyaz etmiştir. Okuyuculardan hata ve kusurlarının mazur görülmesini istemiş ve Kur'an ilimleriyle ilgili meselelere giriş yapmıştır.¹⁸⁶

Birçok müfessir gibi tefsire başlamadan önce zikretmiş olduğu konuları ele almış ve ilk olarak Kur'an'ın faziletine dair rivayetleri aktarmıştır. Bu rivayetler içerisinde Hz. Peygamber'den, sahabe ve ulemadan nakillere yer vermiştir. İbn Mesud en çok rivayetine yer verdiği sahabe olarak temayüz etmiştir. Bazı surelerdeki ayetlere yer veren müfessir, ilgili ayetleri –'urvetu'l-vuskâ gibi- *Kur'an* olarak tefsir etmiştir. Kur'an'ın faziletleri içerisinde; Kur'an'ı okumak, bazı surelerini okumak, ona sıkı sıkı bağlanmak şeklinde saymış, en önemli noktanın ise, Kur'an ile âmil olmak ve ona bağlı yaşamak olduğunun altını çizmiştir. Kur'an da kıssaların var oluş sebebini, okumayı kolaylaştırmak ve ibret almak şeklinde değerlendiren rivayete yer vererek izah etmiştir.¹⁸⁷

İbn Atıyye diğer kısımda, Kur'an'ın tefsirinin değerini çeşitli rivayetlerle vurgulamış ve Kur'an'ın anlaşılması için dile vurgu yapmıştır. Kur'an'ın i'rabı meselesinin altını çizen müellif, istişhadın önemini vurgulamış ve şeriati doğru şekilde anlayabilmek için i'rabu'l-Kur'ân'a vakıf olmak gerektiğini ifade etmiştir. Bakara suresinin 2/269. ayetinde geçen *hikmet* kelimesinin anlamının, Kur'an'ı anlamak (fehm, fıkıh) şeklinde tefsir edildiğini ifade etmiştir.¹⁸⁸

Müfessir, Kur'an'ın tefsir edilmesiyle ilgili rivayetleri yorumlamış ve Hz. Peygamberin Hz. Aişe'den gelen, Kur'an'ın çok az bir kısmını tefsir etmiş olduğuna dair rivayetin gayb konularıyla ilgili olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, Kur'an hakkında konuşmayı yasaklayan bir diğer rivayette ise, bilgisiz şekilde Kur'an hakkında konuşmanın ve ulemanın söylediklerine bakmaksızın yapılan yorumların eleştirildiğini söylemiştir. Nitekim geçmiş âlimler, Kur'an'ı tefsir etmiş ve onun tefsirine ihtimam göstermişleridir. Dolayısıyla müellifin bu rivayetleri değerlendirmesi, Kur'an'ın bilgi ve düşünce dâhilinde yorumlanıp anlaşılacağını düşündüğünü göstermektedir. Ali b. Ebî Tâlib, İbn Abbas ve İbn Mesud'un tefsir ilminde öne çıkan sahabeler arasında yer aldığı, tabiîn içerisinde Hasan b. Ebî

¹⁸⁶ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, I, 35.

¹⁸⁷ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, I, 36-39.

¹⁸⁸ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, I, 40.

Hasan, Mücahid ve Said b. Cübeyr'in önemli şahsiyetler olduğunu vurgulamıştır. Daha sonra Abdurrezzak, el-Müfaddal ve Ali b. Ebî Talha ve el-Buhârî'nin eserler verdiğini, daha sonra ise İbn Cerîr et-Taberî ile tefsir geleneğinin devam ettiğini belirtmiştir. Müteahhirin tefsircilerinin en önemlilerinin, Ebû İshak ez-Zeccâc ve Ebû Ali el-Fârisî olduğunu ve bunların rivayet konusunda seçici davrandığını, Ebû Bekr en-Nekkâş ve Ebû Cafer en-Nehhâs'ın eserlerinden Mekki b. Ebî Tâlib ve Mehdevî gibi âlimlerin çokça istifade ettiğini söylemiştir.¹⁸⁹

Müfessir, mukaddimede uzunca yer vermiş olduğu “yedi harf” meselesine değinmiş ve Kur'an'ın yedi harf üzere indirilmiş olduğuna dair rivayetin ne manaya geldiğini sorgulamıştır. Bu konuda birçok farklı görüşün bulunduğunu ve bunların başında yedi vecih yorumunun yer aldığını, ancak bu görüşün zayıf olduğunu ifade etmiştir. İmam Müslim'den yedi harfle ilgili yapmış olduğu “helal-haram konusunda değişmeyen bir emir” yorumuna yer vermiş ve bu yorumu muhtemel bir yaklaşım olarak addetmiştir. Yine zayıf görüşler arasında saydığı, “Allah'ın kitabının manaları” yorumunu da serdetmiştir. Bunun gerekçesini ise hadiste zikri geçen, *harf* ifadesi olduğunu ve bu şekilde mana ile ilgili bir anlayışın, lafza muhtemel olmayan bir anlamı vermeyi gerektirdiğini söylemiştir. Kâdî Ebû Bekr'den bu konuyla ilgili uzunca atıfta bulunmuş ve Kâdî'nin ilgili görüşleri değerlendirmesine temas etmiştir. Kâdî'nin kıraatlerdeki farklılıklar üzerinden yedi farklı vecihe ulaştığını ve ilgili hadisin yedi kabilenin dili anlamına geleceğini ifade ettiğini zikretmiştir.¹⁹⁰

İbn Atıyye, yedi harf meselesiyle ilgili olarak; Arap kabilelerinin sayısının yediden fazla olduğuna dair itirazların var olduğunu dile getirmiş, bu kabilelerin dillerinin, Kureyş kabilesi çerçevesinde, safî Arapça olan ve başka dillerle karışmayan Hicaz Arap kabilelerinin dilleri olarak anlaşılması gerektiğini ifade etmiştir. Şam, Irak, Yemen Araplarının dilleri, başka dillerle etkileşime girmiş ve farklı dillerden kelime alışverişleri olmuştur. Dolayısıyla hadislerde geçen yedi harf meselesi, yedi kabilenin ibarelerinin de Kur'an'da yer alması demektir. Nitekim surelerde, bazı ayetlerde Kureyş lehçelerindeki ibarenin, bazı ayetlerde ise Huzeyl lehçesindeki ibarelerin yer aldığı görülecektir. İbn Abbas'ın “fâtır” kelimesinin anlamını bedevi Araplardan

¹⁸⁹ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, I, 41-42.

¹⁹⁰ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, I, 43-45.

duyarak, “feth” kelimesinin anlamını sonradan idrak etmesi; Hz. Ömer’in “tahavvuf” kelimesini anlamaması gibi örneklerin bu meseleyle ilgili kanaatlerinin doğruluğunu pekiştirdiğini söylemiştir.¹⁹¹

İbn Atıyye, ayetteki kelimeleri farklı kelimeler ile değiştirerek yapılan okuyuşların, Hz. Peygamber’in izin verdiği çerçevede olması gerektiğini, her sahabenin afakî bir şekilde okumasının karışıklığa yol açacağını ve bunun Kur’an’ın korunmuşluğuna hâlel geleceğini ifade etmiştir. Ayrıca bu şekilde okumanın Kur’an’ın i’cazını da zedeleyeceğini söylemiştir.¹⁹²

Müfessir, sahabenin İslam âlemine dağıldığını ve Kur’an’ın Arap olmayan kişilerce de okunmaya başlandığını, dolayısıyla bu farklılıkların ve ihtilafların ciddi boyutlara ulaştığını belirtmiş; Huzeyfe b. Yemân’ın tavsiyesi ve ricası üzerine Hz. Osman zamanında Kur’an’ın çoğaltılıp İslam âlemine dağıtıldığını ve şahsi mushafların imha edilmesini emrettiğini söylemiştir. Müellif, mushaf kuruluna Hz. Osman’ın “ihtilafa düştüğünüzde Kureyş lehçesini esas alın” ifadesinin de yedi harf meselesiyle ilgili olduğuna temas etmiştir.¹⁹³

İbn Mesud’un şahsi mushafını imha etmediğini belirten müellif, âlimlerin sedd-i zeria açısından onun mushaf’ından okunmaması gerektiğini, mushaf’ta yer alan tefsir cihetinden olan ifadelerin cahil kişiler tarafından Kur’an zannedileceği şüphesinin bulunuyor olması sebebiyle yasaklandığını belirtmiştir. Manayı şeriatın bir parça olarak kabul eden ve manaya lafızlarla ulaşılabileceğini ifade eden müfessir, kurrânın mushaf hattına uygun olarak okuyuşlar gerçekleştirdiklerini, günümüze yedi sahih kıraat olarak ulaştığını ve bunlarla namaz kılmanın caiz olduğunu söylemiştir. Çünkü bu kıraatler icma ile sabit olmuşlardır. İbn Atıyye, bunların dışındaki namazda okunmayan kıraatlere gelenekte olduğu gibi şaz demiş ve bunlar ile ilgili icma hâsıl olmadığını belirtmiştir. Son olarak, güvenilir olmayan kıraatlerin var olduğuna temas eden müellif, kıraat kısmını tamamlamıştır.¹⁹⁴

İbn Atıyye, Kur’an’ın Hz. Peygamber zamanında parça parça olduğunu, bütün olarak yazılmadığını, ancak ezbere bilindiğini söylemiş; Yemame Savaşında birçok hafızın

¹⁹¹ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, I, 46-47.

¹⁹² İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, I, 47.

¹⁹³ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, I, 47.

¹⁹⁴ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, I, 48.

şehit olmasından dolayı Hz. Ömer'in telkiniyle, Hz. Ebû Bekir zamanında mushaf haline getirildiğini ifade etmiştir. Müfessir, Tevbe suresinin son iki ayetinin eksik kaldığı ve Huzeyfe'nin elinde mevcut olduğuna dair rivayete temas etmiş, Taberî'nin ikinci yazım sırasında Kur'an'a eklenildiği rivayetini tercih etmemiştir. Hz. Osman zamanında çoğaltılan mushaf kurulunda, Zeyd b. Sâbit ile beraber Kureyşli üç kişinin yer aldığını, ancak Taberî'nin saydığı başka kimselerin olduğuna dair rivayeti zayıf olarak gördüğünü ifade etmiştir. Daha sonra şahsi mushafların imhası emriyle ilgili lafzî tartışmaya temas eden müellif, Kur'an'ın bazı surelerinin tertibinin bu komisyonun içtihadı ile olduğu görüşüne yer vermiştir. Seb'a tıval, havâmîm ve mufassal surelerin Hz. Peygamber zamanında tertip edildiğini, geri kalan surelerin icthadî olduğunu ifade etmiştir. Kur'an'ın harekelenmesi ve teşkili ile ilgili çalışmayı kimin yaptığını dair rivayetlere temas etmiş ve sarîh bir tercihte bulunmayarak konuyu kapatmıştır.¹⁹⁵

Garibu'l-Kur'ân meselesine temas eden müellif, bu konuda farklı düşüncelerin yer aldığını ifade etmiş ve Ebû Ubeyde'nin başını çektiği düşüncenin, Kur'an'da her dilden kelimelerin var olduğunu belirttiğini, Taberî'nin ise sarîh Arapçanın yer aldığı ve diğer dillerle ortak kelimelerin olacağını - نشأ kelimesinin hem Arapça hem Habeşçe olduğunu- ifade ettiğini belirtmiştir. Müfessir, bu konuda asıl kuralın, Kur'an'ın Arapça indirilmiş olması ve Arapların kelamının dışında başka bir dile yer verilmiş olmaması şeklinde olduğunu söylemiştir. Kur'an'daki bir kısım lafızlarının başka dillerden ticaret vb. yollarla Arapçaya geçtiğini ve bazı değişikliklerle şiirlerde kullanıldığını belirtmiş, Kur'an'ın apaçık Arapça olduğuna dair ayetlerin bu itibarla anlaşılması gerektiğini ifade etmiştir. Müellif, Taberî'nin "iki dilde de kelimeler ortaktır görüşünü" dillerin birinde asıl diğerinde fer olması icap eder" şeklinde eleştirmektedir.¹⁹⁶

Müfessir, İcazu'l-Kur'ân'ı, Arapları gücünün üstündeki şeyler ile sorumlu tutma (sarfe) veya gayptan, doğru haberler verme şeklinde bir meydan okuma olduğunu söyleyen âlimlerin bulunduğunu belirtmiş, acz kavramı ile ilgili bu iki görüşün şeriatî ve nübüvveti ispat anlamına dayandığını ifade etmiştir. Ancak müellif, Kur'an'ın meydan okuması, i'cazı, benzerinin getirilememesi ve beşer üstü bir eser olduğunun

¹⁹⁵ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, I, 49-50.

¹⁹⁶ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, I, 51.

ortaya çıkmasını sağlayan şeyin, onun fesahatinin olduğunu belirtmiştir. Bu görüşün cumhurun ve Arap edebiyatçıların görüşü olduğunu belirtmiş ve meydan okumanın nazım, mana ve lafızların fesahatini kapsadığını ifade etmiştir.¹⁹⁷

Kur'an'ın i'caz yönünün, Allah'ın ilmiyle bütün her şeyi kuşatmış olması, hangi lafızdan sonra ne geleceğini ve anlam zenginliğini bilmesi, insanın ise bu kuşatıcılığa sahip olmadığını ifade etmesi olarak belirtmiştir. Müfessir, Kur'an'ın bu özelliklerinin apaçık ortada olduğunu ve hiçbir kimsenin benzerinin getirmesinin mümkün olmadığını ifade etmiştir. Bakara suresindeki meydan okumayı,¹⁹⁸ müşrik Velid b. Muğîre'nin ifadesi ile kelamın beşer üstü olmasına ve benzerinin getirilmesi konusunda aciz olduğuna işaret olarak addetmiştir. Kimi cahiliye Araplarının iman ettiğini, kimilerinin ise inkâr ettiğini ifade etmiş, her peygamberin kavminin meşhur olduğu şeyler ile ilgili mucizeler getirerek o toplumun acze düşürüldüğünü ifade etmiştir. Hz. İsa tıp alanında uzman bir topluluğa gönderildiği için, tıp ile ilgili mucizeler, sihir ile meşhur olan Hz. Musa kavmine ise sihir ile ilgili mucizeler gönderilmiştir. Dolayısıyla edebiyat ve fesahat ile ön planda olan Arapları, Allah acze düşürmek için fesahat ile ilgili mucize vermiştir. Ayrıca Kur'an i'cazıyla, ilk dönemdeki Araplar gibi kendilerinin bu edebi zevkten uzak olduklarını da söylemiştir.¹⁹⁹

Müellif, tefsir yapılırken müfessirlerin Allah'la ilgili kullanmış olduğu bazı fiillere temas etmiş ve bunun meşruiyetini sorgulamıştır. Bu fiiller arasında hâtabe, hakâ, vakafe vb. şeraitin kullanmadığı vasıflar bulunmaktadır. Bu tür ifadeleri, müfessirler dışında hadisçilerin, fakihlerin hatta Cüveynî gibi kelim âlimlerinin de kullandıklarını ifade etmiştir. Bazı usûl âlimlerinin bu tür kullanımlara karşı çıktığını belirtmiş ve mümkün oldukça tefsir eserinde bu tarz ifadelerden kaçınacağını belirtmiştir.²⁰⁰

İbn Atıyye, Arapların Kur'an'da geçmeyen fiilleri ve vasıfları Allah hakkında kullanıyor olduğunu, bu kullanımlara bazı takdirler yapılması gerektiğini ve bu tür kullanımın mecaz olduğunun altını çizmiştir. Bazı hadislerde ve şiirlerde böyle kullanımların var olduğunun da bir vakıa olduğunu söyleyen müellif, bu konuyu

¹⁹⁷ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, I, 52.

¹⁹⁸ Bakara 2/23.

¹⁹⁹ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, I, 52-53.

²⁰⁰ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, I, 54.

ispat etmek için bazı Bağdatlı şairlerin şiirlerine yer vermiştir. Dolayısıyla dikkatli olmakla beraber bu tür ifadelerin olabileceğine işaret etmiştir.²⁰¹

Müellif, mukaddimenin son kısmı, Kur'an'ın isimleri, ayet ve sûre kelimesinin anlamlarına ayırmıştır. Kur'an'ın isimlerini; Kur'an, el-Kitab, Furkan ve ez-Zikr olarak saymıştır. Kur'an isminin kökeniyle ilgili görüşlere yer vermiş ve *toplama* anlamında değil de *okuma* anlamına gelen قرأ den türediğini ifade etmiştir. Müfessir, Kitap kelimesinin de köken itibarıyla *toplama* anlamına geldiğini belirtmiştir. Furkan kelimesinin ise *ayırarak* anlamına geldiğini ve Kur'an'ın hak-batıl ayrımı veya mümin-kâfir ayrımı yaptığını ifade etmiştir. Kur'an'ın zikir olarak isimlendirmesiyle ilgili farklı gerekçelerin olduğunu, bunlar içerisinde insanlara ilahını ve ahiretini hatırlattığı için bu ismin verildiğini veya insanları gafletten uyandırdığı için veya geçmişten haberler verdiği için veya Hz. Muhammed'i andığı için bu isim ile müsemma olduğunu belirtmiştir.²⁰²

Sûre kelimesinin hemze ile yazılıp yazılmaması meselesine temas etmiş olan İbn Atıyye, manasının Ebû Ubeyde'den nakille parça demek olduğunu ve bu parçalarla Kur'an'ın tamamlandığını belirtmiştir. Ayet kelimesinin ise, *alamet* manasında olduğunu ve bu şekilde anılmasının sebebinin, gelen vahyin doğruluğu ve meydan okunan kimselerin aczini ortaya çıkardığı için kullanıldığını ifade etmiş, ayet kelimesinin kökeni ile ilgili görüşlere yer vererek konuyu bitirmiştir.²⁰³

²⁰¹ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, I, 54-55.

²⁰² İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, I, 57.

²⁰³ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, I, 57.

6. Ebû Bekr İbnü'l-Arabî ve Tefsir Mukaddimesi

6.1. Ebû Bekr İbnü'l-Arabî

6.1.1. Hayatı

İmam Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, Endülüs'ün İşbiliyye şehrinde h.468 yılında doğmuştur. Babasıyla beraber doğu İslam dünyasına ilim yolculuğuna çıkmış, dönemin önemli İslam beldelerinde, değerli hocalardan çeşitli dersler almıştır. Gazâlî (v. 505 h.) ve eş-Şâşî (v. 507 h.) gibi oldukça önemli âlimler, ders aldığı hocalar arasındadır. Dönemin önemli şehri İskenderiye'de bulunmuş, h.493 yılında Mısır'da fakih olan babasını kaybetmiştir.²⁰⁴ Tefsir, hadis ve fıkıh alanında oldukça fazla birikim sahibi olan müellif, Endülüs'te teveccüh ile karşılanmış ve kendinden sonra gelen ilim taliplerine yol gösterici olmuştur.²⁰⁵ h.543 yılında vefat eden âlimin, cenazesi Marâkeş'ten Fas'a taşınmış ve orada defnedilmiştir.²⁰⁶

6.1.2. Eserleri

Farklı ilim dallarına ait eserler yazan müellifin en önemli eserleri arasında: *en-Nâsih ve'l-mensûh*, *Kânunu't-te'vîl*, *el-Mahsûl fi usûli'l-fikh*, *Arizetu'l-ahvezî fi şerhi Sahihi't-Tirmizî*, *el-Mesâlik fi şerhi İmam Mâlik* ve çalışmamızda incelediğimiz *Ahkâmu'l-Kur'ân* bulunmaktadır.²⁰⁷

6.1.3. Tefsirinin Özellikleri

Birçok defa farklı yayınevleri tarafından basılan *Ahkâmu'l-Kur'ân* adlı bu eserin baskılarında, mukaddimenin ilk kısmının eksik olduğunu tespit ettik. Mukakkik, tahkik ettiği varakta silinmeler olduğu belirtmiştir. Biz de elde ettiğimiz farklı matbu ve yazma eserlerde silik olan kısmının da mevcut olduğunu, bu konuda Abdur-Rezzâk Hermes tarafından sadece mukaddimeyi ele alan bir tahkik çalışmasının

²⁰⁴ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, tahk. Ahmed el-Arnâvûtî, Mustafa Türkî, Dâru ihyâu't-turâs, Beyrut 2000, III, 266.

²⁰⁵ Edirnevî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, s. 180; Ahmet Baltacı, "İbnü'l-Arabî", *DİA*, 1999, XX, 488-491.

²⁰⁶ Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, II, s. 330.

²⁰⁷ Cihad Akkoyun, *İbnü'l-Arabî'nin Ahkâmu'l-Kur'ân'daki Metodu*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler, Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2006, s.18-24.

bulduğunu saptadık.²⁰⁸ Bütün bunlara rağmen ilgili eserin tekrar basımlarında mukaddimenin baş kısmındaki eksikliğin devam ettiğini görmekteyiz.²⁰⁹

Müfessir, ayetleri mushaf tertibine uygun olarak zikretmiş, bahsi geçen konuları tekrar etmekten kaçınmış, sure ile ilgili bilgiler genellikle verilmemiştir. Çok iyi bir tasnifci olduğunu ayetleri mesele mesele olarak incelemesinden çıkarabildiğimiz müellif, eserinde bir takım rivayetlere yer vermiş ve kendi kanaatlerini belirtmiştir.²¹⁰

Ahkâm ayetleri denildiğinde ilk akla gelen müfessirlerin başında bulunan ve devrin önde gelen fakihlerinden olup, ilmi bilgi birikimiyle oldukça dikkate şayan olan İbnü'l-Arabî, yazmış olduğu tefsir eserinde de bu özelliklerini ön plana çıkarmıştır. Ahkâm ayetlerini konu edinmesinden hareketle fihhi tefsir olan bu eser, kendisinden sonra yaşayan İbnü'l-Feres gibi birçok âlimi etkilemiştir.

6.2. Ahkâmu'l-Kur'ân'ın Mukaddimesi

Mukaddimeye, Allah'ı anmanın bütün işlerin en önemlisi olduğunu belirterek başlamış ve O'nun izni ve inayeti ile O'nun kitabı hakkında konuşabildiğine, bir işe başlayıp, bitirebildiğine temas etmiştir. Kur'an'ın ilimlerinin sayısız ve hesapsız olduğunu söylemiş, ulûmu'l-Kurân'ı; birinci kısım tevhid, ikinci kısım nesih, üçüncü kısım ise mükelleflerin şer'î fiillerinin hükümleri şeklinde üç kısma²¹¹ ayırmıştır. Taberî'nin üçüncü kısım ile ilgili yazan ender şahıslardan biri olduğunu, ancak bazı kimselerin ona eleştirilerde bulunduğunu belirtmiştir.²¹²

Müellif, tefsir mukaddimesinde İbn Cerîr et-Taberî'nin ilim dünyasına yapmış olduğu katkıdan bahsetmiş, daha sonra gelenlerin onun açmış olduğu ilim deryasından sahip oldukları kudret nispetinde faydalandığını söylemiştir. Ahkâm konusunda ondan en çok faydalandığı kimsenin Kâdı Ebû İshâk²¹³ olduğunu ifade

²⁰⁸ Abdu'r-Rezzâk Hermâs, *Mukaddimetu ahkâmi'l-Kurân li-İbn Arabî elletî fukide sâiruhâ min tabaâti'l-kitâb kuraâten ve talik*, Daru'l-beydâ, ys. , 2001; Yazması için Süleymaniye, Murad Molla Kütüphanesi 16/1.

²⁰⁹ Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk: Muhammed Abdulkadir Atâ, I-IV, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, Beyrut 2002, s. 3.

²¹⁰ Akkoyun, *İbnü'l-Arabî'nin Ahkamu'l-Kur'ân'daki Metodu*, s. 33.

²¹¹ Müellif *Kânunu't-te'vil* adlı eserinde meseleyi; tevhîd, ahkâm ve tezkîr olarak üçe ayırmıştır. Kâdı Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, *Kânunu't-te'vil*, tahk. Muhammed Süleymânî, Dâru'l-kible li's-sekâfeti'l-islâmiyye Cidde-Müessese ulûmi'l-Kurân Dımaşk, 1986, s. 597-636.

²¹² Abdu'r-Rezzâk Hermâs, *Mukaddimetu ahkâmi'l-Kurân li-İbn Arabî elletî fukide sâiruhâ min tabaâti'l-kitâb kuraâten ve talik*, s. 49-51.

²¹³ Abdu'r-Rezzâk Hermâs, *Mukaddimetu ahkâmi'l-Kurân li-İbn Arabî elletî fukide sâiruhâ min tabaâti'l-kitâb kuraâten ve talik*, s. 52, dpn, 61, Ebû İshâk İsmâil b. İshâk el-Mâlikî (v. 282 h.).

etmiş, bu konuda iki büyük şahsiyetin seviyesine yetişen hiç kimse olmadığını vurgulamıştır.²¹⁴

Müellif, Allah'ın lütfuyla Kur'an'dan çıkarmış olduğu bilgiyi sunacağından, hocalarının yol gösterdiği meseleleri ele alacağından ve bunları ulemanın görüşleriyle karşılaştıracağından bahsetmiştir. Âlimlerin görüşlerinde esas aldığı noktaları inceleyeceğini ve düşünceye uygun olanları kabul edeceğini söylemiştir. Sahih düşünceye muhalif olanların ise, altının saflaştırıldığı gibi düşünceden arındırılacağından bahsetmiştir. Müfessir, meseleyi ele alırken ilk olarak ayeti zikredeceğini, daha sonra ayetteki kelime ve harfleri inceleyeceğini ifade etmiş, ayet içerisindeki kelimeleri tek tek inceleyeceğini, sonrasında ise cümle içerisindeki anlamına bakacağını belirtmiştir. Bunu yaparken de işin belagat boyutunu bir kenara atmayacağını söylemiştir.²¹⁵

İbnü'l-Arabî, mümkün oldukça ahkâm ayetleriyle ilgili tartışmalardan uzak duracağından ve dil konusunu ayrıca göz önünde bulunduracağından bahsetmiş, Kur'an'da ahkâm ile ilgili ayetleri ele alırken sahîh sünnete de başvuracağını söylemiştir. Hz. Peygamberin Allah tarafından insanlara kendine indirileni beyan etmek için gönderildiğini, dolayısıyla Kur'an ve sahîh sünnetin her ikisinin de Allah katından olduğunu vurgulamıştır. Bilgi edinilmesi mümkün olan ilgili meseleleri aktaracağını da söyleyen müfessir, ilgili konunun dışında ortaya çıkan meseleleri ilgili konuya işaret ederek, o konuyu ne uzun ne kısa olacak şekilde ele alacağını ifade etmiştir. Allah'ın dilediği kimseye hidayet vereceğini ve ondan başka rab olmadığını ifade ederek mukaddimeyi bitirmiştir.²¹⁶

²¹⁴ Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, thk: Muhammed Abdulkadir Atâ, I-IV, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 2002, s. 3.

²¹⁵ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 3-4.

²¹⁶ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 4.

7. İbnü'l-Feres el-Gırnâtî ve Tefsir Mukaddimesi

7.1. İbnü'l-Feres el-Gırnâtî

7.1.1. Hayatı

Asıl adı Abdu'l-Mun'im b. Muhammed b. Abdurrahimel-Ensârî el-Hazrecî el-Gırnâtî²¹⁷ olan müfessir, İbnü'l-Feres ismiyle meşhur olmuştur. Ensar'ın önde gelenlerinden Sa'd b. Ubâde'nin (v. 14 h.) torunlarından olduğu için, el-Ensârî ve el-Hazrecî nisbetleriyle anılmıştır. Dedesi ilk zamanlarda Saragosta'da ikamet etmiş, daha sonra Kurtuba'ya, Berberî olaylarından sonra ise İberîye'ye taşınmıştır.²¹⁸ Müfessir, Gırnâta kadılığı yaptığı için el-Gırnâtî nispetini almıştır. Kâdılık yaptığı yerler sırasıyla; Şakr Adası, Vâdî Âş, Ceyyân ve Gırnâta'dır. İbnü'z-Zübeyr el-Gırnâtî, müellifin kadılık görevinden azledildiğini, daha sonra hisbe teşkilatının başına atandığını rivayet etmektedir.²¹⁹ Doğum tarihi ile ilgili İbn Ebbâr h.524 ve h.525 tarihlerinin rivayet edildiğini söylemiştir.²²⁰ Ebû Muhammed künyesine sahip olan müellifin babasının ismi, Muhammed b. Abdurrahim el-Ensârî el-Hazrecî (v. 567 h.) olup, kaynaklar babasının âlim bir zat olduğunu, müşavir kadılık ve Belensîye kadılığı yaptığını belirtmiştir.²²¹ Müfessirin babasının İbn Rüşd, (v. 520 h.) Ebû Bahr el-Esedî ve Ebû Ali es-Safedî gibi önemli şahsiyetlerden dersler aldığını bilmekteyiz.²²² İbnü'l-Feres, dedesi Ebu'l-Kâsım'dan (v. 542 h.) kıraat dersleri almış, babasından ise fıkıh, kelam ve hadis ilimleri okumuştur. İbnü'l-Feres, Endülüs'te İbn Atıyye, Ebu'l-Hasan b. Muğîs, Kâdı İbnü'l-Arabî, Ebu'l-Hasan b. Şureyh ve Doğu İslam dünyasından Ebû Muzaffer eş-Şeybânî, Ebû Saîd el-Halebî ve Ebû Abdullah el-Mâzenî gibi devrin önde gelen âlimlerinden icazet almıştır.²²³ Akli ve nakli ilimlerde temayüz eden müfessir, akli kullanma ve rey ile hareket etme konusunda çağdaşlarından ayrılmaktadır.²²⁴ Vefatıyla ilgili İbn Ebbâr, Safedî ve İbn

²¹⁷ Ebû Muhammed Abdul-Mun'im b. Abdurrahim b. Feres el-Gırnâtî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, tahk. Taha b. Ali Busrîh, Daru İbn Hazm, I-III, Beyrut 2006.

²¹⁸ İbn Ebbâr, *Tekmilet-i kitab's-silâ*, III, 37, 38.

²¹⁹ İbnü'z-Zübeyr el-Gırnâtî, *Sılâtu's-silâ*, tahk. Şerîf Ebu'-Alâ el-Advî, Mektebetü's-sekâfeti't-dîniyye, Kahire 2008, III, 195.

²²⁰ İbn Ebbâr, *Tekmiletu kitâb's-silâ*, tahk. Abdusselam el-Herrâs, Daru'l-fikr, Lübnan 1995, III, 128.

²²¹ Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'at*, II, 116.

²²² İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb fî marifeti 'ayâni 'ulemâi'l-mezheb*, tahk. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-Nûr, Kahire ty. , II, 133-135.

²²³ İbn Ebbâr, *Tekmiletu kitâb's-silâ*, tahk. Abdusselam el-Herrâs, Daru'l-fikr, Lübnan 1995, III, 127, 128; İbn Hallikân, *Vefayâtu'l-ayân*, tahk. İhsan Abbâs, Dâru sâdir, Beyrut 1971, VI, 265, 266.

²²⁴ İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müzheb*, II, 133.

Hallikân h.597 yılını zikretmiş, İbn Ferhûn ve Suyûtî ise h.599 yılını söylemiştir. Müfessirin cenazesi oldukça kalabalık bir topluluk tarafından kaldırılmıştır.²²⁵

7.1.2. Eserleri

Ahkamu'l-Kur'ân adlı tefsirinin dışında, Mâverdî'nin *el-Ahkâmu's-sultâniyye* eserini, İbn Cinnî'nin *el-Muhtesib* eserini, İbn Şâhib'in *Nâsihu'l-Kur'ân ve Mensûhuhû*, Ebû Ubeydî'l-Kâsım b. Sellâm'ın *en-Neseb* eserini ihtisar etmiş, Basra ve Kûfe dil okullarının farklılıklarına dair meseleleri ihtiva eden bir eser yazmış ve İbn Garsiyya'nın *Tafdîl'l-'Acem 'ale'l-'Arab* adlı risalesine reddiye yazmıştır. Müfessirin, Arap dili ve İslami ilimler dışında tıp ilmi gibi tabii ilimler konusunda da eserler yazdığı rivayet edilmiştir.²²⁶

7.1.3. Tefsirinin Özellikleri

Ümmetin ittifak ve ihtilaf ettikleri meselelere eserinde yer verme maksadıyla yola çıkan müfessirin, en önemli kaynakları arasında, İbn Atıyye, Ebu'l-Hasen el-Herrâsî, Kâdı Abbu'l-Vehhâb ve Cessâs yer almaktadır. Bu âlimlerin yanı sıra Taberî, Mehdevî, Mekkî b. Ebî Tâlib ve İbnü'l-Arabî gibi müelliflerden de istifade etmiştir.²²⁷

İbnü'l-Feres malikî mezhebinin önde gelen kimselerinden ve akide olarak Eş'arî mezhebine mensup bir âlimdir.²²⁸ Bazı araştırmacılar ise, ahkâm tefsirinden hareketle müfessirin akidesini tespit etmenin zor olduğunu, ancak Ehl-i Sünnet olduğunun söylenebileceğini çünkü tefsir eserinde diğer fırkalara yönelik eleştirilerin olduğunu ifade etmiştir.²²⁹ Müfessir tefsir eserinde öncelikli olarak surelerin mekkî-medenî olmasına değinmiş, surelerin başında ahkâm veya nesih ayetlerinin olup, olmadığını belirtmiş ve sebebi nuzûle temas etmiştir. Fer'i meseleler ve bunlar etrafında cereyan

²²⁵ İbn Ebbâr, *Tekmileti kitab's-silâ*, III, 127, 128; Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, XIX, 151; İbn Hallikân, *Vefayâtu'l-ayân*, VI, 265; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, II, 135; Suyûtî, *Buğyetü'l-vu'at*, II, 116; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, I, 363, 364; İbn Atıyye, *Fihrist İbn Atıyye*, s. 16.

²²⁶ İbnü'z-Zübeyr el-Gırnâtî, *Silâtu's-silâ*, III, 195; İbnü'l-Feres el-Gırnâtî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 10, 11.

²²⁷ Ali b. Süleymân el-Ubeyd, *Tefâsîru âyâti'l-ahkâm ve menâhicuhâ*, Dâru't-tadmuriyye, 2010 Riyâd, s. 337-338.

²²⁸ Âsiya el-Ekr'a, *Ârau'l-usûliyye li İmâm İbni'l-Feres el-Gırnâtî min hilâl kitâbihi Ahkâmu'l-Kur'ân sûretu'l-Bakara unmûzecen*, Câmîatu'l-Şehîd Hamma Lahtar, Yüksek Lisans Tezi, el-Vâdî 2015, s. 25-27.

²²⁹ El-Benderî bint. Abdurrahmân el-Huveymel, *Menhecu İbni'l-Feres fî tercihâtihi fî't-tefsîr min hilâli kitâbihi Ahkâmu'l-Kur'ân*, Câmîatu'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyyeti, Yüksek Lisans Tezi, Riyâd 2010, s. 37-43.

eden tartışmalara yer veren müfessir, bir kısım ayetlerde dilsel manalara temas etmiş, kıraat konusuna bazı ayetler etrafında değinmiştir.²³⁰

Bu eser ahkâm tefsirleri içerisinde oldukça büyük öneme haiz, Malikî fıkı ile ilgilenen ve usûl konularına ihtimam gösteren bütün araştırmacıların ilgi alanına giren bir eserdir. İbnü'l-Feres bu eserinde ahkâm tefsirlerinin vaz geçilmezi olarak gördüğü nesh ve sebebi nüzûl konusuna ayrıca önem vermiştir. Ayrıca ibare kolaylığı, konularla ilgili görüşlerini açıkça belirtmesi ve mezhepler arasındaki ihtilaflarda tercihlerde bulunması, eseri değerli kılan bir diğer özelliktir.²³¹ Bu önemli eser, tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk defa Dâru İbn Hazm yayınevi tarafından, Tâha b. Alî Busrîh tahkikiyle 2006 yılında üç cilt halinde basılmıştır.

7.2. Ahkâmu'l-Kur'ân'ın Mukaddimesi

Müellif, Hâdi olan, bizi sünnete bağlılıkla özel kılan, bize bilmediğimizi öğreten, helal ve haramı belirleyen, nuruyla problemleri kaldıran Allah'a hamd ederek eserine başlamıştır. Allah'ın kitabının bilinen her şeyin temeli olduğunu ifade etmiş, müctehidlerin yolunu takip eden ve mükelleflerin fiillerini bilmek isteyen herkesin muhkem ve nesih meselesini öncelikli olarak bilmesi gerektiğini belirtmiştir. Eğer bu meselelere vakıf olunursa, hüküm istinbat edilemeye başlanacağını söylemiştir. Kur'an'a bu şekilde başlanıldığında, delillerin tearuz etmeyeceği ve sünnettın kitap ile çelişmeyeceği ortaya çıkacaktır. Müellif, buna rağmen karşılaşılabacak tearuzlarda kuvvetli delil ve en bariz ihtimal ile hareket etmek gerektiğini ifade etmiştir. Ulemanın ihtilafının temelinde de bu sebep yatmaktadır ki, kimisi bazı delil ve ihtimalleri kuvvetli kabul ederken, kimisi ise zayıf olarak telakki etmektedir.²³²

Müfessir, gençlik zamanında ve ilim serüveninin ilk yıllarında bu meseleye takıldığını ve bu konuda ulemanın çoğunluğunun uyarıcı açıklamalarının olmadığını belirtmiş ve Kur'an'ın lafızlarından hüküm kaynağı olarak alınan delilleri açıklamayı amaçladığını ifade etmiştir. Bu meseleyle ilgili kayda değer eserlerden birisinin Ebu'l-Hasen Keyyâh olduğunu söylemiş, ancak onun da yeterli düzeyde olmadığını ve bu amacı doğrultusunda eserini kaleme aldığını ifade etmiştir. Eserinin talebeler için kolay anlaşılır olmasını istediğini ve verilen hükümlerin kaynağını göstereceğini

²³⁰ Âsiya el-Ekr'a, *Ârâu'l-usûliyye li İmâm İbni'l-Feres*, s. 37-39.

²³¹ İbnü'l-Feres el-Gurnâtî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 16-18.

²³² İbnü'l-Feres el-Gurnâtî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 33.

belirtmiştir. Dolayısıyla bu esere bakan kimselerin, âlimlerin ittifak ve ihtilaf ettikleri konuları bulabileceğini söylemiştir. Müfessirin ifade ettiği bu faydanın yanı sıra daha önemli olan nokta, şerî deliller ve ihtimalleri ön plana çıkarmış olmasıdır. Dolayısıyla İmam Şafi'nin bir meseleyle ilgili söylediği, İmam Malik'in söylediği bir söz veya Ebû Hanife'nin aynı meseleyle ilgili söylediği söz delil ve ihtimallere göre farklılık arz edebilmektedir. Ancak bir meselede ulemanın görüşleri sınırlı ise artık şerî ihtimaller de sınırlıdır. Çünkü müellif, söylenecek bir söz olsaydı ulema söylemiş olurdu görüşündedir.²³³

Bu inceliğe dikkat çektikten sonra müfessir, irade ettiği faydanın hâsıl olabilmesi için nâsîh ve mensûh konusuna da yer verdiğini belirtmiş, Allah'ın amaca ulaştıran olduğunu söyleyerek tefsirine başlamıştır.²³⁴

---

²³³ İbnü'l-Feres el-Gırnâtî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 33, 34.

²³⁴ İbnü'l-Feres el-Gırnâtî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 35.

8. Ebû Bekr el-Kurtubî ve Tefsir Mukaddimesi

8.1. Ebû Bekr el-Kurtubî

8.1.1. Hayatı

Tam adı Muhammed b. Ahmed b. Ebû Bekr Ferh el-Ensârî el-Hazrecî olan müfessirin, h.VII. yüzyılda Kurtuba'da dünyaya geldiği tahmin edilmektedir.²³⁵ Hocaları arasında İbn Zevvâc ve el-Cemîzî; öğrencileri arasında ise oğlu Şihâbü'd-dîn Ahmed bulunmaktadır.²³⁶ Sözüünü esirgemeyen, döneminin olumsuzluklarını eleştiren, âlim, âbid ve takva sahibi bir şahsiyet olan müellif, Kurtuba'nın Hristiyanların eline geçmesiyle Mısır'a göç etmiştir. 40 yaşına kadar Kurtuba'da yaşadığı, ömrünün geri kalan 37 senesini ise Mısır'da geçirdiği tahmin edilen müfessir, ilmi birikimini Kurtuba'da, eserlerini ise Mısır'da kaleme aldığını söylemek yanlış olmasa gerektir.²³⁷ Mısır'da Şehâbüddî'n el-Karâfî gibi âlimlerden ders almış ve kaynakların tamamı onun salih, zahid ve âlim bir kişi olduğunun altını çizmiş, Mısır'a yerleştikten sonra Saîd bölgesinde yaşamış ve orada h.671 yılında vefat etmiştir.²³⁸

8.1.2. Eserleri

Kaynaklarda geçen eserlerinden bir kısmını zikredeceğimiz müfessirin eserleri, *el-Esnâ fî şerhi'l-esmâi'l-hüsnâ*, *et-Tezkire fî ahvâli'l-mevtâ ve'l-ahîre*, *et-Tezkâr fî efâdili'l-ekâr* ve tezimizde incelediğimiz *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân* adını taşımaktadır.²³⁹

8.1.3. Tefsirinin Özellikleri

Kurtubî'nin en meşhur eseri olan *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân* adlı tefsir eseri, çeşitli yayınevleri tarafından baskıları yapılmıştır. Bu tefsir eserinin mukaddimesi oldukça

²³⁵ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 210; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, II, 69; Altıkulaç, "Kurtubî Muhammed b. Ahmed", *DİA*, XXVI, 455.

²³⁶ İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, II, 308, 309; Suyûtî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, s. 92; Edirnevî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, s. 246, 247.

²³⁷ Arif Gezer, "Endülüslü Müfessir Kurtubî, Dönemi ve Şöhret Bulma Süreci", *İstem*, sy: 14, Konya 2009, s. 337.

²³⁸ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, II, 87; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, II, 308, 309; Suyûtî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, s. 92; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 211; Edirnevî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, s. 246, 247; Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, II, 336; Tayyar Altıkulaç, "Kurtubî Muhammed b. Ahmed", *DİA*, 2002, XXVI, 455.

²³⁹ İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, II, 308, 309; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 211; Edirnevî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, s. 246, 247; Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, II, 336; Tayyar Altıkulaç, "Kurtubî Muhammed b. Ahmed", *DİA*, 2002, XXVI, 455.

uzun olup, müstakil olarak basıldığı da bilinmektedir.²⁴⁰ Kurtubî'nin bu tefsir eseri, uzun bir eser olmasına rağmen ilim ehlinin büyük teveccühü ile karşılaşmış, asırlardır tedavül etmiş, ayrıca hadis ilmi açısından mümtaz bir yere sahip olmuştur.²⁴¹

Kurtubî, ayetlerin ayet, hadis ve rivayetlerle tefsirine önem vermiş, lafızların manalarına dikkat çekmiş, ara ara kıraat farklılıklarına temas etmiş ve delilini kuvvetli bulduğu görüşü tercih etme konusunda tereddüt göstermemiştir. Nakilde bulunduğu rivayetleri süzgeçten geçiren müfessir, ayet ve hadisleri yorumlamadaki maharetini kimi yerlerde göstermiştir.²⁴²

Akide olarak Eş'arî mezhebine mensup olan müellif, tefsir eserinde Mutezile, Kerrâmiyye, Rafizîler gibi fırkalara eleştirilerde bulunmuş, dönemindeki problemleri eleştirmekten kaçınmamıştır.²⁴³ Tefsir usûlü ve ulûmu'l-Kur'ân açısından da oldukça dikkate şayan bilgiler ihtiva eden bu eser hakkında, Mehmet Demirci ve Nefise Karaca Efe doktora çalışması yapmıştır.²⁴⁴

el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân, Ahmed el-Berdûnî ve İbrahim Etfîş tahkikiyle 1964 yılında 10 cilt halinde Dâru'l-kütübî'l-Mısriyye tarafından Kahire'de, Hişâm Semîr el-Buharî tahkikiyle 2003 yılında 20 cilt halinde Dâru'l-âlemi'l-kütüb tarafından Riyâd'da, Abdullah b. Abdul-Muhsin tahkikiyle 2006 yılında 24 cilt halinde er-Risâle tarafından Beyrut'ta basılmıştır.

8.2. el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân'ın Mukaddimesi

Allah'ın bazı isim ve sıfatlarını sayarak, O'na hamd ve övgülerde bulunmuş ve Hz. Muhammed'in apaçık bir kitap ile gönderildiğini belirtmiştir. Bu kitabın şek ile yakini ayırdığını, edebiyatçıları acze düşürdüğünü, benzerinin olmadığını, helal, haramı ayırdığını ve ibret alan kimseler için hidayet kaynağı olduğunu belirtmiştir. Kur'an ehlinin Allah'ın dostları olduğunu ifade etmiş ve bu düşüncesini hadis

²⁴⁰ Altıkulaç, "Kurtubî Muhammed b. Ahmed", 455.

²⁴¹ Arif Gezer, "Endülüslü Müfessir Kurtubî, Dönemi ve Şöhret Bulma Süreci", s. 335, 336.

²⁴² Ekrem Gülşen, *Kurtubî Tefsirin'de Esbâb-ı Nüzûl*, Sakarya Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, Sakarya 2002, s. 27, 28; Ayrıntılı bilgi için: Miftâh es-Senusî Bel'am, *el-Kurtubî hayâtuhû ve âsâruhu'l-ilmiyyetu ve menhecuhû fi't-tefsîr*, nşr. Câmiatu Kâr Yûnus, Bingâzi 1998, s. 213-236.

²⁴³ Ahmet Özbay, *Kurtubî Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân*, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2003, s. 43, 44.

²⁴⁴ Mehmet Demirci, *Kurtubî'nin "el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân" Adlı Eserinin Tefsir Usulü Açısından Değerlendirilmesi*, Doktora Tezi, Eryices Üniversitesi SBE, Kayseri 2009; Nefise Karaca Efe, *Kurtubî'nin Kur'an İlimlerine Yaklaşımı*, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, İzmir 2012.

rivayetleriyle desteklemiştir. Hz. Peygamberin mücmel, müşkil ve muhtemel ifadeleri açıklığa kavuşturduğunu söylemiş; Peygamberden sonra âlimlerin içtihatlarıyla Kur'an'ın muradını ortaya çıkardıklarından, böylelikle Kur'an'ın asıl, sünnetin beyan ve âlimlerin içtihatlarının da izah olduğunu belirtmiştir.²⁴⁵

Müfessir, Kur'an'ın şeri ilimler için esas teşkil ettiğini ve kendisinin tefsir yazma şerefine nail olduğunu belirtmiş; tefsiri içerisinde dil, i'rab, kıraat, bidat ehline karşı reddiye, hadis rivayetleri ve bu rivayetlerin ahkâm, sebab-i nüzûl konularına, tartışmalı meselelere ışık tutacağından bahsetmiştir. Tefsiri yazarken dikkat ettiği noktaların başında ilmin bereketi olarak da gördüğü, sözleri kaynağıyla beraber zikretmesi, rivayetleri musanniflerine atıfla ele almasıdır. Müellif, bu işlemin sahih rivayeti zayıf rivayetten ayırmak için gerekli olduğundan bahsetmiştir. Eserinde tefsir ve teville yer verdiğini, gerekli yerlerde müfessirlerin hayatlarından ve tarihçilerin bilgilerinden de yararlandığını belirtmiş, tefsirinin ismini zikretmiş ve yaptığı bu işin makbul olması için niyazda bulunmuştur.²⁴⁶

Kurtubî, Kur'an'ın fazileti, öğrenilmesi, öğretilmesi ve onunla amel edilmesi konularının oldukça geniş olduğunu ve konuyla ilgili birçok eser yazıldığını belirtmiştir. Birinci babda Kur'an'ın faziletinden, okunması ve öğretilmesinin öneminden, onunla amel etmenin büyüklüğünden bahsetmiştir. Kur'an'ın âlemleri rabbi tarafından indirildiğini, benzerinin olmadığını ve mahlûk olmadığını ifade etmiştir. Allah'ın dağların kaldıramadığı yükü insanların kalpleri vasıtasıyla yüklendiğini ve kalplerin bu iş için Allah'ın rahmeti ve fazlıyla kuvvetlendirilmiş olduğunu söylemiştir. İlgili babta önemli gördüğü rivayetlere kaynaklarıyla beraber atıflarda bulunmuştur. Bu kaynaklar arasında Tirmizî, Dârimî, Ebû Ubeyd, Müslim ve Buharî gibi birçok hadis âlimin yanı sıra, Mekkî b. Ebî Tâlib ve Ebû Bekr el-Enbârî gibi Endülüslü âlimler de bulunmaktadır. Fezâilu'l-Kur'ân ile ilgili rivayetler içerisinde Hz. Peygamberden, sahabeden ve âlimlerden nakillere yer verilmiştir.²⁴⁷

İkinci babda, Kur'an'ın kıraat keyfiyeti meselesini ele almış, mekruh veya haram okuyuş tarzlarından bahsetmiş ve bu konudaki farklı görüşlere yer vermiştir. Kur'an okurken sesin yükseltilmesi meselesini, İmam Malik, Ahmed b. Hanbel gibi bazı

²⁴⁵ Muhammed b. Ahmed b Ebî Bekir el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, tahk: Abdullah b. Abdu'l-Muhsin et-Türkî, er-Risale, Lübnan 2006, I, 5-7.

²⁴⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 7, 8.

²⁴⁷ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 9-18.

âlimlerin kerih gördüğünü belirtmiştir. Ebû Hanife, İmam Şafiî gibi âlimlerin ise, Kur'an okurken sesin yükseltilmesini, sesin güzelleştirilmesi kabilinden gördükleri için caiz olduğunu ifade etmiştir. Bu görüşler arasında müfessir ilk görüşü daha sahih olarak kabul etmiş ve "Kur'an'ı sesinizle güzelleştirin" rivayetini te'vil etmiştir. Bu hadiste edebi bir tür olan maklûb sanatının var olduğunu belirtmiş, doğru ifadenin "Kur'an ile sesinizi güzelleştirin" olduğunu ifade etmiştir. Nitekim bu anlayışı "Kur'an'ı teğanni ile okuyanlar bizden değildir" rivayeti ile paralel okumak gerektiğini söylemiştir. Müfessir, teğanni kavramını ele almış ve bu konuda âlimlerin altı farklı te'viline (görüş) yer vermiştir. Bu görüş farklılığının okuyuş tarzıyla ilgili olduğunu belirtmiş ve anlamı bozacak, Arapların lahınlara uygun olmayan okumaların haram olduğunu söylemiştir. Emirler için, cenazelerde usul ve kaidelere uygun olmayan okuyuşların haram olduğunu belirtmiş, bu kimselerin iyi birşey yaptıklarını zannettiklerini, ancak amellerinin boşa gittiğini ifade etmiştir.²⁴⁸

Üçüncü babda, ilim ve Kur'an ehlinin riya, kibir ve bildikleriyle amel etmemesinin mahzurlarını, rivayetleri delil göstererek eleştirmiştir. Bu tür kimselerin cennete gitmeyi umduklarını, ancak akıbetlerinin hayır olmadığını belirtmiştir. Delil olarak kullandığı rivayetler arasında; merfu, maktu ve mevkuף rivayetler bulunmaktadır. Kur'an ve ilim ehlinin müttaki ve ihlâs sahibi olması gerektiğini belirten müfessir, hoş görülmeleyen bir şey meydana geldiğinde hemen tövbe edilmesi ve Allah'a yönelilmesi gerektiğini ifade etmiştir.²⁴⁹

Kurtubî, Kur'an ehlinin yapması gerekenleri; ihlâslı olmak, gece-gündüz okumak, günahlardan sakınmak, nimetlere şükretmek ve bildikleriyle amel etmek şeklinde sıralamış ve toplum içerisinde tavır ve davranışlarıyla öncülük etmesi gerektiğini belirtmiştir. Müfessir, Kur'an ehlinin vakar sahibi ve mâlâyaniyi terk etmesi noktasına da temas etmiştir. Ayrıca ahkâmu'l-Kur'ân'ı bilmesi ve murad-ı ilahiye anlaması gerektiğini söylemiş, amel etmeden anlamış olunmayacağını ve âmil olmayan kimselerin kitap yüklü eşekler olduğunu belirtmiştir.

²⁴⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 18-32.

²⁴⁹ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 32-37.

Müfessir aynı zamanda, mekki-medeni ilmi, dinin emirlerini, nesih meselesini ve farz kılınan şeylerin bilinmesi gerektiğini; garîb ve i'rab konularının da (okumayı kolaylaştırmak ve anlamak için) bilmek gerektiğinin önemine işaret etmiştir.²⁵⁰

Diğer babda ise Kur'an'ın i'rabının öneminden, öğrenilmesinden ve i'rabı bilerek Kur'an okunmasından bahsetmiş ve bu konudaki rivayetleri serdetmiştir. İrabın Kur'an'ın manasının anlaşılmasına katkı sağlamış olduğu için önemli olduğunu ifade eden Kurtubî, Kur'an tefsirinin ve Kur'an ehlinin önemine de temasta etmiştir. Kur'an'ın tefsirini lambaya benzeten bir rivayete yer vermiş ve onun yaydığı ışıkla Allah'ın indirdiğinin okunabileceğini söylemiştir. Son olarak Kur'an ehlini; ahkâmıyla amel eden, helal ve haramı bilen kimseler olarak tanımlamış ve Allah'ın bu kimselere izzet ve ikramda bulunacağını belirtmiştir.²⁵¹

Bir diğer babda ise, Kur'an okurken dikkat edilmesi ve uyulması gereken âdab zikredilmiş ve Kur'an'ın abdestli okunması gerektiği belirtilmiştir. Bunlardan bazıları; kibleye dönüp oturarak okumak, tertil üzere okumak, ayetlerin arasına dünya kelamı sokmamak, manaları düşünerek okumak, okumayı yarıda kesmemek, mushafı açık bırakmamak, üzerine bir şey koymamak, her harfin hakkını vererek çıkarmak, sokaklarda nahoş ortamlarda okumamak, eğlence düşkün kimselerin yanında okumamak şeklindedir. Kurtubî, böylelikle Kur'an'ın yüceliğini vurgulamış ve mümkün mertebe diğer kitaplar gibi yaklaşılmasının önüne geçmeyi amaçlamıştır.²⁵²

Müfessir mukaddimesine, Kur'an'ı rey ile tefsir eden kimseleri eleştiren hadisle devam etmiş ve bu rivayetin ortaya çıkarmış olduğu problemi, İbn Atıyye'nin yorumu ile izah etmiştir. İbn Atıyye'nin Kur'an'ı ilim ve bilgi sahibi kimselerin tefsir edebileceği görüşünü onaylamış ve selef ulemanın da böyle yaptığının altını çizmiştir. Kurtubî, rey ile tefsir yapmanın nehyedilmesinin iki türlü anlamı olabileceğini belirtmiştir: Birincisi Bâtıniler gibi sapkın fırkaların kendi amaçları için ayetleri kullanması sebebiyle rey ile tefsirin olumsuz karşılanması; İkinci sebebin ise, sadece rivayetleri terk ederek yalın Arapça ile Kur'an'ı anlamaya çalışmaktan men etmek maksatlı bir rivayet olmasıdır. Nitekim Kur'an'da birçok edebi kullanımın söz

²⁵⁰ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 37-40.

²⁵¹ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 41-48.

²⁵² Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 49-56.

konusu olduğunu ve bu konuyla ilgili detaylı tartışmayı Nisâ suresinde²⁵³ yapacağını belirtmiştir.²⁵⁴

Müfessir bir sonraki kısımda çeşitli ayetlerle Hz. Peygambere itaatin farz olduğunu belirtmiş, bazı âlimlerin ifadeleriyle de bu düşüncesini pekiştirmiştir. Hz. Peygamberin, “Bana kitap ve bir benzeri verildi” hadisiyle ilgili iki türlü te’vilin varlığından bahsetmiş ve bu te’villeri; okunan vahiy dışında, bâtin vahiy verilmesi veya vahiyle birlikte vahyi beyan etme hakkının verildiği anlamlarına geleceğini belirtmiştir. Beyan kavramının kitaptaki mücmeli açıklamak ve kitabın hükmüne eklemeye bulunmak (teşri) şeklinde ikiye ayrıldığını belirtmiştir. Kurtubî, Hz. Peygamberin sünnetine ehli bidat gibi muhalefet edilmemesi gerektiğini ve sünnetin başlıca delil olduğunu söyleyerek, sünnetin Kur’an’a arz edilmesiyle ilgili rivayetlerin asılsız olduğunu belirtmiştir.²⁵⁵

Müellif, daha sonraki babda Kitabullah’ı tefekkür etmeyi ve ezberlemeden önce onunla amel etmenin daha önemli olduğunu ifade eden âsara yer vermiş ve sahabenin de böyle yaptığının altını çizmiştir. Aynı şekilde, hadislerin ezberinden önce bilgisiyle amel olunması gerektiğini belirterek, Kitap ve sünnet dışında ilim öğrenmenin de önemli olduğunu söylemiştir.²⁵⁶

Müellif, tefsir ilmi için önemli meselelerden biri olan “yedi harf” konusuna temas ederek, konudaki rivayetlerin ana hadis kaynaklarında geçtiğini belirtmiştir. Rivayetlerin sabit ve sahih olmakla beraber kastedilen mana konusunda, âlimlerin 35’e yakın farklı anlamlar yüklediklerini ifade ederek, bu konudaki görüşlerden beş tanesini İbn Hibbân el-Büstî’den nakille aktaracağını söylemiştir. İlk görüş, âlimlerin çoğunun da katıldığı Kur’an’daki yakın anlamlı kelimelerin birbiri yerine kullanılması; İkinci görüş, Arap kabilelerinin dilleri ile okunması; üçüncü görüş, Mudar kabilesinin dili şeklinde yorumlanması; dördüncü görüş, kıraat farklılıklarının meydana getirdiği yedi vecih; beşinci görüş ise, yedi harfle maksadın Kitabullah’ın manaları demek olduğudur. Müfessir bu manaları emir, nehiy, va’d, vaîd, kıssa,

²⁵³ Bkz: Nisâ suresi 4/59.

²⁵⁴ Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, I, 56-64.

²⁵⁵ Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, I, 64-68.

²⁵⁶ Kurtubî, *el-Câmi’ li ahkâmi’l-Kur’ân*, I, 68-71.

mücadele ve emsâl olarak ifade etmiş, ancak İbn Atıyye'den nakille bu görüşün zayıf olduğunu söylemiştir.²⁵⁷

Müellif, yedi harften maksadın kıraat olduğunu söyleyenlerin var olduğunu belirtmiş, ancak bu yorumun kesinlikle yanlış olduğunu, çünkü kıraatlerin harf olarak isimlendirilemeyeceğini ifade etmiştir. Buradan hareketle kıraat konusuna temas ederek, meşhur kıraatlerin sahih olduğunu ve bu konuda âlimlerin icmasının var olduğunu söylemiştir. Bu icmayla Allah'ın kitabı muhafaza vaadinin gerçekleşmiş olduğunu belirtmiştir. Müellif, sahih kıraatlerle namaz kılınıp amel edilebileceğini ifade ederek, şazz kıraatlerle bunların mümkün olmadığını söylemiştir. Ancak râvi, rivayeti Kur'an olarak değil, haber mahiyetinde peygambere nispet etmişse ve sünnet olduğu belirlenmişse, âhad haberlerde olduğu gibi bu tür rivayetlerle amel edilmesi gerektiğini söylemiştir.²⁵⁸

Kurtubî, yedi harf konusunda temas ettiği Hz. Ömer ve Hişam arasında geçen rivayete alt başlık açmış ve bu konuyu i'cazu'l-Kur'ân meselesiyle bağlantılı olarak ele almıştır. Yedi harfin ümmete bir kolaylık olduğunu, ancak sahabeden isteyen kimsenin istediği bir lafzı, istediği bir lafızla değiştirme hürriyeti olarak görmemek gerektiğini belirtmiştir.²⁵⁹

On üçüncü babda, Kur'an'ın toplatılması ve Hz. Osman zamanında esas mushafın dışındaki mushafların yakılma sebebini söylemiştir. Kur'an'ın Hz. Peygamber zamanında Müslümanların sadırlarında olduğunu, deve kemiği, derilere ve taşlara yazıldığını ifade ederek, Yemame savaşında şehid hafızların çokluğundan dolayı Hz. Ömer'in telkiniyle, Hz. Ebu Bekir zamanında toplatıldığını söylemiştir. Hz. Osman zamanında, Ermenistan seferinde Huzeyme'nin, şahit olduğu olaylar karşısında Müslümanların ehli kitabın farklılaştığı gibi farklılaşmasından korktuğu için, bu durumu Hz. Osman'a bildirmesiyle, daha önce tek elde toplanan mushafın çoğaltılarak farklı şehir merkezlerine gönderildiğini ve geri kalan şahıs mushaflarının da yakılmasını emrettiğini söylemiştir. Müellif bu tür rivayetleri, yedi harfin yedi kıraat olmadığına en büyük delil olarak göstermiştir. Ayrıca, bazı kelimelerde ihtilaf

²⁵⁷ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 71-79.

²⁵⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 79,80.

²⁵⁹ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 80-83.

olduğunu, bu kelimeleri yazarken Hz Osman'ın emri doğrultusunda Kureyş lehçesinin esas alındığını belirtmiştir.²⁶⁰

Diğer mushafların yakılması meselesine müfessir ayrı bir başlık açmış, Hz Osman'ın bu işlemi yaptırmasını harf ve seslerin kadim olduğunu söyleyen Haşeviyye ve Hululiyeye bir cevap niteliğinde olduğunu belirtmiştir. Kurtubî, bir kelamcı tarzıyla konuyu ele almış, hadis-kadim kavramlarını açıklamış ve diyalektik bir üslupla meseleyi izah etmiştir. Kelamullahın, ses ve harflerden farklı ve kadim olduğunu belirtmiş, ayrıntılı bilgi için kelam kitaplarına bakılabileceğini, aynı zamanda kendi eseri olan *el-Kitabu'l-üsnâ fi şerh esmâi'l-husnâ* adlı kitapta ele aldığını belirtmiştir.²⁶¹

Kurtubî bir diğer alt başlıkta ise, Rafizîlerin, Ahzab ve Berae suresinde Ehl-i Sünnete yönelik olarak, Huzeyme rivayetindeki gibi tek bir kimsenin rivayetinin ayetleri ve harfleri nakletmekte yeterli olduğu iddiasını ele almış, bu görüşü iki şekilde reddetmiştir. Huzeyme'nin ilgili ayetleri getirmesinin bir hatırlatma olduğunu, Zeyd b. Sâbit'in ve diğer Müslümanların onun getirdiklerinin ayet olduğunu icmayla bildiğini belirtmiş, dolayısıyla ayet sadece Huzeyme ile sabit olmamıştır. İkinci cevap ise, Hz. Peygamber'in Huzeyme'nin alakalı iki şahite denk olması ile ilgili rivayetin sahih olduğunu, dolayısıyla bu rivayete istinaden Huzeyme'nin istisna bir yeri olduğunu belirtmiş olmasıdır. Farklı Huzeyme'lerin var olduğunu ve bunların birbirinden farklı nesepleri olduğunu söyleyen müellif, hadis âlimlerinin Kur'an'ın Peygamber zamanında toplandığı ile ilgili rivayetlerine yer vermiş ve Hz Peygamber zamanında Kur'an'ın toplu olduğunu belirtmiştir. Nitekim kıraat âlimlerinin rivayetlerinin sahih bir senetle Hz. Peygambere dayanıyor olması, Kur'an'ın başından beri toplatıldığını göstermektedir.²⁶²

On dördüncü babda, surelerin tertibini ele alan müellif, sahabenin mushaflarında farklı sıralamaların var olduğunu belirtmiştir. Kimi mushaflarda nüzûl sırası, kimi mushaflarda ise, mekkî-medenî olması ön plana alınmıştır. Bazı âlimlerin sure tertibinin, sahabenin icthadı olduğu fikrine sahip olduğunu belirtmiş, bazı âlimlerin ise tertip farklılığının son arza muttali olmayan mushaflar olduğunu ve sıralamanın

²⁶⁰ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, I, 83-90.

²⁶¹ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, I, 90-92.

²⁶² Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, I, 92-96.

son arzada belirlendiğini, bu konuda değişiklik yapmanın caiz olmadığını belirtmiştir. Kurtubî, son inen ayetle ilgili rivayet farklılığına temas etmiş ve mekkî-medenî ayetlerin neler olduğunu belirten rivayetlere yer vermiştir.²⁶³

Kurtubî, ilgili babın alt başlıklarında Kur'an'ın harekelenmesi ve harflerin yazımını ele alarak, Haccac'ın emri ile Yahya b. Ya'mer'in bu işi yaptığını söylemiş ancak farklı rivayetlerde Ebû Esved ed-Düvelî'nin yapmış olduğunu söyleyenlerin de var olduğunu belirtmiştir. Kur'an'daki aşırıların ne zaman ortaya çıktığından bahseden müellif, bazı âlimlerin bunu hoş gördüğünü, bazı âlimlerin ise karşı çıktığını belirtmiştir. Kıraat âlimi ed-Dânî'den nakille t'aşir ve tahmis ile ilgili rivayetlerin, bu işin sahabenin işi olduğunu gösterdiğini belirtmiştir. Aynı şekilde, Kur'an'daki harf ve kelime sayısı hakkında bilgilenmek isteyenlerin adı geçen âlimin eserine başvurmaları gerektiğini söylemiştir. Kur'an'daki ayetlerin ve harflerin sayısı ile ilgili farklı rakamların olduğunu söylemiş ve görüş sahiplerini isimlerini vererek zikretmiştir.²⁶⁴

Daha sonraki babta sure, ayet, kelime ve harf kavramlarını ele alan müellif, sözlük ve ıstılah manalarını ortaya koymuştur. Sure olarak isimlendirilme sebebini, bir noktadan başka bir noktaya yükseltmesi ve değerini artırması olarak ifade etmiştir. Ayetin ise bir şeyleri birbirinden ayıran alamet manasında olduğunu söylemiş, sure ve ayet kelimesinin aslının ne olduğuyla ilgili dilcilerin görüşlerine yer vermiştir. Kelime ve harf kavramlarını da ele alan müellif, bazen bu kelimelerin mecaz ve genişlik olarak birbirinin yerine kullanıldığını belirtmiştir. Huruf-u mukatta harflerinin asıl anlamıyla harf değil kelime olduğunu söyleyerek, harf kelimesinin Hâc suresi 11. ayetteki anlamından dolayı, yedi harf meselesinin Arap dilindeki yedi vecih olduğunu ifade etmiştir.²⁶⁵

Kurtubî, on altıncı babda, garibu'l-Kur'ân meselesini anlatmış ve âlimlerin arasında mürekkebe kelam olarak Kur'an'da başka dillere ait kullanım olmadığı konusunda ittifak ettiğini söylemiştir. Kur'an'da geçen İsrâil, Cebrâil gibi bazı özel isimlerin Arapça asıllı olmadığını da malum olduğunu belirterek, meselenin özel isimlerin haricinde lafız olarak başka dillere ait kelimelerin var olup olmadığıyla ilgili

²⁶³ el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 96-101.

²⁶⁴ el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 101-106.

²⁶⁵ el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 106-110.

olduğunu ifade etmiştir. Taberî gibi bazı âlimler, Kur'an'da Arapça dışında başka dilden kelime olmadığını söylemişken, İbn Atıyye gibi âlimler Arapça dışında da başka dilden gelen kelimelerin var olduğunu söylemiştir. Ancak başka dilden gelse de bu kelimeler Araplar arasında yaygınlaşmış ve dönem içerisinde Araplar tarafından kullanılan kelimeler olduğunun da altını çizmiştir. Bu kelimeler içerisinde Habeşçe, Farsça, Türkçe, Süryanice gibi dillerden gelen lafızlar bulunmaktadır. Müfessir, Taberî'nin, Kur'an'da başka dillerden kelimeler vardır görüşüne karşı itirazlarına yer vermiş, şayet başka dillerden olsaydı "apaçık Arapça" ifadesinin anlamsız olacağını belirtmiştir. Ayrıca ilgili lafızların Arap veznine uymadığına dair ifadelerine nahiv açısından da cevap verildiğini ifade etmiştir.²⁶⁶

Bir diğer babta İ'cazu'l-Kur'ân meselesini ele alan müellif, mucizelerin peygamberlerin doğruluğuna delalet ettiğini söylemiş, mucize olarak isimlendirilmesinin ise, insanların benzerini getirmekten aciz olmasıyla açıklamıştır. Mucizenin beş şartı olduğunu ve bunlardan herhangi bir tanesi olmazsa mucize olarak isimlendirmenin mümkün olmadığını belirtmiştir. Bu şartlardan ilki, ayın yarılmaması gibi sadece Allah'ın güç yetirebileceği şeylerden olmasıdır. İkinci şart, asanın yılan olması gibi harikulade şeyin meydana gelmesiki bu durum nübüvvet iddia edenin doğru sözlülüğüne delalet etmektedir. Üçüncü şart, mucize olan şeye Allah'ın şahit tutulması, meydana gelen olayın Allah'ın izni ve iradesiyle olduğunun belirtilmesidir. Dördüncü şart meydana gelen şeyle davanın uyumluk göstermesidir ki bu sebeple Müselmetü'l-kezzâb'tan sadır olan şeyler mucizenin dışında kalmaktadır. Çünkü iddia edilen şeyle meydana gelen şey birbirinin zıttıdır. Beşinci şart ise, meydana gelen şeyin benzerini hiçbir kimsenin getirememesidir.²⁶⁷

Bu meselenin açıklığa kavuşmasından sonra müfessir, mucizeleri Hz. Peygamber zamanında medyana gelmiş meşhur nakiller ve tevatür olmuş haberler olarak ikiye ayırmıştır. Kur'an'ın tevatürle zamanına ulaştığını ve bundan ortaya çıkan ilmin zaruri ilim kategorisinde olduğunu belirtmiş, Kur'an'ı Hz. Peygamberin en büyük mucizesi olarak kabul etmiş ve peygamber mucizelerinin toplumlarındaki durumun dikkate alınarak Allah tarafından kendilerine verildiğini söylemiştir.²⁶⁸

²⁶⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 110-112.

²⁶⁷ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 112-115.

²⁶⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 115,116.

Müfessir, Kur'an'ın i'caz oluşunu on maddede toplamıştır: İlk olarak Kur'an'ın nazminin eşsizliği ve Arapların alışıla gelmiş tarzlarından farklı olması, ikinci olarak farklı bir uslubunun olması, üçüncü olarak cezalet özelliğinin bulunmasıdır. Kurtubî, bu üç özelliğin bütün sure ve ayetlerde bulunan özellikler olduğunu İbn Hassâr'dan nakille belirtmiştir. Dördüncü özellik, Arap diline uygun eşsiz tasarruflarda bulunmuş olması, beşinci özelliğin geçmişe dair bilgileri ihtiva etmesi, sorulara ve indiği zamanın ihtiyaçlarına cevap vermiş olması, altıncısı ise vaad edilen şeylerin tahakkuk etmiş olmasıdır. Yedincisi, geleceğe dair gaipten haberleri ihtiva etmiş olması, sekizincisi insanların ihtiyaçlarını karşılayan hükümleri içermesi, dokuzuncusu i'caz yönü olan hikmetlerin bulunması, onuncu ise zahir ve batın olarak bütünlüğü ifade ediyor olmasıdır.²⁶⁹

Bu özelliklerin dışında i'cazu'l-Kur'ân konusunda Nazzâm ve Kaderiyenin “insanların benzerini getirmekten men edilmiş olmaları i'cazdır.” ve “ Kur'an zatı itibariyle i'caz değildir.” sözlerini ele almıştır. Burada Kur'an'ın zatının mucize olmadığını düşünen bu kimseleri reddetmiş ve âlimlerin Kur'an'ın zatının i'caz olduğu konusunda icma etmiş olduğunu söylemiştir. Daha sonra, *sarfe* kavramının iki kısma ayrıldığını, bir manasının nazire yapmaya güç yetirememeleri, diğer manası ise nazire yapmaktan alıkonulmuş veya engellenmiş olmalarıdır. Müfessir, ikinci görüşte olan kimseleri, “şayet Allah engellemiş olmasaydı Araplar nazire yapabilirlerdi” fikri sebebiyle eleştirmiş ve Arapların Kur'an'ın fesahat ve belagatine ulaşamayacaklarını belirtmiştir. İlk inen ayetler karşısında şaşkına dönen cahiliye Araplarının aciz kalıp, “bu sözleri Muhammed söylüyor” demeleri üzerine Kur'an onlara bir benzerini getirmelerine dair meydan okumuştur. Böylelikle müfessir, Kur'an'ın i'caz olduğunu, en yüksek edebiyata ve beyana haiz olduğunu ve cahiliye Araplarının benzerini getiremeyeceklerini anladıklarını söylemiştir.²⁷⁰

On sekizince babta, Kur'an'ın fazileti ve farklı meselelerde uydurma rivayetlerin bulunduğu dikkat çekmiş ve uydurma rivayet nakleden bazı kimselerin de isimlerini vermiştir. Müfessir, rivayet uydurma saikleri arasında hevâ, mezhebine davet, amel işlemeye teşvik ve İslam düşmanlığı gibi şeyleri saymıştır. Hiçbir amaçla uydurma hadislerin caiz olmadığını belirtmiş ve rivayet uydurmayı Hz. Peygambere

²⁶⁹ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 116, 119.

²⁷⁰ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 116-122.

iftira olarak değerlendirmiştir. En büyük zararın ise, zühde mensup olanların teşvik-sakındırma maksatlı uydurduklarını söylemiş, insanların bu rivayetleri kabul ederek delil olarak görmesi ve rükün haline getirmesi neticesinde gerçekleştiğini belirtmiştir.²⁷¹

Son kısımda, Kur'an'ın Hz. Peygambere indirilen mucize bir kitap olduğu konusunda bütün Müslümanların ittifak etmiş olduğunu belirtmiş, sudurlarda olan, dillerde okunan ve mushaflarda yazılan şekliyle tevatür olan, hiçbir eksiklik veya fazlalığın bulunmayan bir kitap olarak tanıtmıştır. Kim Kur'an'da eksiklik veya fazlalık olduğunu iddia ederse, icmaya muhalefet etmiş ve zaruri bilgiyi reddetmiş olacağını söylemiş, icmanın herkesi bağlayıcı ve zorunlu olduğunu belirtmiştir. Sahabe ve Hz. Osman'a Kur'an'dan eksiltme veya ekleme yaptı demenin Müslümanların kıraatini inkâr olacağını belirten Kurtubî, Hz Osman'ın Kur'an'ın toplatılmasını sadece Zeyd b. Sâbit'e vermediğini, Abdullah b. Mes'ud ve Ubeyy b. Ka'b gibi farklı sahabelerin de işin içinde bulunduğunu belirtmiştir.²⁷²

Kıraat farklılıklarının eksiklik veya fazlalık olarak düşünülmemesi gerektiğini, çünkü bu kıraatlerin sahabe yoluyla Hz. Peygambere ulaştığını ve Hz Osman'ın mushafına uygun olduklarını belirtmiştir. Yeri geldikçe ilgili ayetlerde ayrıntıya gireceğini söyleyen müfessir, tevatür kıraatleri inkâr eden kimsenin mürtet olacağını ve tövbeye davet edileceğini, tövbeden kaçındığı zaman boynunun vurulması gerektiğini ifade etmiştir. Şayet bir kimse, kendi nefsinden kıraat uydurur ve kitabı bu şekilde okursa, bu kimsenin de küfür dairesine girdiğini ve Allah'ın ayetlerine muhalif olduğunu söylemiştir. Sahabe ve tabiine dayandırılarak yapılan okuyuşların tefsir ve beyan cihetinden olduğunu, ancak bu kıraatlerle namaz kılınamayacağını ifade ederek, Bakara 2/106. ayetteki *nesih* meselesinde konuyu detaylı olarak ele alacağını belirtmiştir.²⁷³

²⁷¹ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, I, 122-126.

²⁷² Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, I, 126-130.

²⁷³ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, I, 126-134.

9. İbnü'z-Zübeyr el-Gırnâtî ve Tefsir Mukaddimesi

9.1. İbnü'z-Zübeyr el-Gırnâtî

9.1.1. Hayatı

Tam adı Ahmed b. İbrahim b. Zübeyr Muhammed b. İbrahim b. Zübeyr es-Sekafî olan müfessirin, künyesi Ebû Ca'fer'dir. Müellif h.627 yılında Endülüs'ün Ceyyân bölgesinde doğmuştur. Gırnâta'da yetiştiği ve buradaki hocalardan ders alıp, eserlerini orada yazdığı için el-Gırnâtî denmiştir.²⁷⁴ İbn Ferhûn birçok âlimden ders almış olan müfessirin hocalarının sayısını yaklaşık 400 olarak zikretmiş ve bunlardan Ebû Amr b. Hûtu'l-Allah (v. ?), Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Hadîce (v. 643 h.), el-Gazzâl (v. 680 h.) ve el-Kâdi Ebû'l-Hitâb b. Halîl (v. 717 h.) gibi isimleri zikretmiştir. İbnü'z- Zübeyr tefsir ilminin yanı sıra fıkıh, fıkıh usûlü, usûli'd-dîn, hadis, tecvîd ve Arapça ilimlerinde de temayüz etmiş bir şahsiyettir.²⁷⁵ En meşhur öğrencileri arasında, müfessir Ebû Hayyân el-Endelüsî ve oğlu Ebû Amr b. İbrahim b. Zübeyr (v. 765 h.) bulunmaktadır.²⁷⁶ Vefat tarihiyle ilgili kaynaklar h.708 yılını zikretmektedir.²⁷⁷

9.1.2. Eserleri

Müellifin yazmış olduğu *Milâku't-Te'vîl* adlı tefsirinin haricinde, bir kısım eserleri şöyledir: *es-Silâtü'l-silâ*, *el-Burhân fî tertib-i sûveri'l-Kurân*, *Şerhu'l-işâre li'l-Bâcî*, *Sebîlu'r-reşad fî fadli'l-cihâd*, *Re'du'l-câhil 'an 'itisâfi'l-mecâhil fî'r-red alâ's-şûziyye*.²⁷⁸

9.1.3. Tefsirinin Özellikleri

Müfessirin mukaddimede belirttiği üzere bu eser Hatib el-İskâfî'nin *Dürretü't-tenzîl* isimli eserinden istifade etmiş ve onun eksik bıraktığı kapalılıkları açıklığa kavuşturma amacıyla yazılmıştır. Aynı isimle eser veren Rağîb el-İsfahânî'nin

²⁷⁴ İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, I, 188, 189; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, I, 28.

²⁷⁵ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, VI, 140, 141.

²⁷⁶ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, VI, 99.

²⁷⁷ İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, I, 189; Makkarî, *Nefhu't-tîb*, VI, 99. Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, VI, 140-141; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, I, 28; Abdülkerim Ünalın, "İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî", *DİA*, XXI, 249.

²⁷⁸ İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, I, 189; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, I, 28.

tefsirinden de faydalanmış olabileceği söylenmiştir.²⁷⁹ Bazı kaynaklarda bu eserin İskâfî'nin özeti olduğu belirtilmiştir.²⁸⁰

Kur'an'ın tamamının tefsir edilmediği bu eserde, isminden de anlaşılacağı üzere müteşabih ayetler mushaf tertibine uygun şekilde ele alınmıştır. Müfessir ilgili ayetlere sure başlıkları altında temas etmiş, muhtemel soruları sormuş ve bu soruları cevaplandırmıştır. Bu eserde müfessir müteşabih ayetler lafzını teknik anlamı dışında değerlendirmiş ve anlamı kapalı, anlaşılması zor veya müşkil olan ayetler anlamında kullanmıştır. Ayrıca, müteşabih lafzını nahiv ilmindeki takdim-tehir ve ibaredeki fazlalık anlamında da kullanmıştır.²⁸¹ Eserde düşüncelerini ayetlerle, hadislerle, şiir ve dil bilgileriyle desteklemiş ve bu alanlardaki vukufiyetini göstermiştir.

Durretü't-te'vil'in ele aldığı müteşabih ayet sayısı 273 iken ve *Milâku't-te'vil*'in ele aldığı müteşabih ayet sayısı 377'dir. Bu da bize İbnü'z-Zübeyr'in daha detaylı bir çalışma yaptığı ve İskâfî'nin eserinde yer vermediği müteşabih ayetlere de yer verdiğinin göstermektedir.²⁸²

Mukaddimede ehli bidatın Kur'an'a yönelik eleştirilerine son vermek için bu eseri yazdığını ve tekrarların veya farklılıkların hikmetini ortaya koymayı amaçladığını belirtmiştir. İbnü'z-Zübeyr, bu eserde Ehl-i Sünnet akidesiyle ilgili önemli tespitlerde bulunmuş, aklın dindeki yerine temas etmiş ve Hâricîlerin, Kaderiyye'nin ve Mu'tezile'nin bazı görüşleri hakkında değerlendirmeler yapmıştır. Bu değerlendirmelerinde nasların çarpıtıldığını ve konuyla ilgisi olmayan ayetlerin delil olarak sunulduğunu ifade ederek eleştirilerde bulunmuştur.²⁸³ Dâru'l-kutübi'l-ilmîyye ve Dâru'l-garbi'l-İslâmî yayın evleri tarafından basılan iki ciltlik bu eser, konulu tefsir açısından oldukça önemli bir eserdir.

²⁷⁹ Aidiyyet ile ilgili tartışmalar için krş. Ömer Kara, "Râgıb el-İsfahânî", *DİA*, XXXIV, 398; Hatîb el-İskâfî, *Durretü't-tenzil ve ğurretü't-te'vil*, tahk: Mustafa Aydın, Ma'had buhûsi'l-ilmîyye, Mekke 2001, I, 93-133.

²⁸⁰ Burhan Çonkor, "İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî'nin Hayatı ve Surelerin Tertibi Meselesine Yaklaşımı", *Mütefekkir Dergisi*, c: 3, sy: 6, s. 258.

²⁸¹ İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî el-Girnâfî, *Milâkü't-te'vil el-kâtî bi zevi'l-ilhâd ve't-ta'til fi tevcîhi'l-müteşabihi'l-lafz min âyi't-tenzil*, tahk: Saîd el-Fellâh, Dâru'l-garbi'l-İslâmî, Beyrut 1983, I, 145.

²⁸² İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vil*, Muhakkikin girişi, I, 113.

²⁸³ Burhan Çonkor, "İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî'nin Hayatı ve Surelerin Tertibi Meselesine Yaklaşımı", s. 258.

9.2. Milâku't-Te'vîl'in Mukaddimesi

Mukaddimeye dilediği kimseye dilediğini veren cömert Allah'a hamd ile başlayan müfessir, Allah'ın şirk hariç bütün günahları bağışlayabileceğinden söz etmiş ve insanlar arasından resuller ve nebiler gönderdiğini ifade etmiştir. Allah, o elçilere tabi olanları birbirleri arasında merhametli, inanmayanlara karşı ise şiddetli kılmıştır. Tefrikadan uzak durmak için cemaatin gerekli olduğunu, Kur'an ve sünnete sarılmak gerektiğini ifade etmiştir. Bu iki şeye sarınıldığında Allah'a giden yolun, Kitabullah'ı düşünmenin, apaçık mucizelerin ve delillerin kapısının açılacağını söylemiştir. Hz. Peygamberin “bana Kur'an dışında vahiy verildi”²⁸⁴ hadisinin anlamının da bu şekilde bilineceğini söylemiştir. Hz. Peygambere makam-ı mahmûd, livâ ve büyük şefaatin verildiğini kabul etmiş, şefaatten kendisi için pay istemiş ve Hz. Muhammed'de güzel örnekler olduğunu vurgulamıştır.²⁸⁵

Daha sonra Kur'an'ı anlamak için yapılan çabaların ömrün en değerli zamanları olduğunu, sığınılacak güvenli bir liman olduğunu, sağlam bir kulp olduğunu, ayrıca Kur'an'ı anlamak için gece ve gündüzün yeterli gelmeyeceğini söylemiştir. Kur'an ile bereketin hâsıl olacağını, onun ışığı ile yerin ve göğün aydınlanacağını söyleyen müfessir, Kur'an'ı *hüdâ*, nur ve gönüllere *şifa*, sımsıkı ona sarılanlar, azaptan korkan ve dikkatli olan kimseler için *vâkî*, hakkı ödenmeyecek bir *nimet* olarak addetmiştir. Paragrafın sonunu da Mâide sûresi 15. ayetin son kısmı ile tamamlamıştır.²⁸⁶

Müfessir, âlimlerin Kur'an ilimleri, Kur'an'ın nazmı, mefhumu, müteşabih ayetler içerisinde yer alan; farklı sûrelerde geçen benzer ayetlerin lafız veya tabir farklılıklarıyla ilgili şeyleri kapalı bırakmış olmasını, bu problemleri sadece mahir kimselerin çözebileceği gerekçesiyle ifade etmiştir. Müellife göre, tefekkür ve tedebbür sahibi olmayan kimselerin bu minvaldeki ayetleri anlaması mümkün gözükmemektedir. Müteşabih kısımlarında yer alan ayetlerdeki lafız benzerliği, lafız fazlalığı, lafzın takdim edilmesi veya tehir edilmesini, her ayetin siyak ve tertibiyle anlam kazandığını belirterek açıklamış ve Sad suresi 38/29. ayetle Kur'an'ın üzerinde tedebbür edilmesi gereken bir kitap olduğuna işaret etmiştir.²⁸⁷

²⁸⁴ Sahihu'l-Buhârî, Fezâilü'l-Kur'ân, 1, Muslim, İman, 239.

²⁸⁵ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, I, 143-144.

²⁸⁶ Maide: 5/15 فَذَٰءِجَٰكُمْ مِّنَ ٱللَّهِ نُورٌ وَكِتَابٌ مُّبِينٌ

²⁸⁷ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, I, 145.

Geçmiş âlimlerin müteşabih konusunda yeterli eserler kaleme almadığını, bu konuda sadece *Durretü't-tenzîl ve ğurreti't-te'vîl* adlı eserin yazıldığını belirtmiştir. İskafi'nin görüşlerini “ġ” rumuzunu vermiş ve görüşlerin karışmasının önüne geçmiştir. İbnü'z-Zübeyr bu eseri, inkârcıları reddeden, mülhidlerin önüne set olan bir kitap olarak tanımlamıştır. Kendisinin de imkân ölçüsünde kapalıları gidererek müteşabih ayetleri ele alacağından bahsetmiş, ilhad ve ta'tîl ehline reddiye olacağına işaret etmiştir. Nitekim kitabına vermiş olduğu isimden hareketle bu eserin yazılış amacını ortaya çıkarmak kolay olacaktır.²⁸⁸

Mukaddimedede belirlemiş olduğu çerçeve içerisinde Allah'ın yardımıyla amacını gerçekleştireceğini, yapmış olduğu bu işin güzel bir iş olduğunu ve tefsir eserleri içerisinde, büyük bir öneme haiz olduğunu söylemiştir. Bu noktadan hareketle eserine *Milâkü't-te'vîl el-kâtî bi zevi'l-ilhâd ve't-ta'tîl fî tevcîhi'l-müteşabihi'l-lafz min âyi't-tenzîl* ismini verdiğini söylemiştir.²⁸⁹

Müfessir, sonuç kısmında rahmeti her şeyi kuşatan Allah'a yakarıшта bulunmuş ve Allah'ın onu af ve mağfirete ulaştırmasını temenni etmiştir. Ayrıca dönemin yöneticilerinden olan emirü'l-müslimine²⁹⁰ Allah'ın yardım ve fetih nasip etmesini dilemiş ve Saffât sûresi 37/96. ayete referans ile eserine başlamıştır.²⁹¹

²⁸⁸ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, I, 148.

²⁸⁹ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, I, 148.

²⁹⁰ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, I, 148, dpn. 7: İbn Yusuf b. Nasr el-Hazercî

²⁹¹ İbnü'z-Zübeyr, *Milâkü't-te'vîl*, I, 148.

10. İbn Cüzeyy el-Kelbî ve Tefsir Mukaddimesi

10.1. İbn Cüzeyy el-Kelbî

10.1.1. Hayatı

Tam adı Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Cüzeyy el-Kelbî olan müfessir, Ebû'l-Kâsım künyesiyle anılmaktadır. Makkarî h.693 yılında doğduğunu söylemiştir.²⁹² Yemen asıllı müfessir, Kelb kabilesine mensup olup dedelerinden Cüzeyy'e nispetle anılmaktadır. Ataları ilk fetihler sırasında Endülüs'e gelerek Gırnâta'nın güneyindeki Velme'ye yerleşmişlerdir.²⁹³

Gırnâta'da yetişen ve ilmi birikiminin bir kısmını burada elde eden müfessir, tefsir ilminin yanı sıra fıkıh, fıkıh usûlü, kelim, hadis, kıraat ve Arap dili alanlarında da temayüz etmiş, çok yönlü bir âlim olduğuna yazmış olduğu eserler şahitlik etmiştir.²⁹⁴ Hitabeti oldukça etkili olan müfessir, genç yaşına rağmen şehrin en büyük camisinde hatiplik yapmıştır. En önemli hocası İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî olan müellif, ondan Arapça, fıkıh, hadis ve Kur'an ilimlerini öğrenmiş ve fikri alt yapısının temellerini, hocası İbnü'z-Zübeyr oluşturmuştur. Nitekim ilgili mukaddimede *hocam* diyerek ondan bahsetmiştir. İlimle meşgul olmanın yanısıra, insanları cihada da teşvik eden müellif, İspanyol ve Portekizlilere karşı Nasrîler ve Merînîler'in savaşında şehit olarak h.741 yılında vefat etmiştir.²⁹⁵

10.1.2. Eserleri

et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl adlı tefsir eserinin dışında farklı ilim alanlarına da ait birçok eser yazan müfessirin önemli eserlerinden bir kısmı şöyledir: *Takrîbu'l-vusûl fî ilmi'l-usûl, el-Kavânînu'l-fıkhiyye (Telhîs mezhebi'l-Mâlikiyye ve't-tenbîh alâ mezhebi's-Şafîiyye ve'l-Hanefiyye ve'l-Hanbeliyye), Usûlu'l-kurrâ es-sitte gayre Nâfi, Vesîletü'l-Müslim fî tezhîb-i sahih-i Müslim.*²⁹⁶

²⁹² Makkarî, *Nefhu't-tîb*, V, 516.

²⁹³ Ahmet Özel, "İbn Cüzey", *DİA*, 1999, XIX, 406.

²⁹⁴ İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, II, 274, 275.

²⁹⁵ Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, II, 85-87; Ahmet Özel, "İbn Cüzey", *DİA*, XIX, 406.

²⁹⁶ İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, II, 275; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, II, 86; Ahmet Özel, "İbn Cüzey", *DİA*, XIX, 406.

10.1.3. Tefsirinin Özellikleri

İbn Cüzeyy tefsirinde nakle ve akla önem vermiş, kendisinden önceki müfessirlerin bir kısım görüşlerini eleştirmiş ve farklı düşüncelerine eserinde yer vermiştir. Kur'an'ın Kur'an'la, hadis ve sahabe kavliyle tefsir edilmesine dikkat ederken, dilsel ve akli çıkarımlara da yer vermiştir. İbn Cüzeyy'in tefsiri: iki mukaddimeye sahip olması, mukaddimedeki gerçekleştirmek istediği hedeflere ulaşması, kendinden önceki bilgi birikimden istifade ile geleceğe yönelik adımlar atması ve kendisinden sonra yaşayan birçok tefsir eserinin, onun kitabından istifade etmesi açısından oldukça önemi haizdir.²⁹⁷

Tefsir eserinde en çok istifade ettiği âlimler arasında, Zemahşerî ve İbn Atıyye gelmekte; ayrıca tefsir kaynakları arasında Taberî, Nakkâş, Maverdî, Gaznevî gibi âlimlerin de yer aldığı bilinmektedir.²⁹⁸ Müellifin tefsirini özlü bir şekilde yazması, eserinde yer verdiği görüşleri tahlil ve tenkit etmesi, ayetleri tefsir ederken ilk olarak sebebi nüzûle, daha sonra ayrıntıya girmeden dil, kıraat ve fıkhi konulara temas etmesi, tefsirini değerli kılan hususların başında gelmektedir.²⁹⁹

10.2. et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl'in Mukaddimesi

Müfessir, hamdele ile başladığı girişte, Kur'an'ın hüdâ ve zikir olduğunu ifade ederek devam etmiş; faydalı bütün ilimlerin, kesin delillerin, hikmetin, edebi güzelliklerin ve rabbanî sırların var olduğunu belirtmiştir. Kur'an'ın insanları ve cinleri acze düşürdüğünü ve Kur'an'ın i'cazını dilci âlimlerin de itiraf ettiklerini söyleyerek, ezberlenmesinin kolay olduğunu, bununla birlikte değişmesinin ve bozulmasının mümkün olmadığını ifade etmiştir. Allah Kur'an'ı öyle bir şekilde indirmiştir ki, vahye şahit olanlar da olmayanlarda bunu bilmektedir. Kur'an'da; müminler için ve kâfirlere karşı deliller olduğunu ifade eden müfessir; Kur'an'ın konulmuş olan hükümlerle insanlara hidayet kaynağı olduğunu, helal-haramı açıkladığını, İslamın şiarlarını bildirdiğini ve Kur'an'da emirler, yasaklar, öğütler bulunduğunu söylemiştir. Müellif, Kur'an ehli olan kimselerin ise; ehlullah olduğunu, Allah'ın onları cennete varis kıldığını söylemiştir. Allah'ın bizi Kur'an ile

²⁹⁷ Alî Muhammed ez-Zübeyr, *İbn Cüzeyy ve menhecuhû fi't-tefsîr*, Dâru'l-kalem, Dimeşk 1987, II, 821-921.

²⁹⁸ Nurullah Denizer, *İbn Cüzey'in et-Teshîl li- 'ulûmi't-tenzîl Adlı Eserinde Kur'an İlimlerine Yaklaşımı*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2009, s. 6.

²⁹⁹ Denizer, *İbn Cüzey'in et-Teshîl li- 'ulûmi't-tenzîl Adlı Eserinde Kur'an İlimlerine Yaklaşımı*, s. 7-8.

nimetlendirip, hitabı ile şereflendirdiğine temas etmiş, saymış olduğu nimetler için şükretmemiz ve kıymetini bilmemiz gerektiğini ifade etmiştir.³⁰⁰

Bu uzun hamdele kısmından sonra, Hz. Peygambere salât ve selam etmiştir. Bize Allah'ı gösterdiğini, risaleti ulaştırdığını ve Kur'an'ı getiren kişi olduğunu söyleyen müellif, Hz. Peygamberin Allah yolunda hakkıyla mücadele ettiğini, kulların kurtuluşu için çaba harcadığını, öğretici, beyan edici, nasihat edici olduğunu ve onunla hakkın batıldan ayrıldığını, şüphe ve nifak tohumlarının silindiğini ifade etmiştir. Hz. Peygamberin ismini zikrederken ümmi, Kureşî ve Hâşimî olduğunu ifade etmiştir. Bunun gerekçesi olarak; müfessirin, Hz. Peygamberin nesep ve soyca temiz bir aileden geldiğini ifade etmek istediğini söyleyebiliriz. İbn Cüzeyy, Allah'ın mucizelerle onu desteklediğini, insanların en şerefli olduğunu ifade etmiş, Hz. Peygamberin kıyamet günü ilk şefaate edecek ve ilk cennete girecek kişi olduğundan bahsedip, ashaba salât ederek mukaddimeye devam etmiştir.³⁰¹

Kur'an'ı Kerim ilminin en değerli, faydalı ve şerefli ilim olduğunu ve bu ilimle ilgili eser verdiği için nimetlendirilmiş olduğunu söyleyen müfessir, bu ilmi elde etmeye çalışırken çeşitli âlimlerin eser ve tasniflerinden yararlandığını söylemiştir. Nitekim yararlandığı bu eserlerin kiminin uzun, kiminin ise kısa olduğunu görmekteyiz. Her müellifin bu ilmi yaparken kendi yollarını takip ettiklerini, kendisinin de bu eseri veciz ve faydalı bir eser olarak tasarladığını ifade etmiştir. Bu eseri yazarken dört maksadı, yani faydayı gözettiğini söyleyen müellif; ilk fayda olarak birçok ilmi ihtiva etmesi, talebeler için kolaylaştırılmış olması, birçok eserden kısaltmalar yaparak faydalanmış olması, Kur'an'ın bütün fununu içermesi ve tekrarları atmasıdır. İkinci faydası ise, kendisine ait fikirlere yer vermesi ve ince noktaları zikretmiş olmasıdır. Üçüncü fayda, ibareden kaynaklanan veya müfessirlerin kapalı bıraktığı noktalardaki problemleri izah etmesi, ayrıca mücmel ve muhtemel lafızları açıklamasıdır. Dördüncü fayda ise, müfessirlerin sözlerini, doğruyu yanlıştan ve râcihi mercûhtan ayırıp tahkik etmesidir.³⁰²

Dördüncü fayda ile bağlantılı olarak insanların sözlerini üçe ayıran müellif, bu kısımları; sahih, batıl ve sıhhat-fesad ihtimali olanlar şeklinde sıralamıştır. İhtimali

³⁰⁰ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, tahk: Muhammed Sâlim Hâşim, Daru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1995, I, 3.

³⁰¹ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 4.

³⁰² İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 4.

sözleri, mütesâvî ve mütefâvit olarak, tefâvüt sözleri ise az veya çok olarak ikiye ayırmıştır. Burada bu meseleyi zikretmesinin sebebi, tefsirinde müfessirlerden nakilde bulunurken güçlü veya zayıf olanı, racih veya ercah olanı, hata ve yanlış gibi ifadelerle ayırımında bulunduğunu göstermiş olduğu içindir. Bazı zamanlarda alıntı yaptığı müfessirlerin ismini zikrettiğini, bunun da iki nedenden ötürü olduğunu ifade etmiştir. Bu nedenler ya uhdesinden çıkış ya da yardımcı olma maksatlıdır. İsnad veya nisbet karmaşası olan sözlere mümkün oldukça yer vermediğini, eğer isnadsız bir söz zikretmişse bunun kendi düşünceleri veya başkasına ait düşünceler olduğunu izah eden müfessir, bu ifadeleri uyarı maksatlı zikrettiğini ve değerlendirmeyi ilmi veya dilsel olarak yapmış olduğunu ifade etmiştir.³⁰³

İbn Cüzeyy, kitabının ismini zikretmiş ve iki mukaddime yazdığını söylemiştir. İlki Kur'an tarihi, tefsir tarihi, ulûmu'l-Kur'ân ve tefsir usûlüne dair faydalı meseleleri ihtiva etmekte, ikinci kısım ise Kur'an dilinde çokça yer alan kelimelerin manalarını açıklamaktadır. Allah'ın bu amelini kabul eylemesini ve cennete gitmesi için vesile kılmasını temenni ederek duayla bitirmiştir.³⁰⁴

Bu girişten sonra müfessir ilk mukaddimesine başlamış ve bu kısmı iki başlığa ayırmıştır. İlk kısım, Kur'an tarihi ile bilgiler ihtiva etmektedir. Bunlar içerisinde Hz. Peygambere vahyin kırk yaşında gelmiş olması ve ilk inen veya son inen ayetlerin neler olduğu gibi konular ele alınmıştır. Vahyin iniş süresini vermiş ve süre ile ilgili tartışmaların Hz. Peygamberin vefatıyla ilgili olduğunu söylemiştir. Müfessir, ilk inen ayet ile ilgili farklı rivayetlere yer vermiş, ancak kabul ettiği görüşün Âlak suresinin ilk ayetleri olduğunu ifade etmiştir. Son inen ayetlerle ilgili tartışmaya da yer vermiş, ancak bir tercihte bulunmamıştır.³⁰⁵

Müfessir daha sonra mushafın toplanılması meselesine temas etmiş, Hz. Ali'nin nüzûl tertibine göre kendi mushafını topladığını söylemiştir. Hz. Ebubekir döneminde Yemâme savaşında şehit olan kurrâların çokluğu sebebiyle, mushafların sure tertibi olmaksızın bir araya getirildiğini ve oluşturulan bu mushaf'ın Hz. Ebubekir'den sonra, sırasıyla Hz. Ömer ve Hz. Hafsa'ya emanet edildiğini söylemiştir. Sonraki süreçte İslam coğrafyasının genişlemesi ve ihtilafların çoğalması

³⁰³ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 5.

³⁰⁴ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 5.

³⁰⁵ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 6.

üzerine Huzeyfe b. Yemam'ın tavsiyesi ile Hz. Osman'ın mushafları Hz. Zeyd b. Sâbit başkanlığında toplattırıldığına temas etmiştir. Zübeyr b. Avvâm, Saîd b. el-Âsî ve Abdurrahman b. Hâris'in bulunduğu heyete, Hz. Osman eğer ihtilafa düşerlerse Kureyş lehçesini esas alarak çözmelerini emretmiştir. Bu heyetin yapmış olduğu çalışmadan sonra Kur'an çoğaltılmış, büyük şehirlere gönderilmiş ve Hz. Osman diğer mushafların yok edilmesini emretmiştir. Bugünkü sure tertiplerinin bu işleme dayandığını söyleyen İbn Cüzeyy, Hz. Peygamberin yaptığına dair söylenen görüşleri rivayetlerle uyuşmadığı gerekçesiyle kabul etmemiştir.³⁰⁶ Kur'an'ın harekeleme işini ilk yapan kişinin Abdülmelik b. Mervan'ın emriyle Haccac b. Yusuf olarak ifade etmiş, ancak farklı görüşler olduğuna da temasta bulunmuştur.³⁰⁷

Müfessir, Kur'an'ın; Kur'an, Furkan, Kitab ve Zikr şeklinde dört ismi olduğunu söylemiş, kerîm- azîz vb. diğer ifadelerin ise, isim değil sıfat olduğuna temas etmiştir. Sonra bu isimlerin kökenlerine temas etmiş ve açıklamada bulunmuştur. Ayet kelimesini "alâmet" olarak ifade eden müellif, Kur'an'daki cümlelere isim olarak verildiğini ve Hz. Peygamberin risaletine işaret (alâmet) olması hasebiyle bu ismin verildiğini söylemiştir.³⁰⁸

İkinci bölümde ise, mekkî ve medenî kavramlarını ele almış, mekkî kavramının hicretten önce inen ayetler için, medenî kavramın ise, Mekke'de inmiş olsa dahi hicretten sonra olan ayetler için kullanılacağını ifade etmiştir. Sureleri bu açıdan üç kısma ayırmış, ilk kısmın mekkî sureler, ikinci kısmın mekkî veya medenî olduğu ihtilafli olan sureler, üçüncü kısmın ise medenî sureler olduğunu belirtmiştir. Müfessir, mekkî surelerin 22 tane olduğunu, 13 surenin³⁰⁹ ihtilafli olduğunu ve geri kalan surelerin medenî olduğunu vurgulamış, ancak bu surelerin içerisinde farklılıklar olabileceğini de söylemiştir.³¹⁰

İbn Cüzeyy, mekkî surelerin akide, müşrikleri red ve peygamber kıssalarını içerdiğini; medenî surelerin ise, ahkâm ayetleri, Yahudi ve Hristiyanları red, münafıklardan bahsetme ve fetavâ ile ilgili konuları ele aldığını söylemiştir. "Ey

³⁰⁶ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 6-7.

³⁰⁷ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 7.

³⁰⁸ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 7.

³⁰⁹ Mekkî-Medenî sure isimleri için bkz: İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 7-8.

³¹⁰ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 8.

iman edenler” diye başlayan hitapların medenî, “Ey insanlar” diye başlayan ayetlerin ise mekkî veya medenî olacağını ifade etmiştir.³¹¹

Üçüncü kısımda Kur’an’ın içerdiği mana ve ilimleri ele alan müfessir, Kur’an’ın inzalindeki maksadı, insanları Allah’a kulluk etmeye ve dini kabul etmeye davet olarak kabul etmiştir. Bu maksadın iki şeyi içerdiğini, bu şeyleri bilmekle Kur’an’ın manalarının ortaya çıkacağını söylemiştir. Müellif, Kur’an’ın indirilme maksatlarından ilkinin, yaratılanlara kulluğu beyan etmek; ikincisinin ise kulları dine teşvik etmek ve teredütü gidermek maksatlı olduğunu söylemiştir. Kulluğu; akide esasları ve ahkâm olarak ikiye ayırmış, aynı zamanda teşvik kavramını da terğîb ve terhîb olarak ayırmıştır.³¹²

İbn Cüzeyy, maânîl-Kur’ân’ı; rububiyyet, nübüvvet, meâd, ahkâm, va’d, vaîd ve kıssa şeklinde yediye ayırmıştır. Cennet ve cehennem birlikte yer almasını eşyanın zıttı ile bilenebileceği kaidesine bağlayan müellif, daha sonra tafsilatlı bir şekilde bu kavramları açıklamıştır. İlgili kavramları açıklarken kıssaların tekrarının hikmeti sorusunu ele almış ve kıssalarla ilgili şunları saymıştır: Bir kıssada anlatılanın başka bir kıssa da anlatılarak fayda umulması, kısa ele alınması gereken yerlerde kısa, uzun anlatılması gereken yerlerde uzunca anlatarak Kur’an’ın fesahatini göstermesi, son olarak bir amaca binaen bunun yapılması olarak söylemiştir. Kıssaların maksatları arasında nübüvveti ispat, vahdaniyeti ispat, Hz. Peygamberi teselli etmek, inanmayanları korkutmak gibi çeşitli amaçları olduğunu söyleyen müfessir, Peygamber kıssalarının birçok faydası vardır diyerek konuyu tamamlamıştır.³¹³

Dördüncü kısımda Kur’an ile bağlantılı ilimlere (funûn) yer ayırmış olan İbn Cüzeyy, Kur’an ile ilgili söz söyleyebilmek için on iki ilmi bilmek gerektiğini belirtmiştir. Bu ilimler; tefsir, kıraat, ahkâm, nesih, hadis, kıssa, tasavvuf, usûlüddin, usûlü fıkıh, dil, nahiv ve beyan şeklindedir. Tefsirin, bu ilimler içerisinde merkezi bir yeri olduğunu, diğer ilimlerin ise tefsire nispetle alet ilimlerinden olduğunu söylemiştir.³¹⁴

³¹¹ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li ‘ulûmi’t-tenzîl*, I, 8.

³¹² İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li ‘ulûmi’t-tenzîl*, I, 8.

³¹³ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li ‘ulûmi’t-tenzîl*, I, 9.

³¹⁴ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li ‘ulûmi’t-tenzîl*, I, 9.

Müellif tefsiri, “ Kur’an şerhi, manasının beyanı ve nassın iktiza veya işaret veya necvasını izah etmektir.” şeklinde tanımlamıştır. Tefsir eserlerine bakıldığında, ortak görüşler ve farklı görüşler şeklinde ikiye ayrıldığını ve bunlarında alt dalları olduğunu söylemiştir. Ancak eserinde farklı görüş gibi gözükse, ancak aslında ortak olan görüşleri ihtilaf olarak almadığını, bu türden tefsirlere bir görüş olarak yer verdiğini söylemiştir. Tefsir ve te’vil aynı manaya gelir diyenlerin olduğunu söyleyen müfessir, tefsirin lafız için te’vilin mana için olduğunu savunanların da var olduğunu, ancak doğru olan, görüşün üçüncü görüş olan tefsirin şerh olduğunu, te’vilin ise sözün zahirinin iktiza etmediği başka bir manaya hamledilmesi olduğunu böylelikle kelamın zahirinin terkedilmesi sonucunu doğurduğunu belirtmiştir.³¹⁵

İbn Cüzeyy, kıraati şaz ve meşhur olarak ikiye ayırmıştır. Meşhur kıraati yedi olarak belirtmiş, ancak eserinde Nâfi’nin kıraatine de yer verdiğini bunun gerekçesi olarak Endülüs ve Mağrib de kullanılıyor olması ve Medine ehlinin kıraati olması olarak ifade etmiştir. Ahkâm ilmini ise, Kur’an’da yer alan emir ve yasaklar, ayrıca fihhi meseleler olarak belirtmiştir. Müfessir, ahkâm ayetlerinin farklı tasnifleri olduğunu, bunların doğuda İslam dünyasında en güzel örneklerinin, Kâdı İsmail ve İbnu’l-Hasen Kibâh olduğunu, Endülüs tarafında ise Kâdı İbnu’l-Arabî ve İbnu’l-Feres olduğunu ifade etmiştir. Nesih meselesinin ise, hükümlerde cari olup, haberlerde mümkün olmadığını söylemiş ve bu konuda yazılan en güzel eserin Kadı İbnu’l-Arabî’ye ait olduğunu belirten müfessir, ileriki kısımlarda neshin kaidelerini açıklayacağını söylemiştir. Hadis ilmini ise, içerisinde sebebi nüzûlü de barındıran geniş anlamıyla değerlendirmiş ve ayetlerin niçin ve ne zaman indiğinin bilinmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ayrıca Hz. Peygamberden tefsir ile ilgili birçok rivayet olduğunu ve onun sözlerinin diğer insanların sözlerinden önce geldiğini söylemiştir. Kıssa konusunun da önemini belirtmiş ancak, birçok sahih rivayetle birlikte sahih olmayan rivayetlerin de var olduğunu altını çizmiştir. Hatta bazı eserlerde peygamberlere yakışık almayacak şeyleri isnad eden rivayetlere de yer verildiğini söylemiştir.³¹⁶

Tasavvuf meselesinin de Kur’an ile irtibatlı olduğunu söyleyen müfessir, tasavvufu ulûhiyeti bilmek, nefsi terbiye etmek, ahlakı güzelleştirmek ve kötü ahlaktan

³¹⁵ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li ‘ulûmi’t-tenzîl*, I, 10.

³¹⁶ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li ‘ulûmi’t-tenzîl*, I, 10.

uzaklaşmak olarak tanımlamıştır. Ancak tefsir ile ilgi söz söyleyen mutasavvıfları, hakikati ifade edenler ve Arapçanın sınırlarını aşip Bâtıniliğe kayanlar olarak ikiye ayırmıştır. Örnek olarak, Ebû Abdurrahman es-Sülemî'nin *ed-Dekâik* isimli eserini ele almış ve tamamı batıl diyenlerin değerlendirmelerinin insaflı olmadığını, bu eserde hem doğru hem de yanlış olduğunu belirtmiş, tasavvuftaki on iki makamın tefsirde yeri olduğunu çeşitli ayetlerden referansla göstermiştir.³¹⁷ Müfessirin tasavvuf ilmini tefsir yapabilmek için gerekli ilimlerden sayması oldukça dikkate şayandır.

Uslulüddinin tefsir ilmiyle irtibatı İbn Cüzeyy'e göre; Kur'an'da akide konularının yer alması ve hak-batıl düşünceye sahip toplulukların geçmesi açısındandır. Usûlü fikhın ise, manayı anlamak için yapmış olduğu çabaya tefsire oldukça yardımcı olacağını ancak birçok müfessirin bu ilimle iştiğal etmediğini ifade etmiştir. Dil meselesini ise müfessirin Kur'an'daki garîb lafızları bilmesiyle ilgili olduğunu söylemiştir. Müellif, bu konuda da zaten birçok eser yazıldığını belirtmiştir. Nahiv ilmi, Kur'an'ın Arap lisanıyla indirilmesiyle bağlantılı olarak, dili bilmeden anlamının mümkün olmadığı için; beyan ilmi ise Kur'an'ın fesahatinin ortaya çıkması için gerekli olan ilimlerdir.³¹⁸

Beşinci kısımda ise, müfessirlerin görüş ayrılıklarının sebeplerini sayan İbn Cüzeyy, bu ihtilafı da iki kısma ayırmış ve sebepleri şöyle sıralamıştır: Kur'an ihtilafı, i'rab farklılıkları, lügatçilerin ihtilafı, müşterek lafızlar, âm-hâs lafızlar, mutlak-mukayyed lafızlar, hakikat-mecaz ayrımı, idmâr-istiklâl ihtimali, ziyade kelime ihtimali, kelamın tertib, takyid, tehir ihtimali, nesh ihtimali, rivayet farklılıkları. Tercih gerekçelerini de iki kademe olarak zikretmiş ve bu gerekçeleri şöyle sıralamıştır: Kur'an'ın Kur'an ile tefsiri ki bu en önemli tercih sebebidir, peygamberin hadisleri ki Kur'an'ın sünnet ile tefsiri de diyebiliriz, cumhurun ve müfessirlerin çoğunluğunun görüşü, dördüncü olarak sahabenin görüşü, beşincisi sözün Arap diline ve gramerine uygun olması, sözün doğruluğunu siyak-sibakın ortaya çıkarması, sözün zihinde meydana gelmesi ki bu mananın ortaya çıkması ve tercih edilebilmesi demektir, sekizincisi hakikatin mecazdan öncelikli olması, âm lafzı hâs lafza tercih etmek, mutlakı mukayyede tercih etmek, istiklâli idmâra tercih etmek ve son olarak kelamı

³¹⁷ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 11.

³¹⁸ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 12.

tertib üzerine hamletmektir.³¹⁹ Sekizinci tercih sebebinden itibaren, ikinci kısımda sayılan kavramlar için delil aranması gerektiğini, şayet açık bir delil veya karine yoksa, lafızların veya kelamın ilk kavramlara dayandırılarak açıklanılması gerektiğini ifade etmiştir. Mesela, mutlak-mukayyed meselesinde sözün mukayyed olması için delile ihtiyaç olduğunu, şayet delil varsa mukayyed, delil yoksa asıl olan mutlak olmasıdır diyerek sözü mutlaka hamletmek gerektiğini ifade etmiştir.³²⁰

Altıncı kısma ise, selefi salihin çoğunluğunun Kur'an'ı tefsir ettiğini, ancak bunlar içerisinde tevakkuf edenlerin de var olduğunu söyleyerek başlamıştır. Bu çoğunluğun Kur'an'ın tefsiri ile ilgili yasaklayıcı rivayetleri te'vil ettiklerini ve bilgisiz-gaybî konular dışında tefsir yapılabileceğinden bahseden müfessir, daha sonra bu müfessirleri tabakalara ayırmış; ilk tabakanın sahabe, ikinci tabakanın tabiîn olduğunu söylemiştir. Daha sonraki süreçte tefsir ilmiyle ilgili birçok eser yazılan Endülüs ve Mağrib âleminde, Münzir b. Saîd el-Belûfî'nin (v. 355 h.), garibu'l-Kur'ân konusuyula ilgili eser yazdığını, daha sonra ise Mekkî b. Ebî Tâlib'in *el-Hidâye* tefsirini yazdığını, bunun dışında Mekkî'nin çoğunluğu tefsir ilmi ile ilgili olan seksen küsur eserinin bulunduğunu belirtmiştir. Müfessir, Ebû Amr ed-Dâni'nin yüzlerce eserinin olduğunu, onun akabinde Ebu'l Abbas el-Mehdevî'nin geldiğini, ulûmu'l-Kur'ân ile ilgili güzel eserler verdiğini, daha sonra iki önemli âlim ve kadı olan İbnu'l-Arabî ve İbn Atıyye'nin geldiğini ifade etmiştir. Bu isimlerden sonra hocası Ebû Cafer b. Zübeyr ile Kur'an ilimlerinin sona erdiğini söylemiş, ömrünü Kur'an ilimlerine harcayan hocası, Zemahşerî ile ilgili incelemeler yapmıştır. Daha sonra müfessir, el-Karnevî tasavvufla ilgili güzel bir eseri vermiş olduğunu, İbnu'l-Hatîb'in ise Zemahşerî'nin eserinde olanları ihtiva etmekle birlikte, kelam ilmine dair meseleleri de içeren hacimli bir eser meydana getirdiğini söylemiştir.³²¹

Önemine binaen ayrı bir yedinci kısım olarak ele aldığını belirttiği *nesih* meselesinde, müellif önce neshin kelime anlamını vermiş, daha sonra ise neshi; *sonra nazil olanın şerî bir hükmü kaldırması* olarak tanımlamıştır. Üç türlü neshin olduğunu; ilkinin lafzın ve mananın neshi, ikincisinin sadece lafzın neshi, sonuncusunun ise Kur'an'da çoğunlukla bulunan lafzın var olup, mananın neshi olarak saymış ve örnekleriyle beraber zikretmiştir. Mensuh ayetlerle ilgili farklı

³¹⁹ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 13.

³²⁰ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 13.

³²¹ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 13-14.

sayıların olduğunu, bunun temel nedeni olarak tahsis, takyid istisna gibi kullanımların da nesih sayılması sebebiyle meydana çıktığını ifade etmiştir. İbn Cüzeyy, Kur'an'da kıtal ayetiyle beraber birçok ayetin hükmünün nesh olduğunu ifade etmiştir.³²²

Sekizinci kısımda kıraat meselesini ele almış ve yukarıda da geçtiği üzere meşhur ve şaz olarak ikiye ayırmıştır. Meşhur yedi kıraat âlimini sahih kıraatler olarak sayarken, Yakup el-Hadremî ve Yezid b. Ka'ka'ı meşhur olarak saymıştır. Şaz kıraatlerin ise, rivayetle ilgili sıkıntılar ve Arap dili ve gramerine uygunluk problemleri olmasından dolayı şaz olarak isimlendirildiğini belirtmiştir. Kıraat ile ilgili üç şart öne süren müfessir, bu şartları; Hz. Osman mushafına uygunluk, Arap diline herhangi bir vecihle uygunluk ve mütevatir veya müstefiz olarak ulaşması şeklinde sıralamıştır. Daha sonra kurrâlar arasındaki ihtilaflara temas etmiş ve bu bölümü sonlandırmıştır.³²³

İbn Cüzeyy, dokuzuncu kısımda vakf meselesini ele almış ve vakf-ı tam, vakf-ı hasen, vakf-ı kâfi ve vakf-ı kubuh şeklinde dört kısma ayırmıştır. Bu konuda temel noktanın i'rab ve mana ile şekilleneceğini belirterek, konuyu kısaca açıklayıp bazı meselelere dikkat çektikten sonra bitirmiştir.³²⁴

Onuncu kısımda, belağat ve fesahat meselesini anlatmış ve fesahatın şartlarını sıralamıştır. Bu şartları; lafızların arabî olması, lafızların kullanılan lafızlardan seçilmesi, mananın vakî olması, ibarenin kolay ve doğru olmasından ve son olarak fazla lafzın olmaması gerektiği şeklinde sıralamıştır. Belağati ise, kelamın hâle uygun olup, sözün itnab ve i'caza uygun kullanılması olarak tanımlamış, fasih kelamın dinleyicinin kalbinde ve gönlünde iz bırakması gerektiğini söylemiştir. Beyan aletlerin ise bedî sanatı olduğunu söyleyen müfessir, nasıl ki elbiseler süsleniyorsa, kelamın da bedî ilmi ile süslendiğini belirtmiştir. Bedî ilmini, Kur'an'da yirmi iki türünün bulunduğunu ve ilgili ayetlerde buna temas edildiğini ifade etmiştir.³²⁵

³²² İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 15.

³²³ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 16.

³²⁴ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 17.

³²⁵ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 17.

Müfessir, daha sonra bu konuyla da ilgili olması hasebiyle mecaz hakikat tartışmalarına girmiş ve Kur'an'da mecazın olup-olmadığı meselesini ele almıştır. Kur'an'ın Arap lisanı ile inmiş olması hasebiyle, Kur'an'da mecaz olduğunu ve bunun ifadeyi güzelleştirme kabilinden olduğunu vurgulamıştır.³²⁶

On birinci kısımda, i'cazu'l-Kur'ân ve Kur'an'ın Allah katından olduğuna dair delilleri ele almış ve bunları on olarak addetmiştir. İlk olarak, Kur'an'ın fesahatinin yüksek seviyede olması, ikinci olarak dikkat çekici ve farklı üslubunun olması, üçüncü olarak indiği dönem ve daha sonraki dönemlerde benzerinin getirilmesi konusunda mahlukatin acizliği, dördüncü olarak geçmiş ümmetlerden haber vermesi, beşinci olarak geleceğe dair haberler içermesi, beşerin takatini aşacak zaruriyyat bilgilerini vermesi ki bunlara ancak vahiy ile muttali olunabilmesi, altıncı olarak ahkâmın yer alması ve helal-haram şeylerin belirtilmesi, yedinci olarak fazlalık ve eksiklikten korunmuş olması, değişiklik ve bozulmadan muhafaza edilmesi, sekizinci olarak ezberinin kolay olması, son olarak ise, diğer kelimeler gibi dinleyen ve okuyanı bıktırmaması şeklinde sıralamıştır.³²⁷

On ikinci kısımda müfessir, fezâilu'l-Kur'ân konusunu ele almış ve bu konuda rivayet edilen onlarca sahih hadisi zikretmiştir. İlgili rivayetlerin çeşitlerine bakınca, fezâilu'l-Kur'ân kavramını hem Kur'an'ın okunması, öğrenilmesi ve öğretilmesi anlamında, hem de bazı sûreleri okumanın değer ve faziletiyle ilgili çift taraflı yapısını kabul ederek hareket ettiğini söyleyebiliriz.³²⁸

İkinci mukaddimede müellif Kur'an'da iki veya daha fazla yerde geçen isim, fiil ve harflerin anlamlarını ortaya çıkarmayı amaçlamıştır. Bu kısmı hazırlarken üç faydayı gözetmiş olduğunu; ilkinin ezberi kolaylaştırmak, ikincisinin çok ve az geçen kelimeleri bilmek ve tefsir anlamını ortaya çıkarmak, üçüncüsünün ise tekrar ve uzatmalardan kaçınabilmek olduğunu ifade etmiştir. Bu kısımdaki kelimeleri harf sıralamasına göre yaptığını ve tefsir kısmında bulunmayan şeylerin bu kısımda bulunabileceğini belirtmiştir.³²⁹

³²⁶ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 18.

³²⁷ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 19.

³²⁸ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 19-20.

³²⁹ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 21.

İbn Cüzeyy, ilk önce kelimenin, ismin veya harfin sözlük anlamını vermiş, fiil çekimlerinden bahsetmiş, Kur'an'da geçtiği türe yer vermiş, birden fazla anlama geliyorsa bu farklılıklara temas etmiştir. Bu kısımda yaklaşık 600 tane kelime, harf veya edatı ele almış ve izah etmiştir. Müfessirin bu çabasının, Kur'an terimleri için oldukça önemli ve kaynak eseri olacak tarzda yapılmış bir çalışma olduğunu söyleyebiliriz.³³⁰

---

³³⁰ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 21-39.

11. Ebû Hayyân el-Endelüsî ve Tefsir Mukaddimesi

11.1. Ebû Hayyân el-Endelüsî

11.1.1. Hayatı

Endülüs'ün en tanınmış âlimlerinin başında gelen müfessirin ismi, Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf b. Hayyân'dır. Esîru'd-dîn, Ebû Hayyân ve Ebû Abdullah künye ve lakaplarıyla bilinen müfessir, h. 654 yılında Gırnâta, Matahşâreş'te doğmuş ve bu sebeple el-Gırnâtî nispetiyle de kayıtlara geçmiştir.³³¹ Suyûtî ve Dâvûdî müellifin Berber asıllı olduğunu belirtmiştir.³³²

Tefsir ilmiyle beraber dil, kıraat, hadis ve Kur'an ilimlerinde temayüz etmiş olan Ebû Hayyân'ın; Endülüs, Kuzey Afrika, Mağrib, Mısır, Hicaz, Irak, Şam ve İskenderiye ilim elde ettiği merkezlerdir.³³³ Endülüs'ten ayrıldıktan sonra önemli ilim merkezlerine gitmiş ve hac ibadetini yerine getirdikten sonra hayatını Mısır'da sürdürmüştür.³³⁴ Bazı kaynaklar Endülüs'ten ayrılışının ilim etmek maksatlı olduğunu söylerken, bazıları ise hocalarının çekişmesinden uzaklaşmak istediği için gerçekleştiğini söylemişlerdir.³³⁵ Müfessirin, ilk zamanlarda zahirî mezhebine mensup olduğu, daha sonra Şafii mezhebine geçtiği ifade edilmiştir.³³⁶

Müellifin, İbnü'z- Zübeyr es-Sekafî, (v. 708 h.) el-Bâhab en-Nahhâs (v. 698 h.) Fahreddin Divriği (v. 713 h.),³³⁷ ed-Dimyâtî (v. 705 h.), Muhammed b. İbrahim el-Bustî (v. 695 h.) gibi hocalarının sayısı yaklaşık olarak 450'yi bulmaktadır.³³⁸ Öğrencileri arasında; Takıyyu'd-dîn es-Sübkî (v. 749 h.), el-İsnevî (v. 772 h.), İbn Akîl (v. 769 h.) , Necme'd-dîn et-Tûfî (v. 716 h.), Semîn el-Halebî (v. 756 h.) gibi meşhur âlimler yer almaktadır.³³⁹ İbn Teymiyye ile muasır olup, aralarının iyi olduğu, ancak Ebû Hayyân'ın Sibeveyh hakkında söylediği söz ve bunun üzerine İbn Teymiyye'nin Sibeveyh'i eleştirmesinin aralarının açılmasına sebebiyet verdiği

³³¹ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, V, 185; Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, I, 225; Edirnevî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, s. 279.

³³² Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât*, I, 280; Dâvûdî, *Tabakâtu'l-müfessirîn*, II, 287.

³³³ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, V, 182.

³³⁴ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 563.

³³⁵ Mahmut Kafes, "Ebû Hayyân el-Endelüsî", *DİA*, 1994, X, 152.

³³⁶ Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, I, 225.

³³⁷ Bkz. Cevat İzgi, "Fahreddin Divriği", *DİA*, VII, 1995, 83.

³³⁸ Suyûtî, *Buğyetu'l-vuât*, I, 280; Tarhûnî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn fî Garbi Ifrîkâ*, I, 477.

³³⁹ Tarhûnî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn fî Garbi Ifrîkâ*, I, 478.

rivayet edilmiştir.³⁴⁰ Arapça'nın dışında Türkçe, Berberice ve Farsça bilen müfessir, bu dillerle ilgili eserler de yazmıştır.³⁴¹ Müfessir, h. 28 Safer ayında 745'te Kahire'de vefat etmiş, Dimeşk camisinde ğıyabî cenaze namazı kılınmış ve Kahire'deki Sûfiyye mezarlığına defnedilmiştir.³⁴²

11.1.2. Eserleri

Birçok farklı konuda eser yazmış olan müellifin kitaplarının isimlerinden bir kısmı şöyledir: *en-Nehru'l-mâd* (*el-Bahru'l-muhît* isimli tefsirin kendi yapmış olduğu ihtisarıdır.), *en-Nukâtu'l-hisân fî maâni'l-Kur'ân*, *Tuhfetu'l-erîb fî mâ fî'l-Kur'âni mine'l-garîb*, *Kitâbu'l-idrâk lî-lisâni'l-Etrâk*, *Divânü Ebî Hayyân* ve *el-Bahru'l-muhît* gibi kaynaklarda elliye yakın eser zikredilmektedir.³⁴³

11.1.3. Tefsirinin Özellikleri

Müfessir, dil ağırlıklı dirayet tefsirleri arasında sayılan bu tefsir eserinde, Kur'an'ın Kur'an ile tefsirine, hadislere, sahabe ve tabiin rivayetlerine de yer vermiştir. Tefsir eserinde ayetleri yorumlarken dil meselelerinde maharetini göstermiş, farklı ilmi disiplinleri ilgilendiren konularda, ilgili kaynaklara bakılmasına işarette bulunmuştur.³⁴⁴ Nitekim mukaddimede dil meselesinin Kur'an tefsirinde vaz geçilmez olduğunu, hatta en önemli esas olduğunu ifade etmiştir.

Müfessirin tefsir eseri olan *el-Bahru'l-muhît*, 1328 yılında, Saadet matbasında sekiz cilt halinde Sıdkı Muhammed Cemîl tahkikiyle, 1420 yılında Beyrut'ta Dâru'l-fikr'de on cilt olarak, Âdil Abdulmevcûd ve diğer muhakkiklerle birlikte, 2007 yılında Beyrut'ta Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye tarafından sekiz cilt olarak basılmıştır.³⁴⁵

³⁴⁰ Makkarî, *Nefhu't-tîb*, II, 537-550; Tarhûnî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn fî Garbi İfrîkâ*, I, 477, 479.

³⁴¹ Mahmut Kafes, "Ebû Hayyân el-Endelüsî", *DİA*, 1994, X, 152.

³⁴² Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, V, 185; Tarhûnî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn fî Garbi İfrîkâ*, I, 477-479; Kafes, "Ebû Hayyân el-Endelüsî", 152; Bkz. Kafes, *Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Hayatı ve el-Bahru'l-muhît İsimli Tefsirindeki Metodu*, Basılmamış Doktora Tezi Konya, Üniversitesi SBE, 1994, s.1-41; Cafer Tayyar Doymaz, *Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Hayatı ve İrtişâfu'd-darab min lisâni'l-Arab Adlı Eserinin Tahlili* Basılmamış Yüksek Lisans Tezi Konya, Konya, Selçuk Üniversitesi SBE, 2006, s. 8-25; Muhamat İdrissa, *Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin en-Nikât el-Hisan alâ Maâni'l-Kur'ân Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, Marmara Üniversitesi SBE, 2009, s. 21-48.

³⁴³ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, I, 226; Tarhûnî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn fî Garbi İfrîkâ*, I, 479, 480; Mahmut Kafes, "Ebû Hayyân el-Endelüsî", *DİA*, X, 153; Ayrıntı için Bkz. Kafes, *Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Hayatı ve el-Bahru'l-muhît İsimli Tefsirindeki Metodu*, s. 41-78.

³⁴⁴ Kafes, *Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Hayatı ve el-Bahru'l-muhît İsimli Tefsirindeki Metodu*, s. 217-219.

³⁴⁵ Mahmûd b. Ali b. Amr Derâmî, *Ulûmu'l-Kur'ân 'ında Ebî Hayyân el-Endelüsî fî tefsîrihi el-Bahru'l-muhît ceman ve diraseten*, Câmîatu Ummu'l-kurâ Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Mekke 2013, s. 59.

11.2. el-Bahru'l-Muhît'in Mukaddimesi

Hamdele ile başlayıp edebi bir tarzla devam eden müellif, her şeyin başlangıcı olarak Allah'ı anmıştır. Hz. Peygambere salat etmiş, onun makam-ı mahmuda, havza ve Kevser'e sahip olduğunu ifade etmiştir. Peygamberimizin kulları hakka davet için gönderildiğini, İslam'a çağırdığını, hâdi olduğunu ve Kur'an ile şereflendirildiğini ifade etmiştir. Kur'an'ın en büyük mucize ve ayet olduğunu söylemiş ve Kur'an'ın i'caz oluşunu, dünya ve ahiret maslahatlarını bulundurduğunu, küfrün karanlığından aydınlığa çıkardığını vurgulamıştır. Daha sonra değerli sahabeye salât etmiş ve onların Kur'an'ı bize ulaştırdığını belirtmiştir.³⁴⁶

Müfessir mukaddimenin devamında, ilimlerin çok olduğunu ve bunların önemli olduğunu söylemiş, ancak bu ilimler içerisinde en değerli olanın ebedi hayat ve saadetle ilgili olan Kitabullah'ın olduğunu ve Kitabın zatı itibariyle maksud olduğunu söylemiştir. Ebû Hayyân, diğer ilimlerin Kitabullah'a nispetle alet ilimlerden olduğundan bahsetmiştir. Zamanın geçtiği ve yaşının ilerlediğini, Allah'ın izniyle Sultan Melik Mansur medresesinde ders verdiğini ve bu tefsir eserini h.710 yılının sonlarında 57 yaşının başlarında yazmaya başladığını ifade etmiştir.³⁴⁷

Müellif tefsirini yazarken kendinden önceki âlimlerin eserlerinden değerli gördüklerini seçtiğini, uzun kısımlarını özetlediğini, müşkil meseleleri çözdüğünü, mutlak ifadeyi takyid ettiğini ve kendi fikirlerinden eklemeler yaptığını belirtmiş, ayrıca Arap dilinin ve edebiyatının özelliklerinden de istifade ettiğine dikkat çekmiştir. Kendisine ait tercihlerinin bulunduğunu ifade eden müellif, insanların anlayış farklılıkları olduğunu söylemiş ve ilmin bir yere veya zamana hasr olmadığını belirtmiştir. İlmin ilk olarak Mekke'de, daha sonra ise Endülüs'te bulunduğunu, dolayısıyla zamanla bu değişimlerin olabileceğinden ve her bölgenin farklı meziyetleri olduğundan bahsetmiştir. İlimlerin içerisinde Kur'an ilimlerinin ön plana çıktığı ve Kur'an'ı anlamak için onunla ilgili meselelerde âlimlerin çok fazla çaba harcadığından, ayrıca Kur'an'ın i'rab ve Arap dili gibi diğer birçok ilmin kaynağı olduğundan bahsetmiştir.³⁴⁸

³⁴⁶ Muhammed b.Yusuf Ebî Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît*, tahk. Adil Ahmed Abdi'l-Mevcûd vğr. Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, I-VIII, Beyrut 1993.

³⁴⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 99, 100.

³⁴⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 100, 101.

Müellif, Sibeveyh'in dil konusunda önemli bir dayanak olduğundan bahsetmiş, kendisini âlimlerin öğrencisi olarak görmüş ve onların yazmış olduğu güzel eserlerden istifade ederek, onları yolundan gittiğini belirtmiştir. Ebû Hayyân, ilim için diyar diyar gezdip, Mısır'da ikamet ettiğini ve eserini de burada yazdığını tekrar belirtmiştir. Yapmış olduğu bu amelin kabul olmasını, Allah'ın rızasını ve cehennemden bu vasıta ile korunmak istediğini belirtmiş, kısa bir şiirle önsöz kısmına son vermiştir.³⁴⁹

Tefsirini yaparken izlemiş olduğu yolu ifade eden müfessir; terkiplerden önce lafızları tek tek ele aldığı, kelimenin varsa farklı anlamlarını söylediğini ve dil ve nahiv kuralına dikkat çektiğini ifade etmiştir. Daha sonra, sebebi nüzûle, nesihe, ayetin öncesiyle münasebetine, şaz ve kullanılan kıraatlere temas ettiğini belirtmiştir. Müellif, halef ve seleften âlimlerden nakillerde bulunduğunu, i'rab kapalılıklarını giderdiğini ve belagat ile ilgili meselelere temas ettiğini ifade etmiş, önceden açıklamasını yapmış olduğu lafız, cümle veya ayetleri tekrar açıklamadığını ve ilgili yerlerde yapmış olduğu tefsire atıflarda bulunduğunu söylemiştir. Dört fıkıh mezhebinden ahkâm ile ilgili konularda yararlandığını ifade etmiş, şayet bir konuda meşhur ihtilaflar varsa delilleri de zikrettiğini belirtmiştir.³⁵⁰

Ebû Hayyân, ayetlerin lafız ve terkiplerine dikkat ettiğini, bunlara ek olarak ayetleri açıklamaya yardımcı olarak rivayetlere de yer verdiğini belirtmiştir. Tefsirlerde yer almayan bazı manalara da temas ettiğini ifade ettikten sonra, saymış olduğu bu tertibe riayet edeceğini söylemiş, bazı yerlerde lafzın medlulüne nispetle sufilerin kelamından da eklemeler yapacağını belirtmiştir. Lafızları medlulünden koparan, olmadık manalar veren batınî ve mühlitlerin bulunduğunu ve tefsirinin bunların yorumlarından beri olduğunu ifade etmiş, bu kimselerin yorumlarına iltifat edilmeyeceğini ve usûl âlimlerinin bunları alt ettiğini söylemiştir. Usuliddin, usûlü fıkıh gibi ilimlerin istidlal olmaksızın tefsirden öncüller aldığını belirten Ebû Hayyân, bazı sufilerin uygunsuz rivayetlere ve israiliyata yer vermesini eleştirmiş ve bu tür şeylere yer vermenin tefsir ilmi için uygun olmadığını söylemiştir.³⁵¹

³⁴⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 101-102

³⁵⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 103.

³⁵¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 104.

Müellif, tefsir ilminde terkinin manasını anlamak için isnad zorunludur diyenlerin bulunduğunu, ancak bunun doğru olmadığını belirtmiştir. Nitekim nakilde bulunulan kimselerin rivayetlerinin ifade ettiği mananın farklı olduğunu, bazen tenakuz barındırdığını ifade etmiştir. Bu düşüncesinin Türk dili üzerinden anlatıldığını, ancak Türkçeyi anlamak için kitapların yeterli olmayıp bir bilene sorulması gerektiğini, sadece terkip ve lafızları bilmenin yeterli olmayacağını belirtmiştir. Yine yukarıdaki düşünceyi savunan bazı muasirlara cevap vermiş ve tefsirin sadece sahabe ve tabiinden gelenler, yani isnad olduğu fikrini reddetmiştir.³⁵²

Ebû Hayyân, müfessirlerin ihtiyaç duyduğu ilimleri ve kelimelerin tefsiri için gereken vecihleri zikrederek, ilk olarak lügat ilmini bilmenin gerekliliğinden bahsetmiş, bu ilmin nahivcilerin ve dilcilerin kitaplarından elde edileceğini söylemiştir. Bu kısımda dil açısından önemli kitap ve yazar isimleri saymış, ayrıca bazı şairlerin divanlarından da bahsetmiş ve bu ilmin öğrenilmesinin önemine dikkat çekmiştir.³⁵³

İkinci vecihte ise, Arap dilinin ifrad ve terkip açısından ele alınmasından bahsetmiş ve bu ilmin nahiv ilmi olduğunu söylemiş, ayrıca kelimelerin ve cümlelerin anlamı bilinmeden tefsir yapılamayacağına işaret etmiştir. Müfessir, bu kısımda da Sibeveyh gibi önemli üstatları zikretmiş ve bu ilmi Endülülüs'ü olan İbnü'z-Zübeyr es-Sekafi'den aldığını söylemiştir.³⁵⁴

Üçüncü vechi de dile yönelik ilimler arasında olan Arap belagatine ayırmış ve müfessirin bilmesi gereken bu ilmin lafızların veya kelamın güzelliğini esas aldığını belirtmiştir. Arap belagati kısmına giren beyan, bedi ilimlerini de hocası İbnü'z-Zübeyr'den aldığını belirtmiş ve bu konularla ilgili yazılan önemli gördüğü eserleri zikretmiştir.³⁵⁵

Dördüncü vechi; sebebi nüzûlü, neshi bilmeyi sağlayan, mübhemi tayin eden ve mücmeli açıklayan ilim olan rivayet ilmi olarak saymış, bu rivayet ilmini hadis ilmi

³⁵² Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 104.

³⁵³ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 105, 106.

³⁵⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 106.

³⁵⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 105-107.

olarak da ifade etmiştir. Müfessir, ayrıca hadis ilmi ile ilgili yazılan eserler, şerhler ve müsnedlere de yer vermiştir.³⁵⁶

Beşinci vecihte ise, fıkıh usûlune değinmiş ve bu ilmin icmal, tebyin, umum, husus, mutlak ve mukayyedi bilmeye yardımcı olduğunu söylemiştir. Fıkıh usûlünün bu tür kavramlarla da bağlantılı olduğunu söylemiş ve ilgili konuda yazılan Bâcî ve Razî gibi önemli kişilere ve eserlerine temas etmiş, hatta bunlara yazılan şerhlerden de bahsetmiştir.³⁵⁷

Müfessirin bilmesi gereken altıncı ilmin ise kelim olduğunu belirtmiş ve kelamın Allah hakkında ne söylenebileceğini veya ne söylenemeyeceğini belirleyen bir işlevi olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca nübüvvet ve i'cazu'l Kur'an'ın da bu ilimden elde edileceğine işaret etmiş, kelim ilmiyle ilgili farklı ekollerin birçok farklı eserler yazdığını belirtmiştir.³⁵⁸

Yedinci vecih olan son kısım da ise, Kur'an lafızlarını fazlalık veya eksiklik ve hareke farklılıkları açısından ele alan Kur'an ilmi olduğunu söylemiş, Kur'an ilminin ise âhad veya tevatür olduğundan bahsetmiştir. Kıraat ilmi olarak da anlaşılan bu Kur'an ilminin yedi kısma ayrıldığını, Endülüs'te ve Mısır'da isimlerini zikrettiği hocalardan bu ilmi aldığını söylemiştir.³⁵⁹

Ebû Hayyân, bu yedi ilim dalını veya vechi tefsirden önce bilinmesi gereken ilimler olarak saymış, tefsir ilminde derinleşmek isteyen kimsenin bu ilimlerin yanı sıra dil ve ihsan açısından da bilgi sahibi olması gerektiğini belirtmiştir. Tabiatı nesir ve manzum edebiyata uygun olan kimselerin, Kur'an'ın güzelliklerini ve derin manalarını anlayabileceklerini; bu özelliklere haiz olmayan kimselerin ise, bu güzelliklerden istifade edemeyeceğini söylemiştir. Kur'an'ın i'cazı ile ilgili farklı görüşlerin olduğunu, Arapça dil ve kurallarını bilen, edebi özelliklerinin farkında olan kimsenin, Kur'an'ın ne kadar fasih ve beliğ bir kitap olduğunu fark edeceğini belirtmiştir.³⁶⁰

³⁵⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 107.

³⁵⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 107-108.

³⁵⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 108.

³⁵⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 108-109.

³⁶⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 109.

Müellif, Kur'an'ın i'cazı ile ilgili tartışmalara yer vermiş, Kur'an'ın i'cazını *sarfe* olarak gören kişileri eleştirmiş ve bu düşüncede olanları “Allah'ın kelamı ve insanların kelamı arasında fark görmüyorum.” diyen kimselere benzetmiştir. Arapların edebiyat ve manaları idrak konusunda aynı olmadıklarını ifade etmiş ve kimi cahiliye Araplarının Kur'an'ın i'cazını itiraf ettiklerini, kimilerinin de ayetleri sihir ve kehanete vurgulayarak açıkladıklarını belirtmiştir. İcazı kabul eden kimselerden bazılarının iman, bazılarının da inatla kâfir olduğunu söylemiş, Kur'an'ın i'cazını idrak edemeyenlerin de bulunduğunu belirtmiştir. Bâkillâni'nin *i'câzu'l-Kur'ân* adlı eserine atıfla peygamberlik iddiasında bulunan Mütenebbih'i yermiştir.³⁶¹

Tefsir ilminin sadece nahiv ilmine dayandığını söyleyenleri eleştiren Ebû Hayyân, tefsir ilmi için nahiv, belağat ve beyan ilimlerinin birlikte bilinmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca meâni ve beyân ilimlerini bilen kimselerin de Kur'an ilimlerinde ön plana çıkacağını belirtmiş, bu ifadelerinden sonra bu öneme haiz olarak gördüğü Zemahşerî ve İbn Atıyye'ye övgülerde bulunmuştur. Müellif, Zemahşerî ve İbn Atıyye'nin tefsir ilminde en önemli eserleri yazarak, bu ilmin yıldızları olduklarını ve yaşarken ölümsüzleşmiş müfessirler olduklarını ifade etmiştir. Bu âlimlerin eserlerinde mensur, manzum, menkul, mefhum ve edebi ilimlerin göstergelerinin var olduğu söylemiş, bu iki önemli yazara övgüler dizene, tabakat türü eser sahiplerinin de cümlelerine yer vermiştir. Müfessir, bu iki önemli şahsa övgüler dizmeye devam etmiş, muasır olduklarını ve vefat tarihlerinin yakın olduğunu ifade etmiştir. İbn Beşkûvâl gibi Endülüslü tabakat âlimlerinin bu şahıslarla ilgili yer vermiş olduğu bilgilere temas etmiş ve daha sonra bu müfessirin kendisine ulaşan silsileden ve hangi hocalardan ilim aldığından bahsetmiştir.³⁶²

Müfessir, Kur'an'ı bulunduğu beldede yaygın olması hasebiyle, Verş tarihiyle okuduğunu ve kıraat dersi aldığı hocalarının isimlerini, bulunduğu memleketleri de sayarak sıralamıştır. İmam Nafi'nin kıraatinin de var olduğunu ve hocalarından okuduğunu da belirtmiş, aynı zamanda Âsım kıraatini de okuduğunu ve bütün kıraatleri kendisine ulaşan sislilerini sayarak Hz. Peygambere dayandırmıştır.³⁶³

³⁶¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 110,111.

³⁶² Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 111-116.

³⁶³ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 115-116.

Müellif, kısaca temas etmek üzere fezâilul-Kur'ân bahsini açmış, Kâsım b. Sellâm gibi âlimlerden tarafından bu konuyla ilgili birçok eser yazıldığını belirtmiş ve Hz. Peygamberden nakille Kur'an'ın kurtarıcılığına ve faziletine işaret etmiştir. Ebû Hayyân, yine fezâilul-Kur'ân ile ilgili bazı rivayetlere temas etmiş ve Kur'an'ı okumanın sevap olmasına, kıyamette şefaathçisi olacağına işaret ederek, öğrenmenin ve öğretilmesinin önemini ortaya koymuştur. Ayrıca bazı surelerin okumanın faziletini ve sayısal olarak okumanın önemli olduğunu ifade etmiştir.³⁶⁴

Müfessir, Kur'an'ın faziletlerini ifade ettikten sonra tefsir yapılmasına dair teşvik edici rivayetlere yer verilmiş, Bakara suresi 269. ayetinde geçen *hikmet* kelimesinin manasının Kur'an tefsiri olduğunu söylemiştir. Hz. Peygamberin bütün Kur'an ayetlerini değil, Cebrail (a.s)'ın ona öğrettiği ayetleri tefsir ettiğini ve tefsirlerin de muğayyebat ayetleriyle sınırlı olduğunu ifade etmiştir. Kur'an hakkında rey ile konuşmayı engelleyen rivayeti ise bilgisizce, ilmi olmadan ve dil kurallarını bilmeden yorum yapanları kastettiğini ifade eden müellif, tefsiri ilmi olan kimselerin yapabileceğini belirtmiştir. Ebû Hayyân, sahabeler arasında Hz. Ali, İbn Mesud, Ubey b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit ve Amr b. Âs 'ı; tabiin müfessirleri arasında ise, Hasan b. Ebî Hasan, Mücâhid, Said b. Cübeyr, Dahhâk, Süddî ve Ebû Sâlih'i saymıştır. Şa'bi'nin; Süddî ve Ebû Sâlih'i düşünceye az yer verdiği için eleştirdiğini de ifade etmiştir.³⁶⁵

Tefsir tarihini mütekaddimin ve müteahhirin olarak ikiye ayırmış, ilk dönem anlamına gelen mütekaddimin tefsirinin özelliklerine ve tefsir yapım tarzlarına işaret etmiştir. İlk dönem tefsirleri sebebi nüzûle, kıssalara ve dilsel açıklamalara çok önem vermişlerdir, Çünkü bu dönem fasih Araplara dilsel ve zamansal olarak yakın bir zamandır. Dilin safiyetini kaybedip yabancı milletlerin Müslüman olması sebebiyle, mütekaddimin tefsircileri Kitabullah'ın barındırdığı terkiplere odaklanmış, ayetlerdeki manalar ortaya çıkarılmış ve beyanî inceliğe temas edilmiştir. İlk dönemlerde özel bir çaba gerekmeksizin ortaya çıkan bu durum, yabancı diller ve milletler ile beraber üzerinde durulması gereken hususlar haline geldiğini

³⁶⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 117-118.

³⁶⁵ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 118-120.

söylemiştir. Müfessir ilk dönem Arapların da fesahat noktasında farklı farklı olduğunu da belirtmiştir.³⁶⁶

Ebû Hayyân, mukaddimenin son kısmını tefsir kavramının dil ve terim olarak anlamlarına yer vermeye ayırmıştır. Tefsirin, tef'îl babından geldiğini ve sözlük anlamı olarak açıklama, beyan etme anlamında olduğunu belirtmiştir. Kavram olarak ise, “Kur’an lafızlarını nutuk, medlul, dilsel hükümler ve manalara delalet etme noktasından ele alan ilimdir.” şeklinde tanımlamıştır. Müfessir, daha sonra ilgili tanımda geçen ifadeleri tek tek açıklamış ve ilimden kastın cins yani bütün ilimleri kapsamak olduğunu söylemiştir. Medlul ifadesinin lügat ilmini içerdiğini, dilsel hükümlerin ise sarf, i’rab, beyan ve bedî ilimlerini kapsadığını, manalara delaletin ise mecaz ve hakikat anlamını içerdiğini, tanımda geçen tetimmat kavramının ise nesh, sebebi nüzûl ve kıssaları içerdiğini belirtmiştir.³⁶⁷

³⁶⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 120.

³⁶⁷ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 121.

B. Mukaddimelerin Tefsir İlimine Katkısı

Mukaddimleri müfessirlerin vefat tarihini dikkate alarak tahlil ettikten sonra, tezimizin önemli bir diğer noktası olan, mukaddimelerin tefsir ilmine katkısını Kur'an, tefsir tarihi, kıraat ve ulûmu'l-Kur'ân'ı da içerecek şekilde- usûl açısından ele aldık. Endülüs tefsir mukaddimelerinin Kur'an, tefsir tarihi, kıraat ve usûlüne, dolayısıyla tefsir ilmine katkısının yadsınamaz bir gerçek olduğunu ifade edebiliriz. Çünkü Endülüslü âlimler tarafından yazılan bu mukaddimelerde, kendilerine ulaşan müfessirler ve diğer âlimlerden istifade etmişler ve tefsir kaynaklarına mukaddimelerinde işaret etmişlerdir. Endülüslü müfessirler, Zemahşerî ve İbn Atıyye gibi farklı ekole mensup tefsir âlimlerinin görüş farklılıklarını mukayese etmiş, dönemin ilim tartışmalarına müdahil olmuşlardır. Bu noktada Nazzâm'ın i'cazu'l-Kur'ân konusuyla ilgili ortaya attığı "sarfe" teorisini örnek olarak zikredebilir ve İbn Cüzeyy, Ebû Hayyân gibi Endülüslü âlimlerin tefsir mukaddimelerinde bu konuya temas ettiğini söyleyebiliriz. Ayrıca mukaddimelerde müfessirler; müteşabih, nesih, i'rab gibi ulûmu'l-Kur'ân konularının önemine işaret etmiş ve tefsir ilmi için bu meseleleri mukaddem kılmışlardır.

Kur'an'ın kıraati, yazımı, harekelenmesi konularına da temas eden Endülüslü müfessirler, Kur'an'ın isim ve sıfatları meselelerine de değinmişlerdir. Kurtubî gibi müfessirler ise Kur'an'ı anlamının yanısıra yaşamının ve Kur'an ahlakıyla ahlaklanmanın ve Kur'an'la amel etmenin değerine vurgu yapmıştır. Rivayet, dirayet, lügavî, tasavvufî ve fikhî örneklerini gördüğümüz Endülüs tefsir mukaddimleri, tefsir ilmi için gözden kaçırılmaması gereken bir alandır.

1. Kur'an ve Tefsir Tarihi Açısından

Kur'an yirmi üç yıllık süre zarfında peyderpey Hz. Muhammed'e indirilmiş, Hz. Peygambere dönemin cahiliye Araplarına indirilen vahyi insanlara ulaştırması emredilmiştir. Bu süreç Kur'an tarihini başlatmış, daha sonraki süreçte peyderpey indirilen vahyi bir Mushaf haline getirme çabaları olmuştur. H. 2. yy'la beraber Kur'an'ın harekelenme ve noktalama çalışmaları gerçekleşmiştir. Bu zaman dilimi Kur'an tarihinin oluşmasına katkı sağlamış ve Kur'an'la ilgili tarihi, şekilsel tartışmalar günümüze kadar devam etmiştir. Cerrahoğlu, yedi harf ve kıraat

konularını da Kur'an tarihi içerisinde ele almıştır.³⁶⁸ Ancak biz, kıraat ve yedi harf konusunu ayrı bir başlık altında ele almayı uygun bulduk.

Kur'an tarihiyle de bağlantılı olan tefsir tarihi ise, Kur'an'ın nüzûlünden itibaren başlamış, âlimlerin tefsir çalışmaları bağlamında yapmış olduğu gayretleri konu edinen bir alan olmuştur. Karagöz tefsir tarihini, "Hz. Peygamber döneminden günümüze kadar süregelen, Kur'an'ı anlama çabalarını, bu yönde telif edilen eserleri, ortaya çıkan yaklaşım ve ekolleri inceleyen bir disiplindir." şeklinde tanımlamıştır.³⁶⁹ Tefsir tarihinde ele alınan konular; tefsirin tanımı, tefsir yazım sebepleri, tefsir ilminin doğuşu, tedvini, tefsir çeşitleri ve tefsir ekolleri şeklindedir.³⁷⁰ Endülüslü âlimlerin tefsir mukaddimelerine baktığımızda, tefsir, te'vil kavramlarının ele alındığına, tefsir yapmanın caiz olup olmadığına, müfessirin tefsiri yazma amacına, Hz. Peygamber, sahabe ve tabiinin tefsir ile ilgili rivayetlerine yer verildiği görülmektedir. İncelediğimiz mukaddimeler içerisinde İbn Cüzeyy'i bir kenara bırakacak olursak, tefsiri bir ilim olarak tanımlayanın (hadd-i tam) son dönem Endülüslü âlimlerden Ebû Hayyân olduğunu ifade edebiliriz.³⁷¹

Endülüslü müfessirlerin tefsir mukaddimelerinde yer verdiği konuları tarihi sıralamayı dikkate alarak ele aldığımızda, ilk olarak karşımıza İbn Ebî Zemenîn çıkmaktadır. Yahyâ b. Sellâm'ın tefsirinin ihtisarı olan bu eser, Endülüs coğrafyasında yazılan ve günümüze tam olarak ulaşan ilk eser olması açısından da önemlidir. İbn Ebî Zemenîn'den önce Bakî b. Mahled gibi tefsir eseri olduğu söylenen âlimler olmakla birlikte, bu eserlerin günümüze ulaşmadığı düşünülmektedir.

İbn Ebî Zemenîn *Tefsiru Kur'ani'l-azîz* adlı tefsir mukaddimesinde; Kur'an'ın Hz. Osman zamanında çağaltıldığına, surelerin mekkî-medenî ayrımına ve isimlendirilmesi konusuna temas etmiştir. Nüzûl sırasının mushaf sırasından farklı

³⁶⁸ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, TDV, 24. Baskı, İstanbul 2013.

³⁶⁹ Mustafa Karagöz, "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Telif ve Tercüme Tefsir Tarihi Eserleri-Tefsir Tarihi Yazımının Problemleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c:10, sy:19-20, 2012, s. 61.

³⁷⁰ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, TDV, 24. Baskı, İstanbul 2013; Muhsin Demirci, *Tefsir Tarihi*, İFAV, 5. Baskı, İstanbul 2009. Tefsir tarihi yazımıyla ilgili tartışmalar için bkz. Karagöz, "Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Telif ve Tercüme Tefsir Tarihi Eserleri-Tefsir Tarihi Yazımının Problemleri", ss. 61-108.

³⁷¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 121; Osmanlı âlimlerinden Molla Fenari'nin tefsir mukaddimesindeki tefsirin ilim olduğuna dair değerlendirmesi için bkz: M. Taha Boyalık, Molla Fenari'nin Aynu'l-Âyân Adlı Tefsirinin Mukaddimesi (Tahlil ve Değerlendirme), Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2007.

olduğunun altını çizen müfessir, mekkî-medenî ayrımında hicret zamanını kıstas kabul etmiştir. Ayrıca Kur'an tertibinin tevkiî olduğuna işaret etmiştir.³⁷² Şifâhî yolla kendisine ulaşan Yahyâ'nın eserin isnad zincirini vererek, eserin tarihi süreç içerisinde nasıl ulaşılabilir olduğuna vurgu yapmış, Yahyâ ile arasındaki ilmi silsileye işaret etmiş, bu ameliyesiyle tefsir tarihine katkıda bulunmuştur.³⁷³ Her ne kadar ihtisar bir tefsir eseri olsa da, yapacağını söylediği eklemelerle birlikte bu eseri yalın ihtisar olarak düşünmek hatalı olacaktır. Belki de bu eseri Yahyâ'nın tefsirinin şerhi gibi de görebiliriz. Ancak kesin olarak yargıya varabilmek için bu iki eseri karşılaştıran bir çalışma yapmak gerekmektedir.

Kur'an ve tefsir tarihi açısından mukaddimesinde diğer müfessirlere nispetle fazla bilgi buldurmeyen Mekkî b. Ebî Tâlib'in *el-Hidâye* isimli eseri, nakletmiş olduğu rivayetlere gösterdiği ihtimam, tefsirini yazarken faydalandığı kaynakları zikretmesi ve geçmiş bilgilerden istifadeyi bir ödev olarak addetmesi bakımından oldukça önemlidir.³⁷⁴ Müellif sahabe ve tabiinin tefsire dair görüşlerine yer verdiğini, sahih olmayan rivayetleri göz ardı ettiğini belirtmiştir. Ayrıca Üdfüvî, Taberî, Zeccâc gibi tefsir ilminin önde gelen âlimlerinden istifade ettiğini söylemiştir.³⁷⁵ Mehdevî ise, *et-Tahsîl* adlı eserinin mukaddimesinde, Kur'an ve tefsir tarihi açısından herhangi bir bilgiye yer vermemiştir. *Et-Tahsîl* adlı bu eserin, *et-Tafsîl* adlı eserinin ihtisarı olduğunu belirtmiş, eseri özetleyerek daha kolay ulaşılabilir olmasını amaçlamıştır.³⁷⁶

En ilgi çekici eserlerden biri olan *et-Tenbîh* isimli tefsir mukaddimesinde İbn Berrecân, Hz. Peygamberin son peygamber olduğunu, İncil ve sahafelerde adının geçiyor olduğunu belirtmiştir. Müfessir, bu tarihsel tespit haricinde Kur'an'ın özelliklerini; furkan, nezir, hâdi ve beşir olarak ifade etmiş, Kur'an'ın geçmiş ve geleceğe dair bilgiler verdiğine belirtmiştir. Kur'an'ı "zikr" olarak da tanımlayan müfessir, Kur'an'dan yüz çevirenin dünya ve ahirette hüsrana uğrayacağını, Kur'an'a bağlı olanların ise felaha ereceğini ifade etmiştir.³⁷⁷ Kur'an'ın tamamının zahir ve

³⁷² İbn Ebî Zemenîn, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîz*, I, 112, 113.

³⁷³ İbn Ebî Zemenîn, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîz*, I, 111-114.

³⁷⁴ Mekkî b. Ebî Tâlib, *Tefsiru'l hidâye*, I, 71-74.

³⁷⁵ Mekkî b. Ebî Tâlib, *Tefsiru'l hidâye*, I, 74.

³⁷⁶ Mehdevî, 34 Sü-Hü 10, vr. 2b-3a

³⁷⁷ İbn Berrecân, *Tefsiru İbn Berrecân*, I, 51-53.

mufassal olmadığını belirten müellif, bir kısım ayetlerinin kapalı ve müteşabih olduğunu, akleden ve tefekkür sahibi kimselerin ayrışması için Allah'ın öyle takdir ettiğini söylemiştir.³⁷⁸

Tefsir ilmi için bütün ilimlerin bilinmesi gerektiğini ifade eden İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz* adlı tefsir mukaddimesinde; kaynaklarından, tefsir ilmi ile ilgili eserler yazanlardan ve bunların derecelerinden bahsetmiştir. Tefsir ilmini kulları Allah'a yaklaştıran ve niyetleri halis kılmaya yarayan bir ilim olarak gördüğünü belirtmiştir. Tefsir ilmini asli, diğer ilimleri ise tefsire yardımcı olarak gören müfessir, tefsiri sadece anlamak değil, amel etmek olarak da kabul etmiştir. Âlimlerin Kur'an'ın anlamına dair görüşlerine de yer vermiş, Kur'an'ı tahrif eden batıl ehline karşı olduğunu altını çizmiştir. İbn Atıyye tefsir yaparken, mushaf tertibine riayet edeceğini söylemiş, sistematik bir uslubunun olduğunu ve kıraat konusuna da yer vermiş olduğunu belirtmiş ve tefsir yazmanın emek mahsulü olduğunu ifade etmiştir.³⁷⁹

Tefsir yapılmasını yasaklayan rivayetlerin gayb konusuyla ilgili olduğunu veya bilgisizce konuşmayı engelleyen tarzda olduğunu belirten İbn Atıyye'nin bu görüşünü daha sonraki süreçte Kurtubî takip etmiştir. Kur'an'ın ilk zamanlar farklı nesnelere yazılı olduğunu, Yemame savaşıyla Kur'an'ın kaybolmasından korkan sahabenin tek mushaf oluşturduğunu belirtmiş, sonraki süreçte çoğaltılıp İslam beldelerine gönderildiğine dair kaynaklardaki bilgiyi tekrar etmektedir.³⁸⁰ Müellif, şahsi muhsafların imha edildiğini, çünkü cahil kimselerin tefsir ve ayet lafızlarını ayırt edemeyeceğini söylemiştir. Seb' tıval, havâmîm ve mufassal surelerinin tertibini Hz. Peygamber'in yaptığını, geri kalan sûrelerin tertibinin ise, Kur'an'ın cem'i sırasındaki komisyonun içtihadı olduğunu ifade etmiştir. Kur'an'ın derlenmesiyle ilgili iki şahit meselesine temas etmiş, Kur'an'da eksiklik olduğunu söyleyenleri Kur'an'ın i'cazına da vurgu yaparak reddetmiştir. Kur'an'ın isimlerini ve anlamlarını açıklayan müfessir, ayet ve sure kelimelerinin tahlilini yapmıştır.³⁸¹

³⁷⁸ İbn Berrecân, *Tefsiru İbn Berrecân*, I, 57.

³⁷⁹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, I, 34,35.

³⁸⁰ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, I, 36-40.

³⁸¹ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz*, I, 47-57.

Ahkâmu'l-Kur'ân adlı tefsir mukaddimesinde, Kur'an ve Tefsir tarihi açısından pek fazla bilgi vermeyen İbnü'l-Arabî, Taberî'nin ve Ebû İshâk'ın tefsir tarihindeki önemine işaret etmiş ve dönemine kadar bunların seviyesine ulaşan bir âlimin var olmadığını belirtmiştir. Ancak Taberî'nin de eleştirildiğini söylemiştir.³⁸² İbnü'l-Feres'in *Ahkâmu'l-Kur'ân* adlı tefsir mukaddimesinde Kur'an ve tefsir tarihine dair bir malumat bulunmamaktadır. Müfessir ahkâm tefsirlerine baktığını ve aradığı özellikleri haiz bir eser bulamadığını, dolayısıyla bu boşluğu doldurmak için eserini kaleme aldığını belirtmiştir. Ebu'l-Hasen'in müfessirin istediği şeye yakın bir eser kaleme aldığını, ancak onun da yeterli olmadığını söylemiştir.³⁸³

el-Câmi' adlı eserinde en geniş tefsir mukaddimelerinden birini yazmış olan Kurtubî, tefsir ve Kur'an ile ilgili yazılmış eserlerin dışında, tarih ve tabakat kitaplarından da istifade etmiştir. İstifade ettiği kaynakları müellifleriyle birlikte veren müfessir, böylelikle ilmin bereketini muhafaza ettiğini belirtmiştir. Kur'an'ın toplatılmasından bahseden, hareke ve işaretlemelerinin nasıl oluştuğuna dair bilgiler veren müfessir, yakılan şahsi mushaflardan hareketle, Kur'an'ın zâtı ve harfleri kadimdir diyen gruplara cevap vermiştir. Ayrıca Kur'an'da eksiklik olduğunu söyleyen gruplara da Huzeyfe'nin şahitliği gibi ilgili rivayetleri yorumlayarak cevaplar vermiş ve sadece nakle dayalı bir eser yazmadığını bizlere göstermiştir. Kur'an'ın ilk inzalından itibaren cem edildiğini söyleyerek, Kur'an'ın eksikliğine yönelik itirazların önüne geçmiştir. Sure tertibinin son arzada belirlendiğini, daha öncesinde nüzûl sırası esas olan mushafların var olduğunu söylemiş ve Kur'an'daki harf ve hareke yazımında farklılık olabileceğini de belirtmiştir.³⁸⁴ Sure, ayet, kelime ve harf kavramlarını kelime ve terim anlamlarıyla değerlendirmiş, neden bu isimlendirmelerin yapıldığını izah etmiştir.³⁸⁵

Kur'an'ı sadece anlamak olarak görmeyen Kurtubî, Kur'an ile amel olunduğu zaman maksadın hâsil olacağını belirtmiş; kötü ahlaktan sakınmak gerektiğini, Kur'an ehlinin vasıflarının bunu gerektirdiğini söylemiştir. Kur'an ehlinin ve Kur'an

³⁸² Abdu'r-Rezzâk Hermâs, *Mukaddimetu ahkâmi'l-Kurân li-İbn Arabî elletî fukide sâiruhâ min tabaâti'l-kitâb kıraâten ve talik*, s. 52.

³⁸³ İbnü'l-Feres el-Gırnâtî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 33-35.

³⁸⁴ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 80-134.

³⁸⁵ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 106-110.

okumanın adabına ihtimam gösteren müfessir, dinin amel boyutunun canlı tutulması gerektiğine vurgu yapmıştır.³⁸⁶

İbnü'-Zübeyr ise, müteşabih ayetlerle ilgili yazdığı *Milâku't-te'vil* adlı eserinde, tefsir tarihinde bu tarz eserlerin sayısının az olduğunu belirtmiş, ayrıca ehli bidate karşı Kur'an'ı savunma maksadıyla bu eseri kaleme aldığını ifade etmiştir. Kur'an'ı hüda, şifa, vâkî ve bir nimet olarak kabul esen müfessirin, mukaddimedede Kur'an ve tefsir tarihi ile ilgili kanaatleri Kur'an'ın isimleriyle sınırlıdır. Ayrıca Kur'an'ın üzerine düşülerek tefekkür edilmesi gerektiğinin altını çizmiştir.³⁸⁷

et-Teshîl adlı tefsir mukaddimesinde Kur'an'ın önemi ve işlevini ortaya koyan müfessir İbn Cüzeyy; ayet, sure, mekkî-medenî gibi kavramların anlamlarını açıklamıştır. Kur'an'ı hüda, zikir, hidayet kaynağı olarak gören müfessir, Kur'an ile ilgilenen kimseleri ehlullah olarak kabul etmiştir.³⁸⁸ İlk ve son inen ayetleri, vahyin kaç yıl devam ettiğini değerlendirmiş, vahyin süresi ile bağlantılı tartışmaların, tarihsel kabule dayanan sebeplerden ötürü olduğunu söylemiştir. Mushafın, nüzûl tertibine göre de olduğunu belirten müfessir, Kur'an'ın ce'm ve çoğaltılması hadiselerinden söz etmiştir. Bu sürecin mushaf tertibini meydana getirdiğini belirten müfessir, bugünkü sure tertibinin icthadî olduğunu vurgulamıştır.³⁸⁹ Kur'an'ın isimlerini; Furkan, Kitab, Zikr ve Kur'an olarak sıralayan İbn Cüzeyy, mekkî-medenî kavramlarını hicrete göre tasnif eden âlimler arasında yer almış, surelerin mekkî-medenî olmasına göre farklı konular ihtiva ettiğinin altını çizmiştir.³⁹⁰ Doğu İslam dünyasından tefsir tabakalarını saymış ve kendisine kadar gelen Endülüs İslam dünyasının tefsir ilimleriyle ilgili eserlerini zikretmiştir.

İbn Cüzeyy *et-Teshîl* adlı tefsir eserinin ikinci mukaddimesinde, Kur'an'da yer alan isim, fiil ve harflerin anlamlarını ortaya koymuş, Kur'an lafızlarına dair oldukça verimli bir ameliyye gerçekleştirmiştir.³⁹¹ Müfessirin tefsir mukaddimesinde yapmış olduğu bu güzel çalışma, bilginin sistematik bir şekilde verildiğine işaret etmektedir.

³⁸⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*, I, 49-56.

³⁸⁷ İbnü'-Zübeyr, *Milâku't-te'vil*, I, 143-148.

³⁸⁸ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 4.

³⁸⁹ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 4-7.

³⁹⁰ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 7, 8.

³⁹¹ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 21-39.

Müfessirin Kur'an'daki kelimelerle ilgili yöntemi, müellifi tekrardan korumuş ve kendisinden sonra gelenlere yol gösterici olmuştur.

Tezimizde mukaddimesine son olarak yer verdiğimiz Ebû Hayyân *el-Bahru'l-muhît* adlı eserinde, Kur'an'ın zatının maksut ve asıl olduğunu belirtmiştir. Kur'an'ın Hz. Peygamberden sonra sahabe yoluyla bize ulaştığına işaret etmiştir. Geçmiş âlimlerden İbn Atıyye ve Zemahşerî gibi kimselerden istifade etmiş ve Kur'an'ı bütün ilimlerin kaynağı olarak gördüğünü belirtmiştir. İlmin bir kişi veya coğrafyaya bağlı olmadığını ifade eden müfessir, ilimler içerisinde ulûmu'l-Kur'ân'ın ön plana çıktığını söylemiştir.³⁹²

Tefsiri sadece isnad veya dil olarak görenleri eleştirmiş, bir bütün olduğunu vurgulamıştır. Kur'an'ın rey ile tefsirine de temas eden müellif, bilgisizce yapılan yorumların nehyedildiğini söylemiştir. Kur'an'ı tefsire teşvik eden Ebû Hayyân, tefsirciliği ile öne çıkan sahabe ve tabiinin isimlerini saymıştır. Mütakaddim ve müteahhir tefsirci ayrımı yapmış, mütakaddimin tefsirinde genellikle dil, sebebi nüzûl ve kıssa konularının ele alındığını belirtmiş, bunun sebebini ise dilin henüz safiyetini kaybetmemiş olması olarak açıklamıştır. Müteahhirin tefsir yazımında ise; tertibi ve beyanı manayı ortaya çıkarmak esas olmuştur. Bu durumu dilin değişmesi ve başka ana dilleri olan milletlere mensup kimselerle genişlemiş olması olarak açıklamıştır.³⁹³ Müfessir, tefsir kavramını kelime ve terim anlamı dikkate alarak izah etmiş, tanımında geçen her bir kavramı tek tek açıklayarak tefsir mukaddimesine son vermiştir.³⁹⁴

2. Kıraat Açısından

Kıraat ilmi, ayetlerdeki lafızların okunuşuyla ilgili farklılıkları konu edinen bir ilim dalıdır. Amacı ise, Kur'an okuyuşundaki hataları kaldırmak ve doğru bir şekilde okumayı sağlamaktır. Kur'ân'ın okunuş üslubu olarak da görebileceğimiz kıraat meselesi, anlam farklılığına yol açması hasebiyle, tefsir ilmi açısından oldukça

³⁹² Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 99-102.

³⁹³ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 103-120.

³⁹⁴ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 121.

önemli meselelerden biridir.³⁹⁵ Endülüslü müfessirlerin kıraat ilmine oldukça önem verdiklerine ilk bölümde temas etmiştik. Bu kısımda mukaddimelerde yer alan kıraat ve kıraate dair bahsedilen konulara temas edeceğimizi belirtmek isterim.

İlk olarak; İbn Ebî Zemenîn *Tefsiru'l-Kur'âni'l-azîz* adlı tefsir mukaddimesinde, kıraatin Hz. Peygamber ve Cibril arasındaki son arzada belirlendiğini belirtmiş ve kıraatlerin tayin edilmiş olduğuna işaret etmiştir.³⁹⁶ Mukaddimedede konuyu çok açmayan müfessir, ayetleri tefsir ederken kıraat ilminin önemine değinmiş ve kıraat farklılıklarının anlama katkısına temas etmiştir. Tefsirinde mütevatir kıraatlere yer veren müfessir, sahabe ve tabiin kıraatlerine de vurgu yapmıştır.³⁹⁷

Mekkî b. Ebî Tâlib *el-Hidâye* isimli tefsir mukaddimesinde, kıraati Kitabullah ilimleri arasında saymış, ancak ulûmu'l-Kur'ân konularından farklı olduğuna *funûn* ifadesini kullanarak işaret etmiştir. İrab, kıraat, Arap dili ve belagati mefhumlarını aynı cümle içerisinde sıralayan müfessirin, bu sıralamasından hareketle ortak noktanın, anlamı etkileyen kavramları saydığını, dolayısıyla kıraatin de anlamı etkilediği kanaatinde olduğunu düşünebiliriz. Tefsir eserini yazarken kullandığı kaynaklar arasında kurrâ meclislerini de sayan müfessir, tefsir yazma sebepleri arasında, Kur'an'ın tilaveti gayesini ön planda tutmuştur.³⁹⁸ Bu amaç bize müfessirin kıraat ilmine verdiği önemi göstermesi açısından açık bir delil teşkil etmektedir. Ayrıca Mekkî, kıraat ilmiyle ilgili birçok eser yazdığı ve bu eserlerinde kıraat ilmiyle alakalı kapsamlı bilgiler verdiği için, tefsir mukaddimesinde tekrara düşmemek adına, kıraat ilmiyle ilgili detaylı bilgi vermeyi tercih etmediğini söyleyebiliriz. Nitekim *el-İbâne* adlı eserinde Kur'ân'ın cem'ini, çoğaltılmasını, kıraat meselelerini ve yedi harf konusunu ele almasına rağmen, tefsir mukaddimesinde bu tür konulardan hiç söz etmemiştir.³⁹⁹

Endülüs bölgesinin kıraat alanında önemli temsilcilerinden olan ve Mekkî b. Ebî Tâlib'le ile muasır olan Mehdevî *et-Tahsîl* adlı tefsir mukaddimesinde, tevatür

³⁹⁵ Detaylı bilgi için bkz: İsmail Karaçam, *Kıraat İlminin Kur'ân Tefsirindeki Yeri ve Mütevatir Kıraatların Yorum Farklılıklarına Etkisi*, İFAV, 2. Baskı, İstanbul 2013; Abdurrahman Çetin, *Endülüslü Âlim Ebû Amr ed-Dânî ve Kıraat İlmindeki Yeri*, Ensar Neşriyat, İstanbul 2015; Abdulhamit Birışık, "Kıraat", *DİA*, XXV, 426-433.

³⁹⁶ İbn Ebî Zemenîn, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîz*, I, 112.

³⁹⁷ Tefsir eserinde kıraatin önemine dair bkz: Hannân İbrahim Abdullah, *İbn Ebî Zemenîn ve Menhecuhû fi't-tefsîr min hilâli ihtisâri li tefsir-i Yahyâ b. Sellâm*, s. 27-30, 66-72.

³⁹⁸ Mekkî b. Ebî Tâlib, *Tefsiru'l-hidâye*, I, 72, 73.

³⁹⁹ Bkz: Mahmud Şevket Öztürk, *Mekkî b. Ebî Tâlib ve el-İbâne An Meâni'l-Kirâât Adlı Eseri*, Uludağ Üniversitesi SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2011.

kıraatlere yer verdiğini söylemiş, ancak ihtiyaç duyulan konularda meşhur kıraatlere de yer verdiğini belirtmiştir. Kitabın içerisinde tefsir başlığı altında kıraat konularına ve farklılıklarına temas eden müfessir, kıraatin anlam değişikliğine etki ettiğine temas etmiştir. Müfessirin mukaddimede, eserin sonuna daha önce kimsenin yapmadığını söylediği kıraat usûllerine dair bilgiler ihtiva eden meseleyi tesbit edemedik.⁴⁰⁰ Ancak müfessirin bu iddialı söylemi, kıraat ilmine dair müstakil eserler yazması, bizde kıraatin müellife göre kayda değer bir yeri olduğu kanaatini oluşturmuştur.

İbn Atıyye *el-Muharreru'l-vecîz* adlı tefsir mukaddimesinde, kıraat konusuna ve yedi harf meselesine değinmiştir. Tefsirinde kıraat farklılıklarına değindiğini ve kıraatleri musta'mel ve şaz olarak iki kısma ayırdığını belirten müfessirin, bütün kıraatlere değinmek istediğini görmekteyiz. Yedi harf konusuna genişçe yer veren müellif, hadisin anlamına dair çok farklı görüşlerin var olduğunu belirtmiş ve bu görüşleri değerlendirerek, yapılan yorumların uygun olup olmamasını tartışmıştır. Yedi vecih, helal-haram, yedi kıraat gibi yorumların neden isabetli olmadığını anlatan müfessir, yedi harf konusunda isabetli olan görüşün yedi kabile dili anlamı olduğunu söylemiştir. Bu görüşe itirazları da değerlendiren müellif, yedi Arap kabilesinden maksadın Hicaz Arapları olup, başka dillerle karışmamış olduğuna temas etmiştir.⁴⁰¹ Kur'ân kıraatlerinin keyfi olmadığını belirten İbn Atıyye, keyfi okuyuşların helal olmadığını söylemiş, Kur'an'ın i'cazı ve korunmuşluğu açısından böyle bir durumun mümkün olmadığını işaret etmiştir.⁴⁰² Müfessirin kıraat ve yedi harf meselesini i'caz ve korunmuşlukla bağlantılı olarak değerlendirmesi oldukça mühim bir yaklaşımdır.

Kur'ân okuyuşlarındaki farklılıkların ciddi bir boyut alması dolayısıyla mushafın çoğaltıldığını söyleyen müfessir İbn Atıyye, Kureyş lehçesinin esas alınma sebebini de yedi harf ile ilintili gördüğünü belirtmiştir. Yedi sahih kıraatin var olduğunu ve bu konuda icmanın olduğunu söyleyen müellif, icmanın kat'î bilgi verdiğine işaret etmiştir. Ayrıca şaz ve güvenilir olmayan kıraatlerin de varlığından bahseden müfessirin, sahih, şaz ve güvenilir olmayan şekilde üçlü bir kıraat taksimi yaptığını söyleyebiliriz.⁴⁰³

⁴⁰⁰ Mehdevî, 34 Sü-Hü 10, vr. 2b-3a.

⁴⁰¹ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, I, 43-47.

⁴⁰² İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, I, 47.

⁴⁰³ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, I, 48.

Kurtubî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân* adlı tefsir mukaddimesinde kıraat konusunu ve önemini en çok vurgulayan Endülüslü âlimler arasındadır. Tefsir eserinde ele aldığı konuları sıralayan müfessir, kıraat ilmini ön planda tutarak eserinde kıraat farklılıklarını görmemizi sağlamıştır. Kıraat keyfiyetine hususi bir başlık açan müfessir, Kur'an'ın okuyuş tarzlarına sahih hadis kaynaklarından hareketle değinmiş ve uygun olmayan okuyuş tarzlarını ulemanın görüşleri çerçevesinde eleştirmiştir.⁴⁰⁴ Güzel Kur'ân okunmasına dair rivayetleri yorumlayan müfessir, teğanniye yasaklayan rivayetlerle birlikte değerlendirerek, aslonanın Kur'ân ile sesi güzelleştirmek olduğu yorumunda bulunmuştur. Teğanninin yorumuna dair farklı görüşlerin var olduğunu belirten müfessir, anlamı bozan ve Arapların lahınlarına uygun olmayan okuyuşların haram olduğunu altını çizmiştir. Bu bağlamda sosyal bir mesele de olan cenazede veya sultanların önünde kıraat usullerine uygun olmayan okuyuşların var olduğunu söylemiş ve bu tür kaidesiz okumaların haram olduğuna vurgu yapmıştır.⁴⁰⁵

Kur'ân ehlini vasıflayan Kurtubî, bu kimselerin en önemli vasıfları arasında, geçgündüz Kur'ân okumanın önemine işaret etmiştir. Garib ve i'rab konusunun kıraati kolaylaştıracağını belirten müellif, kıraatler konusunda icma olduğunu altını çizmiş ve icmanın kesin bilgi içerdiğini ifade etmiştir. Tevatür kıraatleri inkâr etmenin küfür olduğunu söyleyen müellif, tövbe etmeyen kimselerin öldürülebileceğini belirtmiştir. Müfessir, âhâd haber olarak yapılan okuyuşların mümkün olduğunu ve bilgi değerinin bulunduğunu, ancak bu tür kıraatlerle namaz kılınamayacağını vurgulamıştır.⁴⁰⁶ Kıraat âlimlerinin sahih senetle Hz. Peygambere ulaşıyor olduğunu ifade eden müfessir, bu delili Kur'an'da eksiklik veya fazlalık olduğunu iddia edenlere karşı kullanmış ve Kur'an'ın ilk zamanlardan itibaren toplatılmış olduğunu ifade etmiştir.⁴⁰⁷

Yedi harf konusuna da mukaddimesinde yer veren Kurtubî, kaynak itibariyle rivayetlerde problem olmadığını ifade etmiş, ancak “yedi harf” konusunda onlarca görüş farklılığının bulunduğunu belirtmiştir. Görüşlerden bir kısmına tefsirinin mukaddimesinde yer veren müellif, yedi harften kast olunan şeyin kıraat olduğunu

⁴⁰⁴ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 18-21.

⁴⁰⁵ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 22-32.

⁴⁰⁶ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 126-134.

⁴⁰⁷ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 94-96.

söyleyen görüşün kesinlikle doğru olmadığını vurgulamıştır. Yedi harf ve i'cazı bağlantılı gören müellif, yedi harfin kolaylık maksatlı olduğunun, okuyuşta keyfi değişiklikler yapılamayacağını altını çizmiştir.⁴⁰⁸ Kur'an'ın toplatılması ve çoğaltılması rivayetlerini, yedi harfin kıraat anlamına gelmediğine dair en büyük delil olarak serdetmiştir. Müfessir, yedi harfi, Hac suresi 11. ayetiyle ilintili olarak Arap dilindeki yedi vecih olarak yorumlamıştır.⁴⁰⁹ Kurtubî'nin tefsir mukaddimesinde, özellikle kıraat ve yedi harf meselelerinde İbn Atıyye'den çokça istifade ettiğini ve isim vererek görüşlerine yer verdiğini ifade edebiliriz.

Kur'an ile ilgili söz söyleyebilmek için kıraat ilminin de gerekli olduğunu *et-Teshîl* adlı tefsir eserinin mukaddimesinde söyleyen İbn Cüzeyy, kıraati meşhur ve şaz olarak ikiye ayırmıştır. Meşhur kıraatleri yedi olarak sınıflandıran müfessir, Nâfi'nin kıraatine ayrı bir parantez açmıştır. Meşhur yedi kıraati sahîh olarak tanımlayan müellif, Yakup el-Hadremî ve Yezid b. Ka'ka'ı meşhur kıraatler içerisinde ele almıştır. Kıraatin sıhhati için üç şart öne süren müfessir, senet açısından tevatürün yanında "müstefiz" olabileceğini de eklemiş ve kıraat konusundaki şartları az da olsa esnetmiştir. Kurraların farklılıklarının usûl ve ferşu'l-hurûf olduğunu belirten müellif, ferşu'l-hurûfu asla taalluk etmeyen ve küllî olmayan ihtilaflar şeklinde tanımlamıştır.⁴¹⁰ Tefsir mukaddimesinde vakf konusuna da temas eden müellif, vakfi esas olarak belirleyen noktaların i'rab ve mana olduğunu belirtmiştir. Vakfın kısımlarından bahseden müfessir, kısa ve öz bilgiler vermeyi tercih etmiştir.⁴¹¹

Tezimizde son olarak tefsir eserine yer verdiğimiz Ebû Hayyân *el-Bahru'l-muhît*'in mukaddimesinde, kıraat ilmini, Kur'an lafızlarını fazlalık veya eksiklik ve hareke açısından ele alan bir ilim olarak görmüş ve bu yönüyle tefsir ile irtibatlı olduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda kıraat ilmini ilmu'l-Kur'ân olarak da isimlendirmiştir. Yedi kıraati Endülüs'te hangi hocalardan okuduğunu, sekiz kıraati İskenderiye'de hangi hocalardan okuduğunu ve Mısır'da hangi hocalardan kıraat dersleri aldığını belirten müfessir, Endülüs bölgesi özelinde kıraat ilmi açısından âlimler arasındaki silsileyi ortaya koyma noktasında dikkate değerdir.⁴¹² Yaşadığı beldede yaygın olması hasebiyle Verş tarihiyle Kur'an okuduğunu belirten Ebû Hayyân, diğer kıraat

⁴⁰⁸ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 71-83.

⁴⁰⁹ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 106-110.

⁴¹⁰ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 16.

⁴¹¹ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 17.

⁴¹² Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 108, 109.

âlimlerinin silsilesinden de ders aldığını senetleriyle vererek okuyucuya göstermiştir.⁴¹³

İbn Berrecân, İbnü'l-Arabî, İbnü'l-Feres ve İbnü'z-Zübeyr tefsir mukaddimelerinde kıraat ve yedi harf meselelerine değinmemişlerdir. Bu konulara temas etmemelerinin sebebi olarak, tefsir eserlerini konu merkezli yazmaları olduğunu düşünmekteyiz. Ancak müfessirlerin mukaddimelerinde konulara değinmemiş olmaları, tefsir yaparken kıraat farklılıklarına değinmedikleri anlamına da gelmemelidir. Nitekim İbnü'l-Feres her ne kadar mukaddimede bahsetmese de *Ahkâmu'l-Kur'ân* adlı eserinde kıraat farklılıklarına değinmiştir.⁴¹⁴

3. Tefsir Usûlü Açısından

Tefsir usulü; Kitabullah'ı anlamayı, yorumlamayı sağlayan kaide ve esaslar olarak tanımlanmakta, en önemli kaynakları arasında, ulûmu'l-Kur'ân ve tefsir mukaddimleri gelmektedir. Bazı eserlerde tefsir usûlü ve ulûmu'l-Kur'ân aynı anlamda kullanmışlardır.⁴¹⁵ Tefsir usûlü Kur'an'ın anlaşılmasına katkı sağlamakta, bir takım ilkelerden hareketle düşüncede tutarlılığı sağlamamıza yardımcı olmaktadır.⁴¹⁶ Ulûmu'l-Kur'ân'ın tefsir usûlü ile aynı olduğuna dair tartışmalara girmeden şunu söyleyebiliriz ki, bu iki kavram birbiriyle ilişkili ve tefsir usulü için ulûmu'l-Kur'ân konularına dair kanaatler vazgeçilmez önemdedir. Ancak bu ilimler Kur'an'ı anlamak ve tefsir usûlü için tek başına yeterli olmamakta, dilsel konular gibi meseleleri göz ardı etmemek gerekmektedir.⁴¹⁷

Genel olarak Endülüs tefsirleri, özel olarak bu tefsir eserlerinin mukaddimleri; tefsir usûlü, dilsel meseleler, müellifin ön kabulleri (müsellemat) açısından değerli bilgiler ihtiva etmektedir. Nitekim İbn Atıyye, Kurtubî, İbn Cüzeyy, Ebû Hayyân gibi âlimler tefsir mukaddimelerinde ulûmu'l-Kur'ân'a, dilin Kur'an'ı anlama noktasında katkısına çokça temas etmiştir.

Bu kısımda tefsir usulünün asli kaynakları arasında yer alan, müfessirin fikri altyapısına dair ipuçları barındıran, ön kabullerini görebildiğimiz Endülüslü âlimlerin

⁴¹³ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 115, 116.

⁴¹⁴ Bkz: İbnü'l-Feres, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, III, 595, 596.

⁴¹⁵ Müsâ'id b. Süleymân et-Tayyâr, *Fusûlün fî usûli't-tefsîr*, Dâru'n-Neşr ed-Devlî, Riyâd 1993, s. 11-15.

⁴¹⁶ Demirci, *Tefsir Usûlü*, s. 23.

⁴¹⁷ Muhsin Demirci, *Tefsirde Metodolojik Sorunlar*, İFAV, İstanbul 2012, s. 132.

yazdıkları tefsir mukaddimelerinde temas ettikleri konulara değineceğiz. Yukarıdaki kısımda olduğu üzere burada da kronolojik olarak ele aldığımızı ve her bir müfessiri ayrı olarak değerlendirdiğimizi belirtmek isterim.

İbn Ebî Zemenîn tefsir mukaddimesinde; Yahyâ'nın eserine, dil okullarına ait farklı görüşlere yer vererek zenginlik katmış ve dilin tefsir ilmi için önemine işaret etmiştir.⁴¹⁸ Nitekim müfessirin bilgi sahibi olması gerektiğini söylediği on iki şeyden çoğunluğu dil ile ilgilidir. Bu on iki ilmin içerisinde; nesih meselesini ve amm-hass meselesini bilmek dikkate değerdir.⁴¹⁹ Çünkü nesih, Endülüslü âlimlerin hakkında çokça eser yazdığı bir meseledir. Amm-Hass ise dille alakalı olmakla birlikte, fıkıh usûlü için de oldukça önemli konulardandır. Ayrıca İbn Ebî Zemenîn, fukahanın anlayışlarına da yer vererek fıkıh ilminin Kur'an'ın anlaşılması için katkı sunduğuna temas etmiştir.⁴²⁰ Ancak şunu tekrar belirtmek gerekir ki, müfessir tefsirde ahkâm ayetlerini tartışmamış, gerekli bilgi için fıkıh kitaplarına müracat edilmesi gerektiğini söylemiştir.⁴²¹ Kur'an hakkında bilgisizce yorum yapılamayacağını ifade eden müellif, Kur'an hakkında bilgisizce söz söylemenin yasak olduğunu belirten hadise yorum yapmadan temas etmiş ve ilim sahiplerinin tefsir yapabileceğini kanaatimizce ima etmiştir.⁴²²

Mekkî b. Ebî Tâlib *el-Hidâye* adlı tefsir mukaddimesinde, Kur'an ilimlerinin anlam dünyasının geniş ve sonsuz olduğunu belirtmiş, kendisinin eserinde hata yapabileceğinden hareketle ismet konusuna temas etmiş ve sadece peygamberlerin ismet sahibi olduğunu vurgulamıştır. Müellif kendisine ulaşan bilgi-birikimden, ehli nazarın görüş ve düşüncelerinden istifade etmiş, yeri geldiğinde kanaat ve tercihte bulunduğu da işaret etmiştir.⁴²³ Ayrıca ayetleri tefsir ederken nesh, müşkil, garib, mübhem, sarf, nahiv, kıraat ve belağat konularından yararlanarak yaptığını söylemiştir. Nitekim bu kavramlar tefsir usûlü için oldukça önemli mefhumlar arasındadır. Müfessir ayrıca; sarf, nahiv, kıraat ve belağat konularını funûn olarak

⁴¹⁸ İbn Ebî Zemenîn, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîz*, I, 111.

⁴¹⁹ İbn Ebî Zemenîn, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîz*, I, 114.

⁴²⁰ Fıkıh Usûlünün tefsir ilmiyle ilişkisi için krş. Burhan Baltacı, "Tefsir Usûlünün Yeniden İnşasına Fıkıh Usûlünün Katkısı", *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü* (editör: Bilal Gökçür, vğr.) İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, İstanbul 2009, ss. 289-311; Gıyasettin Arslan, " Tefsir Usûlünün Fıkıh Usûlünden Arındırılması", *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü* (editör: Bilal Gökçür, vğr.) İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, İstanbul 2009, ss. 131-191.

⁴²¹ Abdu'l-Cevvâd, *Menhecü'l-İmâm Muhammed b. Ebî Zemenîn*, s. 241.

⁴²² İbn Ebî Zemenîn, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîz*, I, 111-114.

⁴²³ Mekkî b. Ebî Tâlib, *Tefsiru'l hidâye*, I, 71-76.

değerlendirmiştir. Bu yaklaşım, kanaatimizce bu ilimleri tefsirin aslından olmayıp, tamamlayıcıları olarak gördüğüne işarettir.⁴²⁴ Nahiv ve i'rab konusuna ayrı bir önem gösteren Mekkî, tefsir yazma amaçlarından sebebi nüzûle dikkat çekmiş ve bu konudaki rivayetleri izah etmiştir.⁴²⁵

Mehdevî *et-Tahsîl* adlı muhtasar tefsir mukaddimesine Allah'ın ilminin ve kaderinin herşeyi kuşatmasıyla başlamıştır. Müfessir, tefsir mukaddimesinde i'rab, nesih ve dilin imkânı ölçüsünde tevellere yer vereceğini söylemiş; ayrıca ahkâm, kıraat, garib, emsal ve müşkilü'l-Kur'ân meselelerine de temas edeceğini belirtmiştir. Bu eserin ilginç noktalarından biri, kıraat usullerine eserinin sonunda yer vermesi ve Ehl-i Sünneti "isim ile müsemmâ aynıdır." görüşünde olanlar olarak addetmesidir.⁴²⁶ Ayetlerin te'villerine de yer vereceğini söyleyen müellif, kanaatimizce tefsir ve te'vil kavramlarını ayrı ayrı sayarak, tefsir-te'vil kavramlarının birbirinden farklı olduğunu ima etmiştir. Tefsir yaparken öncelikli olarak ayetleri ahkâm ve nesh açısından değerlendirmiş olan Mehdevî, tefsir şeklinde açtığı başlıkta kıraat, i'rab konularına öncelik vermiş ve her surenin sonunda nüzûl yerleri (sebepleri) ve emsalu'l-Kur'ân meselelerine değinerek yazdığını ifade etmiştir.⁴²⁷

İbn Berrecân'ın *Tenbîh* adlı tefsir mukaddimesinde kendine özel bir usulünün olduğunu ve bu çerçevede ayetleri anlamlandırdığını söyleyebiliriz. Tasavvufi tefsir örneği olarak kabul ettiğimiz bu eserde müfessir, Allah kelamı ve beşer kelamı ayrımı yapmış, bu ontolojik farklılığın insana verilmiş özelliklerle ve Allah'ın inayetiyle aşılabileceğine işaret etmiş, dolayısıyla muhatap ve muhatıb arasındaki iletişimin sağlanabileceğine temas etmiştir. İnsanın topraktan yaratıldığını, bundan hareketle yücelik ve alçaklık vasıflarının olduğunu belirtmiş, insanın beş özellik sahibi olduğuna işaret etmiştir. Bu özellikleri; cemadat, nebatat, hayvanî, aklî ve melekî olarak saymış, hangi özellik baskın gelirse, kişinin ona göre bir yaşam tarzı olacağını söylemiştir. İnsanların yaratılışı ve eylemleri arasında ilişki kuran müfessir, insanın iyi-kötü özellikleri barındıran bir varlık olduğuna işaret etmiştir. Allah'ın

⁴²⁴ Mekkî b. Ebî Tâlib, *Tefsiru'l hidâye*, I, 72.

⁴²⁵ Mekkî b. Ebî Tâlib, *Tefsiru'l hidâye*, I, 73.

⁴²⁶ Mehdevî, 34 Sü-Hü 10, vr. 2b-3a.

⁴²⁷ Mehdevî, 34 Sü-Hü 10, vr. 2b-3a.

Kur'an'da ölü toprağı diriltmesi şeklinde verdiği örnekleri, iman etmeyen kalbe benzeten müfessir, imanın nuruyla insanların yeşereceğini söylemiştir.⁴²⁸

İbn Berrecân, insanların peygamber varisi olduğunu, dolayısıyla vahyin muhatapları olduğunu söylemiş, her insanın Kur'an'ı okurken, kendisinin muhatap olduğu bilinciyle okuması gerektiğini belirtmiştir. İnsandan istenilen şeyin aklî veya melekî vasıflara haiz olması olarak gören İbn Berrecân, Allah'ın inayeti, lütfu ve rahmetiyle kişilerin bu özelliklere ulaşabileceğini söylemiştir. Sıddık makamına ulaşan kişilerin en yüce makamda olduğunu ifade etmiş, peygamberlerin de sıddık makamında olduğunu, ancak Allah'ın fazileti ve peygamberliği onlara has kılmasıyla peygamberlerin ayrıştığını söylemiştir. Harflerin kullar için sınır ve mekân olduğunu ifade etmiş, lisan ile okunan şeyin kelimullah olduğunu ve Allah'ın kullara kelim-i nefsi ile hitap ettiğini söylemiştir. Tasavvuf için önemli olan nur ve ilham kavramlarına da mukaddimedede yer veren İbn Berrecân, tasavvufi tefsirin Endülüsbölgesindeki önemli temsilcilerindendir.⁴²⁹

İbn Atıyye'nin *el-Muharrer* adlı tefsir mukaddimesinde usûl açısından en dikkat çekici ifadesi, manaya lafızlarla ulaşılacağını söylemesidir. Lafızlar manayı içerisinde tutan bir kap gibi olduğu için, lafzın söylemediğinin ve ihtiva etmediğinin, lafızlara yüklenemeyeceğini ifade etmektedir. Lafız ve anlam arasındaki ilişkiye işaret eden bu düşünce, aynı zamanda anlama faaliyetinin nesnelleşmesi yolunda atılan kayda değer bir fikirdir. Kur'an üzerinde düşünüldüğünde kendi fikirlerini lafızlara yüklemenin doğru olmayacağını belirtmiş; bu bağlamda kelimî bir mesele de olan, Allah'ın kendisi için kitapta kullanmadığı vasıfların-fiillerin kullanılması meselesini açmış, bu vasıfların-fiillerin ancak mecazi olarak kullanılacağını, bu konuya dikkat etmek gerektiğinin altını çizmiştir.⁴³⁰ İbn Atıyye, Kur'an'ın faziletlerine hem öğrenmek-öğretmek hem de belirli sureleri okumak olarak işaret etmiş, i'rab ve iştişhadın tefsir için çok önemli olduğunu belirtmiştir. Kur'an'da kıssaların yer alma hikmetini ibret almak ve kolaylık maksatlı olduğunu belirtmiş, yedi harf meselesinin i'cazla ilintili olduğuna işaret etmiştir. İcaz konusunda Nazzâm'ın sarfe teorisini eleştirmiş, mucizelerin kavimlere göre Allah tarafından

⁴²⁸ İbn Berrecân, *Tefsiru İbn Berrecân*, I, 51-55.

⁴²⁹ İbn Berrecân, *Tefsiru İbn Berrecân*, I, 55-60.

⁴³⁰ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-veciz*, I, 34-54.

verildiğini belirterek Kur'an'ın mucizeliğine dikkat çekmiştir. İcazu'l-Kur'ân'ın nübüvvet ve şeriatı ispat için yer aldığını belirtmiştir.⁴³¹

İlimlerin değerininin ma'lumun kıymetine bağlı olduğunu söyleyen İbn Atıyye, tefsirin bu açıdan en değerli ilim olduğunu ifade etmiştir. Dil meselesine de ayrı bir ihtimam göseren müellif, dilin mananın ortaya çıkmasındaki en önemli etken olduğunun altını çizmiştir. Kur'an'ı tefsir etmeyi engelleyen rivayetleri değerlendiren müfessir, bir kısım rivayetleri tahsis etmiş, bir kısım rivayetleri ise te'vil etmiştir. Garibu'l-Kur'ân konusuna da mukaddime de yer veren İbn Atıyye, Kur'an'da farklı dillerden geçen kelimelerin bulunduğunu, ancak terkip itibarıyla Kur'an'ın arapça olduğunu belirtmiştir.⁴³²

İbnü'l-Arabî *Ahkâmu'l-Kur'ân* adlı tefsir mukaddimesinde, ulûmu'l-Kur'ân'ın sayısız olduğundan söz etmiş, dilin tefsir için gerekliliğine ve önemine temas etmiştir. Ulûmu'l-Kur'ân'ı *tevhid, nesih ve şer'i hükümleri bilmek* olarak üçe ayıran müfessir, çok geniş bir ulûmu'l-Kur'ân düşüncesinin var olduğuna işaret etmiştir. Âlimlerin görüşlerini değerlendirdiğini ifade eden İbnü'l-Arabî, peygamberlerin beyan için gönderildiğini ve Hz. Peygamberin sünnetinin de Allah katından olduğunu belirtmiş, ayetleri açıklama noktasında sünnete başvuracağını açıkça söylemiştir. Dolayısıyla sünnetin Kur'an karşısında *beyan* ediciliğini ön plana çıkarmış ve özellikle ahkâm meselelerinde vazgeçilmez bir destek olduğuna işaret etmiştir.⁴³³ Ayetleri incelerken ilk olarak ayette yer alan kelime ve harflere dikkat çekeceğini, daha sonra dilsel konuları da göz önünde bulundurarak terkip içerisinde kazanacağı anlama vurgu yapacağını söylemiştir.⁴³⁴

Ahkâmu'l-Kur'ân adlı tefsir mukaddimesinde Kitabullah'ı bütün bilenenlerin aslı olarak gördüğünü ifade eden İbnü'l-Feres, mükelleflerin fiillerini bilmek isteyenlerin, muhkem ve nesih meselesini bilmesi gerektiğini belirtmiştir. Fıkıh ilmi için gerekli olan istinbatın, bu iki meseleyi bilmeye dayandığını söylemiş, taarüzün temelini de bunları bilmemeye dayandığını ifade etmiştir. Bu amaç doğrultusunda

⁴³¹ İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, I, 34-53.

⁴³² İbn Atıyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, I, 34-51.

⁴³³ Abdu'r-Rezzâk Hermâs, *Mukaddimetu ahkâmi'l-Kurân li-İbn Arabî elletî fukide sâiruhâ min tabaâti'l-kitâb kuraâten ve talik*, s. 49-52; İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 3-5.

⁴³⁴ İbnü'l-Arabî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 3,4.

nesh ayetlerine özel ihtimam gösterdiğini söylemiştir. Hüküm çıkarmada önemli gördüğü delil meselesine temas etmiş ve kuvvetli delil, bariz ihtimalli delil olarak bir ayırım yapmış, delil tartışmalarının ulema arasındaki farklılaşmanın temeli olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca ulemanın sınırlı görüşlerinin şer'i ihtimalleri de sınırlayacağına işaret ettiğini söylemiştir.⁴³⁵

Kurtubî *el-Câmi'* adlı genişçe ele aldığı tefsir mukaddimesinde, usûle dair dikkat çekici ifadelerde bulunmuştur. İlk olarak Hz. Peygamdere itaati farz olarak ifade etmiş, peygambere Kur'an'ın dışında verilen şeyin ya beyan ya da batın vahiy olduğunu söylemiştir. Şeriatte, sünnetin asli bir yeri olduğunu düşünen müfessir, sünnetin önemi ve işlevine işaret etmiş, Hz. Peygamberin hüküm koyabileceğini söylemiştir. Çünkü müfessire göre, Peygamberin koyduğu hüküm de vahiy kapsamındadır. Ayrıca sünnetin Kur'an'a arz edilmesiyle ilgili rivayetlerin asılsız olduğunu vurgulamıştır.⁴³⁶ Yedi harf ve i'cazın bağlantılı olduğunu ve i'rabu'l-Kur'ân'ın anlam açısından önemli olduğunu söylemiştir. Sarfe düşüncesine i'caz bağlamında açıklık getirmiş ve Kur'an'ın i'caz yönlerini belirtmiştir. Garibu'l-Kur'ân konusunda önemli olanın tertip olduğunu söyleyen Kurtubî, Kur'an'da başka dillerden arapçalaşmış lafızların var olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca Kur'an'ın faziletleri konusunda zayıf ve uydurma rivayetlerin bulunduğu da altını çizmiştir.⁴³⁷

Kurtubî, kelam meselelerinden de olan halku'l-Kur'ân tartışmasına değinmiş ve Kur'an'ın mahlûk olduğu düşüncesini reddetmiştir. Müellif, müfessirin mekki-medeni ilmi, dinin emirlerini, nesih meselesini ve farz kılınan şeyleri bilinmesi gerektiğini; garîb ve i'rab konularında da bilgi sahibi olması gerektiğini belirtmiş,⁴³⁸ mümkün oldukça tefsirde nesnelliği sağlamaya çalışmıştır.⁴³⁹ Harf ve kelime lafızlarının farklı anlamda olduğunu ancak bazen birbiri yerine kullanılabildiğini

⁴³⁵ İbnü'l-Feres el-Girnâtî, *Ahkâmu'l-Kur'ân*, I, 33-35.

⁴³⁶ Kurtubî, *el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 64-68.

⁴³⁷ Kurtubî, *el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 110-126.

⁴³⁸ Kurtubî, *el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 90-92.

⁴³⁹ Müfessirin bilmesi gereken ilimlerin sıralanması öznellik arayışındandır. Bkz: Mevlüt Erten, *İslam Geleneğinde Öznellik*, Araştırma Yayınları, Ankara 2011, s. 17.

söyleyen müfessir, bu bağlamda hurûf-u mukattaa kavramına temas etmiş ve buradaki harf lafzının, kelime anlamında olduğuna vurgu yapmıştır.⁴⁴⁰

İlhad ve ta'til ehline reddiye maksatlı olarak Kur'an'daki müteşabih ayetleri ele aldığı *Milâku't-te'vil* eserinin mukaddimesinde İbnü'z-Zübeyr, döneminin sıkıntılarından mülhem birlik ve beraberliğe dikkat çekmiş ve bunu sağlayacak olan şeyin Kur'an ve sünnete bağlılık olduğunu belirtmiştir. Kur'an ve sünnetin birlikteliğine dikkat çeken müfessir, Kur'an dışında verilen vahyin anlamının ancak bu şekilde açığa çıkacağına vurgu yapmıştır.⁴⁴¹ Müteşabih ayetleri fazlalık veya eksiklik olarak kabul eden kimselere karşı, her ayetin siyak ve sibakıyla anlam kazanacağını belirterek, dilin tertip ve ibare içerisinde kazanacağı anlama dikkat çekmiştir. Müteşabih kavramını geniş bir şekilde kabul eden müellif, bu kavramın içerisinde; anlamı kapalı ayetleri, birden fazla ayette geçen ve tekrar eden ayetleri, ayetlerdeki nazımda fazla veya eksik ifadeleri saymıştır.⁴⁴²

İki mukaddime yazarak *et-Teshîl* adlı tefsir eseri kaleme alan İbn Cüzeyy, mukaddimedede ilmi ve dilsel değerlendirmeler yaparak tefsirinin özelliğini ortaya koymuştur. Maani'l-Kur'ân ve kıssalara değinen müfessir, kıssaların birçok hikmet barındırdığını söylemiştir. Tefsir ve te'vil kavramlarının farklı anlamda olduğunu belirtmiş, bu kavramların aynı olduğunu söyleyenlerin fikirlerinin doğru olmadığını ifade etmiştir.⁴⁴³ Kur'an'ı tefsir edebilmek için saydığı on iki ilmi, ilgili literatürleri de vererek izah etmiş, bu konulardaki eserleri bildiğini göstermiştir. Tefsir yapabilmek için on iki ilmin bilinmesi gerektiğini söyleyen müfessir, bu ilimlerin hangi itibarla tefsir ilmi ile ilgili olduğunu da belirtmiştir. Nesih, i'caz, belağat, fezâilu'l-Kur'ân ve mecaz ayrıca ele aldığı ulûmu'l-Kur'ân konuları arasındadır.⁴⁴⁴ Kur'an'ın tefsir edilebileceğini söyleyen müfessir, tefsirde tevakkuf etmenin de mümkün olduğunu belirtmiştir. Deliller arasında tercihte bulunma sıralamasını yapmış ve görüş farklılıklarının sebeplerini zikretmiştir.⁴⁴⁵

⁴⁴⁰ Kurtubî, *el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'ân*, I, 106-110.

⁴⁴¹ İbnü'z-Zübeyr, *Milâku't-te'vil*, I, 143-144.

⁴⁴² İbnü'z-Zübeyr, *Milâku't-te'vil*, I, 145-148.

⁴⁴³ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 10.

⁴⁴⁴ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 9.

⁴⁴⁵ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 10-14.

Tefsir mukaddimesinden hareketle oldukça sistematik bir uslubunun olduğu anlaşılan İbn Cüzeyy, müfessirlerin yorumlarını sahih, batıl ve sıhhat-fesad ihtimali olan görüşler şeklinde üçe ayırmış, eseri okuyacak kişilere kolaylık sağlamıştır. Görüş farklılığı durumlarında tercih sebeplerini sıralayan müfessir, mümkün mertebe nesnellığı sağlamaya çalışmıştır.⁴⁴⁶ Hakikat-mecaz konusu da müellifin önem verdiği ulûmu'l-Kur'ân konularındandır. Bu konuyla ilgili olarak Kur'an'da mecaz olup olmadığı sorusunu cevaplamış ve Kur'an'da arap dilinde olduğu üzere mecaz olacağını ifade etmiştir. Ayrıca hakikat-mecaz konusunda karine yoksa, aslonanın hakikat olduğunu vurgulamıştır.⁴⁴⁷ Kur'an tefsiri için kelam ve usûlü fihkın önemli olduğuna işaret eden İbn Cüzeyy, müfessirlerin bu alanları ihmal etmesinden yakınmıştır.⁴⁴⁸

Tefsir mukaddimesinde dil ve ulûmu'l-Kur'ân konularına dikkat edeceğini belirten Ebû Hayyân, i'cazu'l-Kur'ân'a da vurgu yapmıştır. Bununla ilgili "sarfe" konusuna temas etmiş ve Arapların her birinin eşit edebi özellikleri olmadığını belirtmiştir. İsrailiyata yönelik eleştiride bulunmuş, bazı hak ehli sufilerin de var olduğunu belirtmiştir. Kur'an ilimlerinin önemli olduğunu ifade eden müfessir, Kur'an'ın i'rab ve arap dili için kaynak olduğuna işaret etmiştir.⁴⁴⁹

Müfessirin bilmesi gereken ilimleri sıralamış, tefsir kavramını etraflı bir şekilde tanımlayarak mukaddimeyi bitirmiştir. Tefsir ilmini etraflı bir şekilde tanımlaması bize; tefsirin bir ilim olduğunu ispatlayacak karine olarak yorumlamamıza izin vermektedir.⁴⁵⁰ Kelam ve fıkıh usûlünün tefsirden öncüller aldığını söyleyen Ebû Hayyân, kanaatimizce tefsir ilmini bir vecihle kelam ve fıkıh usûlüne mukaddem kılmıştır.⁴⁵¹ Kur'an'ın i'caz oluşunun yanı sıra fezâilu'l-Kur'ân konusuna da temas eden müellif, ilim sahibi olmadan ve bilgisizce yapılan tefsir faaliyetinin nehyedildiğinin altını çizmiştir.⁴⁵² Ayrıca mukaddimede tefsirin sadece rivayete veya nahiv ilmine dayandığı görüşünde olan kimselerin bulunduğunu belirten müfessir, bu iki yaklaşımı eleştirmiş ve tefsir ilminin bütüncül bir yapısı olduğuna işaret etmiştir.

⁴⁴⁶ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 4, 5.

⁴⁴⁷ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 18.

⁴⁴⁸ İbn Cüzeyy el-Kelbî, *et-Teshîl li 'ulûmi't-tenzîl*, I, 12.

⁴⁴⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 99-101.

⁴⁵⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 121.

⁴⁵¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 104.

⁴⁵² Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, I, 118-120.

İsnadı anlam için zorunlu görenleri eleştiren müfessir, anlam ile isnadın ilişkisi olmadığını belirtmiştir.⁴⁵³

---

⁴⁵³ Ebû Hayyân, *el-Bahru 'l-muhît*, I, 104-111.

SONUÇ

On bir tane Endülüslü müfessirin tefsir mukaddimesini incelediğimiz bu çalışmada, ilk bölümde bahsetmiş olduğumuz tasniften hareketle, mukaddimeleri kategorik olarak değerlendirdiğimizde; İbn Berrecân, İbn Atıyye, İbnü'l-Arabî, Kurtubî, İbn Cüzeyy ve Ebû Hayyân'ın mukaddimetü'l-ilm başlığı altında olduğunu düşünüyoruz. İbn Ebî Zemenîn, Mekkî b. Ebî Tâlib, Mehdevî, İbnü'l-Feres ve İbnü'z-Zübeyr'in yazmış oldukları tefsir mukaddimelerinin ise, mukaddimetü'l-kitâb yönlerinin baskın olduğu kanaatindeyiz.

Endülüslü müfessirlerin mukaddimeleri; tefsir tarihi, bir kısım tefsir kavramları, ulûmu'l-Kur'ân ve tefsir usûlü açısından kayda değer bilgiler ihtiva etmektedir. Ayrıca mukaddimeleri eserin yazılış amacı, müfessirin ayetleri tefsir ederken uyguladığı metot ve ait olduğu ekolün düşüncelerini yansıtmaları açısından önemli bulmaktayız. Tefsir usûlü konularını içeren mukaddimeler, bugünkü anlamıyla olmasa da tefsir usûlü içinde ele alınan birçok meseleyi ihtiva etmekte ve kelami konulara ait meseleler de içermektedir.

İbn Atıyye, Kurtubî, İbnü'z-Zübeyr gibi âlimlerin mukaddimeleri sosyal problemlere dönük eleştiri ve çözümleri içermekte, dolayısıyla bu durum müfessirlerin sosyal meselelere bigâne kalmadığına işaret etmektedir. Mukaddimelerin bize bilgi olarak sunduğu en önemli noktalardan birisi de, tarihsel olarak tefsir yazımındaki amaç farklılıklarını görmemizi sağlamasıdır. Nitekim Mehdevî sultanın emri ile tefsirini ihtisar etmiş, İbn Ebî Zemenîn talebeler için kolaylık maksadıyla eserini kaleme almıştır.

Vefat tarihleri itibariyle Endülüslü müfessirlerin, h. 399 yılından h. 745 yılına kadar olan zamanı kapsayan eserlerini incelediğimizde bize; tefsir mukaddimelerinde ele alınan konuların zaman içerisinde oturduğunu, ancak uzunluk veya kısalığın müfessirin isteği ve amaçları çerçevesinde meydana geldiğini göstermektedir. Ayrıca bu mukaddimelerde Kurtubî, İbn Cüzeyy gibi Endülüslü âlimler, mevcut bilgi birikiminden istifade ettiklerini göstermiş ve kendi kanaatlerinin de var olduğunu söylemekten çekinmemişlerdir. Nitekim mukaddimelerde Endülüste yazılan tefsir eserlerinin kaynakları arasında, doğu İslam dünyasından eserler yer almakta, bu

nokta bize Endülüs'ün diğer müslümanlarla canlı bir ilişki içerisinde olduğunu göstermektedir.

On bir tefsir mukaddimesini incelediğimiz tezimizde, Endülüslü âlimlerin tefsir eserlerinin fikhî, lügavî, tasavvufî, rivayet, dirayet gibi farklı birçok özellikler ihtiva ettiğini görmekteyiz. H. V. asırdan sonra müstakil tefsir eserleriyle birlikte az da olsa ulaşabildiğimiz, sure ve ayet tefsirlerinin de yazılmaya başladığını söyleyebiliriz.

Ulaşmış olduğumuz en önemli sonuçlardan bir tanesi ise, Endülüslü müfessirler için tasavvuf ve israiliyat karşıtlığı gibi genel ifadelerden kaçınma gerekliliğidir. Çünkü Mekki b. Ebî Tâlib'in israiliyat bilgilerine başvurduğunu, İbn Cüzeyy'in İncil'den alıntılar yaptığını bilmekte ve İbn Berrecân gibi âlimlerin ise tasavvufî tefsir eseri yazdığını görmekteyiz. Endülüslü âlimlerin israiliyat ve tasavvuf karşıtlığını genelleştirmeden, belirli bir açıdan (itibar) bu tür yaklaşımlara karşı olduklarını söyleyebiliriz.

Kur'an ve tefsir tarihi açısından değerlendirdiğimiz Endülüs tefsir mukaddimelerinde yer alan hususlar şunlardır: Kur'an'ın isimleri ve önemi, tabakatu'l-müfessirin, Kur'an'ın cem'i ve çoğaltılması, iki şahit ve Kur'an'da eksiklik iddiası, tertibu'l-Kur'ân, mekkî-medenî sureler, kıraat ve çeşitleri, yedi harf, tefsir ve ulûmu'l-Kur'ân'a dair yazılan eserler, Kur'an ile amel etmenin gerekliliği, "ayet, sure ve Kur'an" kelimelerinin tahlili.

Usûl açısından değerlendirdiğimiz hususlarla ilgili Endülüs tefsir mukaddimelerinde yer alan meseleler; icma ve bilgi değeri, halku'l-Kur'ân, sarfe, sünnetin yeri ve işlevi, batın vahiy, ehli bidate yönelik eleştiri ve reddiyeler, tefsir ilminin İslami ilimlerle ilişkisi, Arap dili ve belagatinin önemi, tefsir-te'vil ayrımı, siyak-sibakın önemi, insanın iyi-kötü olmasının kaynağı şeklindedir. Ulûmu'l-Kur'ân konuları arasında ise: Nesih, müteşabih, muhkem, garibu'l-Kur'ân, mecaz-hakikat, kasasu'l-Kur'ân, fezâilu'l-Kur'ân, müşkilu'l-Kur'ân, emsalu'l-Kur'ân, maânu'l-Kur'ân, i'cazu'l-Kur'ân ve i'rabu'l-Kur'ân yer almaktadır.

Müfessirlerin tefsir yapabilmek için bilinmesi gereken ilimleri sıralaması öznel bir arayışındandır. Endülüslü müfessirler de bu arayış içerisinde olmuş, tefsir için en çok önem verdikleri ilimler; Arapça, kıraat, i'rab, nesih, i'caz meseleleri olmuştur.

Endülüs tefsirciliği ile ilgili son olarak şunları ifade edebiliriz. Bu alanda yapılan çalışmaların sayısının artırılması önem arz etmektedir. Endülüslü âlimlerin doğu ilim adamları ve Endülüslü diğer âlimlerle ilişkisinin ortaya konulması gerekmektedir. Müfessirlerin mukaddimelerinde ortaya koydukları metotları eserinde uygulayıp uygulamadıklarının karşılaştırılması, yeni yapılacak çalışmalar olarak ortaya çıkmıştır.

KAYNAKÇA

Abdullah, Hannân İbrahim. (2009). *İbn Ebî Zemenîn ve Menhecuhû fi't-tefsîr min hilâli ihtisâri li tefsîri Yahyâ b. Sellâm*, Yüksek Lisan Tezi. Câmiatu'l-Hartûm, Hartûm.

Akçay, M & Türker, Ö. (2009). "Sekûm". *DİA*, XXXVI, 336, İstanbul: TDV Basımevi.

Akkoyun, C. (2006). *İbnü'l-Arabi'nin Ahkamu'l-Kur'an'daki Metodu*. Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Altıkulaç, T. (2003). Mekkî b. Ebû Tâlib, *DİA*, XXVII, 575, İstanbul: TDV Basımevi.

(2002). Kurtubî Muhammed b. Ahmed, *DİA*, XXVI, 445-447, İstanbul: TDV Basımevi.

(2003). Mehdevî, *DİA*, XXVIII, 367-368, İstanbul: TDV Basımevi.

Arslan, G. (2009) Tefsir Usûlünün Fıkıh Usûlünden Arındırılması *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü* (editör: Bilal Gökçır, vğr.). 131-191, İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi.

Âsım Efendi, M. (2014). *Kâmusu'l-muhît Tercümesi*. (Yay. Mustafa Koç-Eyüp Tanrıverdi). İstanbul: TYEKB.

Atik, M. K. (1985). Endülüs ve Kur'an İlimlerindeki Yeri, *Erciyes Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, 2, (265-288).

el-Attâr, Ebû Hafs Ömer b. Muhammed b. Ebî'l-Feth. (2012). *et-Tibyân fi ma'rifeti tenzîli'l-Kur'an*. (tahk. Şerif Haşim b. Hezzâ eş-Şenberî). Cidde: Suudi Arabistan Kültür Bakanlığı.

Azamat, N. (1999). İbnü'l-Arif, *DİA*, XX, 522-523, İstanbul: TDV Basımevi.

Baltacı, A. (1999). İbnü'l-Arabî, *DİA*, XX, 488-491, İstanbul: TDV Basımevi.

Baltacı, B. (2009). Tefsir Usûlünün Yeniden İnşasına Fıkıh Usûlünün Katkısı. *Tarihten Günümüze Kur'an İlimleri ve Tefsir Usûlü* (editör: Bilal Gökkır, vğr.). 289-311, İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi.

(2017). İslam Tarihi ve Medeniyeti Endülüs (ed. Mehmet Özdemir). IV, İçinde, *Tefsir ve Kıraat*, (Baskıda). İstanbul: Siyer Yayınları.

Bel'am, Miftâh es-Senusî. (1998). *el-Kurtubî hayâtuhû ve âsâruhu'l-ilmîyyetu ve menhecuhû fi't-tefsîr*, Bingâzî: nşr. Câmiatu Kâr Yûnus.

Bilmen, Ö. N. (2008). *Büyük Tefsir Tarihi*, I-II, İstanbul: Ravza Yayınları.

Birişik, A. (1999). İbn Atıyye el-Endelüsî. *DİA*, XIX, 338-340, İstanbul: TDV Basımevi.

(2002). Kıraat, *DİA*, XXV, 426-433, İstanbul: TDV Basımevi.

Boyalık, M. T. (2007). *Molla Fenari'nin Aynu'l-Âyân Adlı Tefsirinin Mukaddimesi (Tahlil ve Değerlendirme)*, Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul.

el-Buhârî, Muhammed b. İsmail. (2002). *Sahihu'l-Buhârî*. Şam: Dâru İbn Kesir.

Bulut, A. (2013). *Kur'an'ın İ'câzı ve Dilbilimsel Tefsiri Bağlamında Endülüs Geleneğine Mensup Bazı Tefsir Mukaddimelerinin Mukayeseli Bir Tahlili*. Bakü Devlet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İlmi Mecmuası, 2, 7-23, Bakü.

(2009). *Erken Dönem Tefsir Mukaddimelerinin Tefsir Usûlü Açısından Değerlendirilmesi*. Doktora Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.

Cerrahoğlu, İ. (2013). *Tefsir Usûlü*, 24. Baskı, İstanbul: TDV.

el-Cessâs, Ebû Bekr. (1992). *Ahkâmu'l-Kurân*, I-V, (tahk: Muhammed es-Sâdık el-Kamhâvî). Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-arabî.

Cündioğlu, D. (1999). Çağdaş Tefsir Tarihi Yazımının Kayıp Halkası: 'Osmanlı Tefsir Mirası'- Bir Histografik Eleştiri Denemesi, *İslamiyat*, 2, 4, (51-73).

Cürcânî, Seyyid Şerîf. (2004) *Mu'cemu't-t'arîfât*. (tahk. Muhammed Sıddık Minşâvî). Kahire: Dâru'l-Fazile.

Çağrıncı, M. (1999). İbn Meserre, *DİA*, XX, 188-193, İstanbul: TDV Basımevi.

Çetin, A. (2015). *Endülüslü Âlim Ebû Amr ed-Dânî ve Kıraat İlmindeki Yeri*, İstanbul: Ensar Neşriyat.

Çonkor, B. (2016). İbnü-z-Zübeyr es-Sekafî'nin Hayatı ve Surelerin Tertibi Meselesine Yaklaşımı. *Mütefekkir Dergisi*, 6, (251-271).

ed-Dâvûdî, Muhammed b. Ali Ahmed. (1983). *Tabakâtu'l-müfessirîn*, Beyrut: Nşr. Dâru'l kütübi'l-ilmiyye.

Demirci, M. (2009). *Tefsir Usûlü*, 8. Baskı. İstanbul: İFAV.

(2009). *Tefsir Tarihi*, 5. Baskı. İstanbul: İFAV.

(2012). *Tefsirde Metodolojik Sorunlar*. İstanbul: İFAV.

Demirci, M. (2009). *Kurtubî'nin "el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân" Adlı Eserinin Tefsir Usulü Açısından Değerlendirilmesi*. Doktora Tezi. Eryices Üniversitesi SBE, Kayseri.

Denizer, N. (2009). *İbn Cüzey'in et-Teshîl li-'ulûmi't-tenzîl Adlı Eserinde Kur'an İlimlerine Yaklaşımı*. Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir

Derâmî, Mahmûd b. Ali b. Amr. (2013). *'Ulûmu'l-Kur'ân 'ında Ebî Hayyân el-Endelusî fî tefsîrihi el-Bahru'l-muhît ceman ve dıraseten*. Yüksek Lisans Tezi. Câmîatu Ummu'l-kurâ, Mekke.

Doymaz, C. T. (2006). *Ebû Hayyân el-Endelusî'nin Hayatı ve İrtişâfu'd-darab min lisâni'l-Arab Adlı Eserinin Tahlili*. Yüksek Lisans Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Durmuş, İ. (1999). İbn Ebü'r-Rebî, *DİA*, XIX, 470-471, İstanbul: TDV Basımevi.

Ebû Hayyân, el-Endelusî. (1993). *el-Bahru'l-Muhît*. (tahk. Adil Ahmed el-Mevcûd , Ali Muhammed Y'ared). I-VII, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye.

el-Edirnevî, Ahmed b. Muhammed. (1997). *Tabakâtu'l-müfessirîn*, (tahk. Süleyman b. Sâlih el-Hızzî). Medine: Mektebetü'l-ulûm ve'l-hikem.

Efe, N. K. (2012). *Kurtubî'nin Kur'an İlimlerine Yaklaşımı*. Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, İzmir.

Ekin, Y. (2001). Endülüs'te Tefsir Geleneği. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3, (247-266).

el-Ekr'a, Âsiya. (2015). *Ârâu'l-usûliyye li İmâm İbni'l-Feres el-Gurnâtî min hilâl kitâbihi Ahkâmu'l-Kur'ân sûretu'l-Bakara unmûzecen*. Yüksek Lisans Tezi. Câmîatu'l-Şehîd Hama Lahtar, el-Vâdî.

Erten, M. (2011). *İslam Tefsir Geleneğinde Öznellik*. Ankara: Araştırma Yayınları.

el-Estal, Abdu'l-Cevvâd. (2006). *Menhecu'l-Îmâm Muhammed b. Ebî Zemenîn fî tefsiri'l-Kur'âni'l-aziz*. Yüksek Lisans Tezi. el-Câmiatu'l İslamiyye, Gazze.

Ferhât A. H. (1997). *Mekkî b. Ebî Tâlib ve tefsîru'l-Kur'ân*. Ammân: Dâru 'imâr.

Gezer, A. (2009). Endülüslü Müfessir Kurtubî, Dönemi ve Şöhret Bulma Süreci. *İstem*, 14, (335-352).

Gülşen, E. (2002). *Kurtubî Tefsirin'de Esbâb-ı Nüzûl*. Doktora Tezi. Sakarya Üniversitesi SBE, Sakarya.

Haccâr, Adî Cevâd Alî & Cebur, Alî Muhsin. (2016). Meâyîru't-tefsîr fî mukaddimâti't-tefâsîr. *Câmiatu'l-Kûfe Mecelletü'l-lüğati'l-arabiyye ve âdâbuhâ*, 24, (257-274). Kûfe.

el-Hafâcî, Kâzım Abd Netîş & el-Anzî, Cennân Cevde Câbir. (2009). Kâsım b. Asbağ ve cuhûduhu'l-ilmiyye fi'l-Endelüs. *Mecelletü Zî Kâr*, 5, (100-115). Nâsırıyye.

Hakkî, Muhammed Sefâu Şeyh İbrâhîm. (2004). *Ulûmu'l-Kur'ân min hilâli mukaddimâti't-tefâsîr*. I-II, Beyrut: Müessesetü'r-risâle.

Hermâs, Abdu'r-Rezzâk. (2001). *Mukaddimetu ahkâmi'l-Kurân li-İbn Arabî elletî fukide sâiruhâ min tabâati'l-kitâb kıraâten ve talîk*. ys.: Dâru'l-beydâ.

el-Huveymel, El-Benderî bint Abdurrahmân. (2010). *Menhecu İbni'l-Feres fî tercîhâtihi fî't-tefsîr min hilâli kitâbihi ahkâmu'l-Kur'ân*. Yüksek Lisans Tezi. Câmiatu'l-Îmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyyeti, Riyâd.

İsfahânî, Râgıb. (1984). *Mukaddimetu Câmiu't-tefâsîr*, (tahk. Ahmed Hasan Ferhât) Kuveyt: Dâru't- d'ave,

(2011). *Mukaddimetü Câmi'i't-tefsîr*. (çev. Celalettin Divlekçi). İstanbul: Rağbet Yayınları.

İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr. (2002). *Ahkâmu'l-Kur'ân*. I-IV, (thk: Muhammed Abdulkadir Atâ). Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye.

Ahkâmu'l-Kur'ân. Süleymaniye, Murad Molla Kütüphanesi 16/1.

(1986). *Kânûnu't-te'vîl*. (tahk. Muhammed Süleymânî). Cidde: Dâru'l kible li's-sekâfeti'l-islâmîyye-Dımaşk: Müessesese ulûmi'l-Kurân.

İbn Atıyye, el-Endelüsî. (2011). *el-Muharreru'l-vecîz*. I-VI, (tahk. Abdusselam Abduşşâfi Muhammed). Beyrut: Dâru'lkütübü'l-ilmîyye.

(1983). *Fihristu İbn Atıyye*. (tahk. Muhammed Ebu'l-Ecfân, Muhammed ez-Zâhî) Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî.

İbn Berrecân, Abdüsselam b. Abdirrahman el-Lahmî. (2013). *Tefsiru İbn Berrecân el-Müsemmâ tenbîhi'l-efhâm ilâ tedebbüri'l-Kitâbi'l-hakîm ve ta'arrufi'l-âyâti ve'n-neb'ei'l-azîm*, I-IV(thk: Ahmed Ferîd el-Mezîdî). Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye.

İbn Beşkuvâl, Halef b. Abdulmelik. (1955). *es-Sıla fî târihi eimmeti'l-Endelüs*, (tahk. Es-Seyyid İzzet el-Attâr el- Hüseyinî). Mısır: Mektebetü'l-hancî.

İbn Cüzeyy, el-Kelbî. (1995). *et-Teshîl li 'ulûmi'l-tenzîl*, I-III, (tahk. Muhammed Sâlim Hâşim). Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye.

İbn Ebbâr. (1995). *Tekmiletu kitab's-sıla*, I-III, (tahk. Abdusselam el-Herrâs). Lübnan: Dâru'l-fikr.

İbn Ebî Zemenîn. (1998). *Müntehabü'l-ahkâm*, (tahk. Abdullah b. Atıyyeti'l-reddâd el-Ğâmidî). Mekke: el-Mektebetü'l-mekkiyye.

(1995). *Usûlu's-sünne*. (tahk. Abdurrahim b. Hüseyin el-Buhârî). Suudi Arabistan: Mektebetü'l-ğurabâ el-eseriyye.

İbn Faradî. (1998). *Târîhu 'ulemâi'l-Endelüs*, I-II, (tahk. Seyyîd İzzet el-Attâr el-Hüseyinî). Kahire: Mektebetü'l-hancî.

İbnü'l-Feres, el-Gırnâtî. (2006). *Ahkâmu'l-Kur'ân*. I-III, (tahk. Taha b. Ali Busrîh). Beyrut: Dâr İbn Hazm.

İbn Ferhûn. (2011). *ed-Dîbâcü'l-müzheb fî ma 'rifeti 'ayâni 'ulemâi'l-mezheb*, I-II, (tahk. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-Nûr). Kahire: Dâru't-turâs li't-tab' ve'n-neşr.

İbn Haldûn. (2004). *Mukaddime*. I-II (tahk. Abdullah Muhammed ed-Dervîş). Dimeşk: Dâru y'areb.

İbn Hallikân. (1971). *Vefayâtu'l-ayân*. I-IV (tahk. İhsan Abbâs). Beyrut: Dâru sâdır.

İbn Teymiyye. (1980). *Mukaddimetun fî Usûli't-tefsîr*. Beyrut: nşr. Dâru mektebeti'l-hayât.

İbnü'z- Zübeyr, es-Sekafî el-Gırnâtî. (1983). *Milâkü't-te'vîl el-kâtî bi zevi'l-ilhâd ve't-ta'tîl fî tevcîhi'l-müteşâbihi'l-lafz min âyi't-tenzîl*, I-II, (tahk: Saîd el-Fellâh). Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî.

(2008). *Silâtu's-silâ*. (tahk. Şerîf Ebu'-Alâ el-Advî). Kahire: Mektebetü's-sekâfeti't-dîniyye.

İdrissa, M. (2009). *Ebü Hayyân el-Endülüsî'nin en-Nikât el-Hisan alâ Maâni'l-Kur'ân Adli Eserinin Edisyon Kritiği*. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

el-İskâfî, Hafîb. (2001). *Durretü't-tenzîl ve gurreti't-tevîl*. (tahk: Mustafa Aydın). Mekke: Ma'hed buhûsi'l-ilmiyye.

İzgi, C. (1995). Fahreddin Divriğî. *DİA*, VII, 83, İstanbul: TDV Basımevi.

Kafes, M. (1994). Ebû Hayyân el-Endelüsî. *DİA*, X, 152-153, İstanbul: TDV Basımevi.

(1994). *Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin Hayatı ve el-Bahru'l-Muhît İsimli Tefsirindeki Metodu*. Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Kara, Ö. (2007). Râğıb el-İsfahânî. *DİA*, XXXIV, 398-401, İstanbul: TDV Basımevi.

Karaçam, İ. (2013). *Kıraat İlminin Kur'ân Tefsirindeki Yeri ve Mütevatir Kıraatların Yorum Farklılıklarına Etkisi*, 2. Baskı, İFAV: İstanbul.

Karagöz, M. (2012). Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Telif ve Tercüme Tefsir Tarihi Eserleri-Tefsir Tarihi Yazımının Problemleri. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 10, 19-20, (61-108).

(2010). el-İksîr fî Kavâidi't-Tefsîr Örneğinde Tefsir Usûlü Yazımına Bir Katkı. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, (171-200).

Karataş, A. (2013). Endülüs Tefsir Geleneği ve Müfessir İbn Ebî Zemenîn. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 40, (295-318).

Karslı, İ. H. (2003). Tarihsel Gelişimleri İtibariyle Tefsir Mukaddimelerine Dair Bir İnceleme. *AÜİFD*, 20, (225-260).

Kandemir, M. Y. (1991). Bakî b. Mahled. *DİA*, IV, 541-542, İstanbul: TDV Basımevi.

Karadeniz, O. (1999). İbn Berrecân. *DİA*, XIX, 371-372, İstanbul: TDV Basımevi.

Koç, M. A. (2004). Endülüs Tefsirciliği Üzerine Bir Giriş Denemesi. *İslâmiyât*, 3, (43-58).

Köse, S. (1999). İbn Ebû Zemenîn. *DİA*, XIX, 449, İstanbul: TDV Basımevi.

el-Kurtubî, Muhammed b. Ahmed b Ebî Bekr. (2006). *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'an*. (tahk: Abdullah b. Abdu'l-Muhsin et-Türkî). Lübnan: er-Risale.

Kutlu, E. (2007). *İbn Atiyye'nin el-Muharrerü'l-Veciz İsimli Eserinde Kur'an İlimlerine Yaklaşımı*. Yüksek Lisans Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, İzmir.

el-Makkarî, Ahmed b. Muhammed. (1968). *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endelüsi'r-ratîb*, I-VIII. (tahk. İhsan Abbâs). Beyrut: Dâru sâdır.

el-Mehdevî, Ahmed b. Ammâr. (1995). *Şerhu'l-hidâye*, I-II, (tahk. Hâzim Saîd Haydar). Riyâd: Mektebetü'r-rüşd.

et-Tahsîl li Fevâidi't-Tafsîl. Süleymaniye Amcazade Hüseyinpaşa. İstanbul: Süleymaniye Yazma Eserler Kütüphanesi.

et-Tafsîl el-Câmi'i Esrâri 'Ulûmi'l-Tenzîl. Kastamonu İl Halk Kütüphanesi. Kastamonu: Kastamonu Yazma Eserler Kütüphanesi.

Mertoğlu, M. S. (2011). Tefsir Tarihinde Dikkatlerden Kaçan Bir Eser:Üdfüvî'nin el-İstiğnâ fi ulûmi'l-Kur'an'ı ve Eserin Mukaddimesi ile Fâtiha Sûresi Tefsirinin İlmî Neşri. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 25, (51-112).

Mekkî b. Ebî Tâlib. (2008). *Tefsiru'l-hidâye ilâ bulûğu'n-nihaye*, (tahk. Mustafa Müslim), Birleşik Arap Emirlikleri: Câmiatu'l-şâriفة.

(1986). *el-İzâh li nâsihi'l-Kur'ân ve mensûhihi*, (tahk. Ahmed Hasan Ferhât). Cidde: Dâru'l-minâre.

(2003). *el-Vakf alâ kellâ ve belâ fi'l-Kur'ân*. (tahk. Hüseyin Nassâr). Kahire: Mektebetü's- sekafe'd diniye.

Meşînî Mustafa, İbrahim. (1986). *Medresetü't-tefsîr fi'l-Endelus*. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle.

Mesud, Muhammed Halid. (2009). Endülüs İslam Hukuk Tarihine Genel Bir Bakış. (çev. Muhammed Tayyib Kılıç). *İstem*, 14, (405-410).

Mevvâk el-Gırnâtî, Ebû Abdullah. (2002). *Sünenu'l-mühtedîn fi makâmâtî'd-dîn*. (tahk. Muhammed b. Seydî Muhammed b. Hammeyenne). Müessesetü'l-Şeyh Merbîh Rabbeh li ihyâ-i'-turâs ve't-tedâbüli's-sekafî.

Özbay, A. (2003). *Kurtubî Tefsirinde Müşkilü'l-Kur'ân*. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul.

Özdemir, M. (2016). *Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih*, Ankara: TDV.

(2013). *Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet*, Ankara: TDV.

Özel, A. (1999). İbn Cüzey. *DİA*, XIX, 406-407, İstanbul: TDV Basımevi.

(2004). Mevvâk. *DİA*, XXIX, 492, İstanbul: TDV Basımevi.

Öztürk, M. (2014). *Tefsir Tarihi Araştırmaları*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

Peker, T. (2010). *Klasik Dönem Tefsir Mukaddimelerinde Ulûmu'l Kur'ân (Kurtubî ve İbn Cüzey Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

er-Rûmî, Fehd Abdurrahmân b. Süleymân. (1997). *Menhecu'l-medreseti'l-Endülüsiyye fi't-tefsîr sıfâtuhû ve hasâisuhû*. Riyâd: Mektebetü't-tevbe.

es-Safedî. (2000). *el-Vâfi bi'l-vefeyât*. I-XXIX, (tahk. Ahmed el-Arnâvûtî-Mustafa Türkî). Beyrut: Dâru ihyâu't-turâs.

es-Sekûnî, Muhammed b. Halîl. (2005). *et-Temyîz limâ evde'ahû Zemahşerî mine'l-'itizal fî tefsîri'l-kitâbil'l-azîz*. I-II, (tahk. Seyyid Yusuf Ahmed). Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye.

es-Suyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâluddîn. (1975). *Tabakâtu'l-müfessirîn*, (tahk. Ali Muhammed Ömer). Kahire: Mektebetü'l-vehbe.

(1964). *Buğyetü'l-vu'ât fî tabakâti'l-lüğaviyyîn ve'n-nu'ât*, I-II, (tahk. Muhammed Ebu'l-fadl İbrahim). Lübnan: el-Mektebetü'l-asriyye.

es-Süleymanî, A. (1987). *İbn Ebî Zemenîn Kudvetü'l-gâzî*. Yüksek Lisans Tezi. Câmiati Ümmü'l-kurâ, Mekke.

Şentürk, M. (2012). Endülüs Tefsîr Kültürü. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 21, (53-72).

(2008). *İbn Atıyye el-Endelüsî ile Tabersî'nin Kur'an'a Yaklaşımları*. Doktora Tezi. Dokuz Eylül Üniversitesi SBE, İzmir.

Şeyban, L. (2016). *Reconquista Endülüs'te Müslüman-Hristiyan İlişkileri*. İstanbul: İz Yayıncılık.

Tarhûnî, Muhammed b. Rızk. (2005). *et-Tefsîr ve'l müfessirûn fî Garbî İfrika*. I-II. Medine: Dâru İbnu'l-Cevzî.

et-Tayyâr, Müsâ'id b. Süleymân. (1993). *Fusûlün fî usûli't-tefsîr*, Riyâd: Dâru'n-Neşr ed-Devlî.

et-Tinbukî, Ahmed Bâbâ. (2000). *Neylü'l-ibtihâc bi tatrîzi'd-dîbâc*. Trablus: Nâşir: Dâru'l-kâtib.

et-Tûffî, Necmüddin. (2009). *el-İksîr fî ilmi't-tefsîr*. (tahk. Muhammed Osmân). Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye.

el-Ubeyd, Ali b. Süleymân. (2010). *Tefâsîru âyâti'l-ahkâm ve menâhicuhâ*. Riyâd: Dâru't-tadmuriyye.

Ünalın, A. (2000). İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî. *DİA*, XXI, 249, İstanbul: TDV Basımevi.

el-Vâfî, İ. A. (1996). *et-Tefsîr ve 'ulûmu'l-Kur'ân bi'l-Garbi'l-İslâmiyyi mine'l-Karni's-Sânî ile'l-Karni's-Sâmini'l-Hicrî*, es-Sicillü'l-ilmîyyü li Nedveti'l-Endelüs, (haz. Abdullah b. Ali ez-Zeydân, vğr.). Riyâd.

ez-Zehebî. (2006). *Siyeru a'lâmi'n-nubelâ*. I-XIV Kahire: nşr. Dâru'l-hadîs.

ez-Zehrâvî, Sâlim b. Garmi'l-Allah Muhammed. (1998). *el-Kâfî fî kıraati's-seb'a diraseten ve tahkîken*. Yüksek Lisans Tezi. I-II, Câmîiatu Ummi'l-Kurâ, Mekke.

Zirkilî, Hayruddîn. (2002). *el-A'lâm*. I-VIII. Beyrut: nşr. Dâru'l-ilm li'l-malayîn.

ez-Zubeydî, Murtezâ. (2000). *Tâcu'l-arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. I-XXXIII (tahk. İbrahim et-Terzî, v.d.). Kuveyt: nşr. Dâru'l-hidaye.

ez-Zübeyr, Alî Muhammed. (1987). *İbn Cüzeyy ve menhecuhû fî't-tefsîr*. I-II, Dımeşk: Dâru'l-kalem.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Halil İbrahim GÖRGÜN
Doğum Yeri ve Yılı : Sivas, 1991
Medeni Hali : Evli
Yabancı Dili : Arapça
E-posta : hgorgun@kastamonu.edu.tr

Eğitim Durumu

Lise : Ümraniye Anadolu İmam-Hatip Lisesi
Lisans : İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Mesleki Deneyim

İş yeri : Kastamonu Üniversitesi Araştırma Görevlisi (halen)